

SZERZŐINK

Bakos Áron

Bárány Balázs

Böcskei Balázs

Eric Beckett
Weaver

Fábián György

Farkas Judit

Főcze János

Kiss Sándor

Lipcsei László
Péter

Miklósi Márta

Nagy Levente

P. Farkas Ilona

Szabó Szilárd

Zámbó Gabriella

KÖZELKÉP

NYITOTT SZEMMEL

OLVASS FELESLEGESET!

SZABÓ SZILÁRD:

Adalékok a népszavazás intézményének 2013 utáni hazai szabályozásához

FÁBIÁN GYÖRGY:

Választási rendszerek Kelet-Közép-Európában

ERIC BECKETT WEAVER:

Debunking Myths about the American Presidential Elections of 2016...

NAGY LEVENTE:

A többségi döntésről

BAKOS ÁRON:

Virtuális világok, valódi kérdések

BÁRÁNY BALÁZS:

Történelmi emlékezet nálunk és más nemzeteknél

FŐCZE JÁNOS:

Lehet-e Nyugat Kelet-Európa?

Sik Endre állandó rovata

LIPCSEI LÁSZLÓ PÉTER:

Az orosz–ukrán határdiskurzus változásai és jelentősége 1991 óta

A METSZETEK a Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének open access társadalomtudományi folyóirata.

Lektorált folyóirat.

Megjelenik:
évente négyszer

Főszerkesztő:
Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztőbizottság:
Dr. Balogh László Levente,
Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka,
Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rácz Andrea,
Sipos Flórián

Olvasószerkesztő:
Dr. Szekeres Melinda

Felelős kiadó:
a DE BTK PSZI igazgatója

ISSN:
2063-6415

E-mail:
metszetek@arts.unideb.hu

Székhely:
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

Tartalomjegyzék

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Szerkesztette: NAGY LEVENTE

Szerkesztői előszó	3
SZABÓ SZILÁRD: Adalékok a népszavazás intézményének 2013 utáni hazai szabályozásához	5
FÁBIÁN GYÖRGY: Választási rendszerek Kelet-Közép-Európában	26
ERIC BECKETT WEAVER: Debunking Myths about the American Presidential Elections of 2016 and Failures in the Social Sciences	51
KISS SÁNDOR: A diskurzus elfojtása: Az alt-right-hoz köthető rejtett internetes közösségek és a 2016. évi amerikai elnökválasztás	62
NAGY LEVENTE: A többségi döntésről	81

KÖZELKÉP – Tanulmányok

BÖCSKEI BALÁZS: A késő modernitás globalizációelmélete és a kockázattársadalmi identitás.....	101
--	-----

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

BAKOS ÁRON: Virtuális világok, valódi kérdések: <i>A Replika internet-kutatási száma. Belépés Jelszóval! Online világok és kutatási módszereik</i>	122
BÁRÁNY BALÁZS: Történeti emlékezet nálunk és más nemzeteknél <i>K. Horváth Zsolt: Az emlékezet betegei</i>	126
FARKAS JUDIT: Borsos Béla: <i>Az új Gyűrűfű. Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható település- és vidékfejlesztésben</i>	131
FŐCZE JÁNOS: Lehet-e Nyugat Kelet-Európa? <i>Stefano Bottoni: A várva várt Nyugat</i>	136
MIKLÓSI MÁRTA: Fónai Mihály: <i>Joghallgatók – Honnan jönnek és hová tartanak?</i>	142
P. FARKAS ILONA: „Vigyázó szemetek ezentúl Moszkvára vessétek”. <i>Scheibner Tamás: A magyar irodalomtudomány szovjetizálása</i>	148
ZÁMBÓ GABRIELLA: A korporált szülőség értelmezése a hazai gyakorlatban <i>Rácz Andrea: Gyermekvédelem mint fragmentált társadalmi intézmény</i>	153

OLVASS FELESLEGESET!

SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA

LIPCSEI LÁSZLÓ PÉTER: Az orosz–ukrán határdiskurzus változásai és jelentősége 1991 óta	157
Abstracts	168

Demokratikus választások – szerkesztői előszó

NAGY LEVENTE

A modern demokrácia a népszuverenitáson, azon a széles körben elfogadott elven nyugszik, hogy a főhatalom a népé, függetlenül attól, hogy e hatalmat a nép közvetlen vagy közvetett formában gyakorolja. A hatalomgyakorlás közvetlen formájának sajátos esete a népszavazás („referendumdemokrácia”), közvetett változata a képviseleti demokrácia, melyben a népszuverenitás a szabad és általános választások eredményeként létrejövő törvényhozás működésében testesül meg. A közvetlen részvételi, illetve a képviseleti demokráciákban egyaránt szükségessé vált a közösségi döntések meghozatalára alkalmas elv vagy döntési mechanizmus. A demokráciák fejlődéstörténetében ezért egyre szélesebb körben vált elfogadottá, hogy a társadalom egészére kiterjedő kollektív döntéshozatalnak a többségi akarat érvényesülését lehetővé tevő többségi elven kell nyugodnia. Ilyen értelemben a *népszavazásról*, a *demokratikus választásokról*, vagy a *többségi akaratról* értekezni nem egy idejétmúlt vállalkozás. A tanulmányok egyfajta reflexiók e témákkal kapcsolatos kérdésekre, rámutatva e kérdések sokszínűségére, plurális voltára.

Az első tanulmány a népszavazás intézményének – 2013 utáni hazai szabályozásának – jogi elemeit, az alkotmányos rendszerben betöltött helyét és szerepét, illetve a népszavazás folyamatának egyes részkérdéseit vizsgálja.

A következő tanulmány Közép-Kelet-Európa 23 országának 167 választása alapján mutatja be az adott országok választási rendszereinek kialakulását, fejlődését és politikai következményeit, azzal a lényeges konklúzióval zárva, hogy a vizsgált régió választásai és választási rendszerei nem mindenben felelnek meg a szakirodalomból is jól ismert konvencionális megállapításoknak.

A harmadik tanulmány a 2016-os, heves vitákat kiváltó amerikai elnökválasztást veszi górcső alá, különös tekintettel a választás során körvonalazódó és kibontakozó tévhitekre, a belső és külső, vélt vagy valós „összeesküvésekre”. A tanulmány e tévhitek feloldására, a választások során felmerülő néhány rejtély pontosítására és eloszlatására vállalkozik.

A negyedik tanulmány ugyancsak az amerikai elnökválasztáshoz kötődik, és elsődleges üzenete, hogy a közösségi médiafelületeken egy újszerű, a felhasználók

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

által terjesztett híráramlási technika volt tapasztalható. Ennek eredményeként olyan szereplők jelentek meg a 2016-os elnökválasztáson, akik sajátos eszközökkel, de sikeresen tudták manipulálni a közösségi médiát.

Az utolsó tanulmány a többségi elv (mint mennyiségi szempont szerinti döntési mechanizmus) két sajátos aspektusára (kérdésére) helyezi a hangsúlyt. Egyrészt arra, hogy vajon a többség által meghozott döntés mennyire van összhangban az „igazsággal”, másrészt pedig arra, hogy vajon a többségi döntés valóban a többségi akarat kivetülése, vagy többnyire a többség által elfogadott kisebbségi akarat érvényesülése.

Az olvasóra viszont az a feladat hárul, hogy interpretálja a választások témakörét több szempont mentén megvilágító tanulmányokat, és hogy szűrje le a számára tanulságos és hasznosnak ígérkező következtetéseket.

Adalékok a népszavazás intézményének 2013 utáni hazai szabályozásához

SZABÓ SZILÁRD

Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Politikatudományi Tanszék

ABSZTRAKT

Tanulmányomban a népszavazás intézményének 2013 utáni hazai szabályozásának egyes anyagi jogi elemeit vizsgálom. A rövid bevezetőt követően a népszavazás alkotmányos rendszerben betöltött helyével, a közvetlen és közvetett hatalomgyakorlás viszonyával, majd a népszavazás alanyaival, tárgyával, a népszavazáson feltenni szándékozott kérdéssel és a népszavazás következményeivel foglalkozom. Külön tárgyalom a 2016. október 2-ai érvénytelen népszavazással kapcsolatos – a témában felhasználható tudományos művek hiányában kizárólag kúriai eljárásban és alkotmánybírói különvéleményekben megjelenő – érveket és ellenérveket.

KULCSSZAVAK: népszavazás, Alaptörvény, Alkotmánybíróság, Országgyűlés, Nemzeti Választási Bizottság, nemzetközi szerződések

ABSTRACT

Contributions to the Regulation of the Referendum after 2013

The purpose of this paper is to define and show the nature and functions of the referendum in general, and to examine the legislative regulation of its institution in Hungary after 2013.

The brief introduction will be followed by an analysis of some of the institutional and instrumental features of the referendum in the context of the constitutional law. Special attention will be paid to the question raised by, and to the pros and cons of the referendum held in 2016. The legal aspects and social consequences of this invalid referendum will be emphasized.

KEYWORDS: referendum, Fundamental law, Constitutional Court, National Assembly, National Election Commission, International treaties

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Bevezetés: a népszavazás meghatározása

Mit jelent a népszavazás? A népszavazás a közvetlen demokrácia eszköze (Körösényi 2009), döntéshozatali technikája (Enyedi 2009), a parlamentáris kormányzat egyik külső ellensúlya (Szalai 2013), közvetlen demokratikus döntéshozatal (Komáromi 2014). A népszuverenitás elvéből adódóan a „végső szó” kimondásának joga a népet illeti, amely ezt a jogát népszavazás révén gyakorolhatja (Kis 2009). „A népszavazás a közvetlen hatalomgyakorlás általános és 'legerősebb' formája, a nép bevonása a döntéshozatalba, amely lehetőséget ad arra, hogy valamely kérdést a nép közvetlenül döntsön el” (Csink 2014: 76).

Manapság általánosan elfogadott nézet szerint azonban a modern jogállamokban lehetetlen a közhatalmat kizárólag közvetlenül gyakorolni; a modern jogállamokban a nép közvetett módon, képviseleti rendszer révén gyakorolja a közhatalmat (Csink 2014).¹ A népszavazással foglalkozó szerzők általában arra is felhívják a figyelmet, hogy a népszavazás intézményének megléte egyáltalán nem jelenti azt, hogy a népszavazás alkalmazása esetén megvalósulna a rousseau-i értelemben vett közvetlen hatalomgyakorlás: a végső politikai döntéshozatal ugyanúgy a politikai vezetők kezében marad és ők fogják viselni a döntéssel járó felelősséget is (Körösényi 2009).

Magyarországon először a népszavazásról és népi kezdeményezésről szóló 1989. évi XVII. törvény szabályozta a népszavazás intézményét. A törvény meglehetősen széles körben tette lehetővé népszavazás megtartását, szinte minden parlamenti hatáskörbe tartozó kérdésben népszavazást lehetett tartani. A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény 1997-ben történt módosítása változtatott a népszavazás intézményének szabályozásán, azonban az Alkotmánybíróság az 52/1997. (X. 14.) AB határozatában mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenességet állapított meg a népszavazás eljárásának szabályozatlansága miatt. A helyzetet a népszavazásról és népi kezdeményezésről szóló 1998. évi III. törvény megalkotása, illetőleg az eljárási szabályoknak a választási eljárási törvénybe (1997. évi C. törvény) való beillesztése oldotta meg. Ez a szabályozás volt hatályos egészen 2013-ig (Csink 2014).

A népszavazás helye a magyar alkotmányos rendszerben

A 2012. január 1-jével hatályba lépett Alaptörvény ALAPVETÉS B) cikk (3)-(4) értelmében Magyarországon a közhatalom forrása a nép, amely azt választott képviselői útján, kivételesen közvetlenül gyakorolja. Az Alaptörvény ezzel kinyilvánítja, hogy

¹ A nép „amorf embertömeg”, amely nem rendelkezik önálló akarattal. Csak az egyes embereknek van akarata. Jogállamban a népakarat nem megállapított tartalmú politikai tény, hanem politikai folyamatot jelent, amelyben a nép minden tagja részt vehet, és amelyet a nép tagja részvétele révén befolyásolni tud (Küpper 2009).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Magyarországon a közhatalom gyakorlásának alapvető, elsődleges formája a képviselő, míg ezzel szemben a nép közvetlen hatalomgyakorlása csak kivételes, az Alaptörvény által megállapított esetekben fordulhat elő. Az Alaptörvény rendelkezése tulajdonképpen a 2/1993. (I. 22.) AB határozat megállapításait vette át és tette alapvető jogi normává. Az említett alkotmánybíróági határozat ugyanis leszögezte, hogy a közvetlen hatalomgyakorlás, vagyis a népszavazás kiegészítő, ámár kivételes hatalomgyakorlási eszköz, amely a képviselői rendszerhez képest komplementer jellegű.²

A hatalomgyakorlás kivételes módon történő megvalósulása azonban azzal a következménnyel jár, hogy ha egy népszavazás eredményes, az a képviselőt, azaz az Országgyűlést kötelezi (Alaptörvény AZ ÁLLAM 8. cikk). Ennek indoka, hogy a nép döntése csak akkor érvényesülhet, ha elsőbbséget élvez a képviselő akaratával szemben. Ha nem így lenne, a képviselő (az Országgyűlés) bármikor megváltoztathatná a népszavazás döntését (Küpper 2009). Ez a rendelkezés szintén korábbi alkotmánybíróági határozatok tartalmát veszi alapul, nevezetesen a 28/1990. (XI. 22.) és az 52/1997. (X. 14.) AB határozatok azon megállapításait, hogy a kivételes hatalomgyakorlás megvalósulása esetén megelőzi a közvetett hatalomgyakorlást.

A népszavazás személyi hatálya: a népszavazás alanyai

Az Alaptörvény AZ ÁLLAM 8. cikke alapján országos népszavazást választópolgárok, a köztársasági elnök és a Kormány *kezdeményezhet*. Legalább kétszázezer választópolgár sikeres kezdeményezése esetén a népszavazás megtartása kötelező, százezer választópolgár, a köztársasági elnök és a Kormány kezdeményezésére népszavazás elrendelhető, ekkor a népszavazás megtartása az Országgyűlés döntésétől függ. Az Alaptörvény SZABADSÁG ÉS FELELŐSSÉG XXIII. cikk (7) viszont arról rendelkezik, hogy [m]indenkinek joga van országos népszavazáson *részt venni*, aki az országgyűlési képviselők választásán választó. Vajon itt két külön alapvető jogról van szó? Vagy pedig a kezdeményezés és a részvétel ugyanannak az alapvető jognak két eleme? A kérdés eldöntéséhez iránymutatást adhat a 31/2013. (X. 28.) AB határozat, amely kérdés vizsgálatkor több, korábbi alkotmánybíróági határozatra is visszautalt, így többek között az 52/1997. (X. 14.) AB határozat egyes megállapításaira is.

Ez utóbbi úgy rendelkezett, hogy a népszavazáson való *részvétel* „kiterjed a népszavazás kezdeményezésére, támogatására (beleértve az aláírást és aláírások gyűjtését), illetve a szavazásban való részvételre”. Az Alkotmánybíróság azt is megál-

² A továbbiakban népszavazáson mindig az *országos* népszavazást értem. Amíg az országos népszavazás a népszuverenitással kapcsolatos kérdés, addig a *helyi* népszavazás jelenleg Magyarországon az Alaptörvény 31. cikk (2) értelmében a helyi közügyek intézésének egy formája, így nincs összefüggés közte és a népszuverenitás között (Csink 2014).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

lapította, hogy „[a] népszavazás intézménye a népszavazás kezdeményezését, támogatását és magát a szavazási eljárást foglalja magában”. „Az Alaptörvény a választókat azzal az alanyi joggal ruházza fel, hogy a népszavazás útján történő hatalomgyakorlásra [Alaptörvény B] cikk (3)-(4) bekezdés] irányuló eljárási folyamatot megindítsák, azt akarattal befolyásolják, lehetővé téve, hogy az eljárás – az előírt feltételek teljesítése esetén – eljuthasson a kezdeményezéstől a népszavazás megtartásáig”.

Az Alkotmánybíróság értelmezésében a népszavazás, mint alapvető (alanyi) jog csak úgy töltheti be alkotmányos funkcióját, ha a részvétel joga magában foglalja a kezdeményezés elindításától kezdve a népszavazás megtartásáig a népszavazás egész folyamatát (Téglási 2014). Az Alkotmánybíróság tehát azt az álláspontot képviseli, hogy a népszavazás kezdeményezése és népszavazáson való részvétel egyetlen alapvető, Alaptörvényben biztosított alanyi jogot jelent. Ugyanakkor a 31/2013. (X. 28.) AB határozat azt is leszögezte, hogy a népszavazáson való részvételhez fűződő jog alanyai nem kizárólag a választópolgárok mint egyének, hanem – tekintettel az Alaptörvény I. cikk (4) bekezdésére – a választópolgárok szervezetei is. „E politikai részvételi jog alanyai a szervezetek közül különösen a pártok lehetnek, hiszen az Alaptörvény VIII. cikk (3) bekezdése szerinti alkotmányos feladatuk, hogy közreműködjenek a nép akaratának kialakításában és kinyilvánításában, amely kiváltképpen a közvetlen hatalomgyakorlás egyes formáin, mindenekelőtt országos népszavazáson keresztül történhet”.

Ez az AB határozat több, elméleti és gyakorlati jellegű alkotmányjogi problémát is felvet. Az egyik ilyen probléma annak eldöntése, hogy vajon van-e különbség a népszavazás kikényszerítéséhez és a népszavazáson való részvételhez fűződő jog között. A kikényszerítéshez való jog kapcsán felvetődik az, hogy vajon külön alapvető jogot képez-e az aláírásgyűjtéshez való jog. Végül, de nem utolsósorban felmerül a pártok népszavazásban betöltött szerepe, a nép politikai és állami akaratképzése közötti különbségtétel problémája (Téglási 2014). A nemzetközi gyakorlat egyértelműen szétválasztja a népszavazáson való részvétel jogát, mint alapvető jogot a népszavazás kikényszerítéséhez való jogtól, ami nem minősül alapvető jognak. Az osztrák és a német szövetségi alkotmánybíróságok töretlenül követett gyakorlata szerint a népszavazás elrendeléséhez/kikényszerítéséhez nem fűződik alkotmányos alapjog. Ezzel ellentétben a magyar Alkotmánybíróság idézett 31/2013. (X. 28.) és 1/2014. (I. 22.) AB határozata az aláírásgyűjtéshez való jogot – és így közvetve a népszavazás kikényszerítéséhez való jogot is – alkotmányos alapjognak minősítette és ezáltal alkotmányos védelemben részesítette. Az Alkotmánybíróság tehát, eltérően az osztrák és a német szövetségi alkotmánybíróság gyakorlatától, a népszavazáson való részvétel jogát kiterjesztően értelmezte, belefoglalva abba az aláírásgyűjtéshez való jogot is.

Ebből a döntésből viszont logikailag az következik, hogy a választópolgárok szervezetei, különösen a pártok is, alkotmányos védelemben részesülnek népszavazás-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

ban való részvételük esetén. Így például megilleti őket az alkotmányjogi panasz igénybevételének joga (Téglási 2014). Az 1/2014. (I. 22.) AB határozathoz fűződő alkotmánybírói különvélemények szinte kivétel nélkül sérelmezték ezt a felfogást. Pokol Béla és Salamon László szerint mivel népszavazáson csak az vehet részt, akinek választójoga van, így szervezeteket, pártokat logikailag nem illethet meg a népszavazáson való részvétel joga, ennél fogva nem kaphatnak ehhez fűződő alkotmányos védelmet sem. Juhász Imre arra hívta fel a figyelmet, hogy a népszavazás a hatalomgyakorlás *közvetlen* formája, viszont az Alaptörvény SZABADSÁG ÉS FELELŐSSÉG VIII. cikk (3) utolsó mondata értelmében pártok *közvetlenül* nem gyakorolhatnak közhatalmat (Téglási 2014).

A népszavazás kezdeményezéséről, az európai polgári kezdeményezésről, valamint a népszavazási eljárásról szóló 2013. évi CCXXXVIII. törvény (a továbbiakban Nsztv.) a problémát azzal igyekezett áthidalni, hogy a népszavazás *kezdeményezését* elválasztotta a *kezdeményezés szervezésétől*. A törvény 2. § (1) a)-b) szerint ugyanis párt vagy egyesület népszavazási kezdeményezést szervezhet. Ezzel a törvény lehetővé teszi a népszavazáson való részvétel mint alkotmányos alapjog olyan értelmezését, amely magába foglalja a népszavazás kezdeményezését, de úgy, hogy ez a jog csak választópolgárt illessen meg, míg a pártok és egyesületek nem alanyai többé a népszavazáson való részvételnek, csak a kezdeményezés szervezőiként jelennek meg.

A népszavazás tárgyi hatálya: miről lehet népszavazást tartani és miről nem

Népszavazás tárgyi hatályán azt értem, hogy konkrétan mire irányulhat népszavazás: milyen tárgyokban lehet, illetve kizárt népszavazást tartani. Erre vonatkozóan az Alaptörvény 8. cikk (2)-(3) tartalmaz rendelkezéseket. Ennek értelmében népszavazást csak az Országgyűlés feladat- és hatáskörébe tartozó kérdésben lehet elrendelni és tartani. A (3) bekezdés a)-j) pontjai pedig taxatív felsorolja azokat a tárgyköröket, amelyekben kizárt népszavazás elrendelése és megtartása. Amíg a népszavazásból kizárt tárgyköröket az Alaptörvény taxatív felsorolja, addig az Országgyűlés feladat- és hatáskörébe tartozó tárgyak felsorolása az Alaptörvényben nem kizárólagos. Az Alaptörvény AZ ÁLLAM Országgyűlés fejezete 1. cikk (2) bekezdés a)-j) pontjai felsorolják ugyan az Országgyűlés legfontosabb jogköreit, de a k) pont azt is megállapítja, hogy az Országgyűlés „az Alaptörvényben és törvényben meghatározott további feladat- és hatásköröket gyakorol”. Vagyis kizárólag az Alaptörvény alapján nem lehet megállapítani az Országgyűlés összes feladat- és hatáskörét, ebből pedig adódik az is, hogy a népszavazás tárgyköréit sem lehet az Alaptörvény alapján kimerítően megállapítani.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Az, hogy Magyarországon csak és kizárólag az Országgyűlés hatáskörébe tartozó ügy lehet népszavazás tárgya, többféleképpen is indokolható. Először is, magának a népszavazásnak az alkotmányos rendszerben elfoglalt helyéből következik, hiszen a közvetlen hatalomgyakorlás eredménye közvetlenül a képviselői alkotmányos intézményére, az Országgyűlésre ró kötelezettséget. Az eredményes népszavazáson hozott döntés nem alkalmazható közvetlenül, nem „önvérehajtó”, az Alaptörvény T) cikk 1) alapján ugyanis „[á]ltalánosan kötelező magatartási szabályt az Alaptörvény és az Alaptörvényben megjelölt, jogalkotó hatáskörrel rendelkező szerv által megalkotott, a hivatalos lapban kihirdetett jogszabály állapíthat meg”. A népszavazás tehát azzal a joghatással jár, hogy jogalkotási kötelezettséget ró az Országgyűlésre (Molnár 2014). A népszavazás címzettje tehát az Országgyűlés, a közvetlen hatalomgyakorlás esetén a választópolgárok átmenetileg „visszaveszik” tőle a közhatalmat (Csink 2014).

A népszavazás kapcsán az Országgyűlés feladat- és hatáskörét az Alkotmánybíróság kiterjesztően értelmezte: az 53/2001. (XI. 29.) AB határozatában azt állapította meg, hogy „az Országgyűlés Alkotmányban biztosított jogalkotói hatásköre teljes, és mind a Kormány, mind a Kormány tagjai irányába nyitott. Önmagában az, hogy jelenleg valamely jogviszonyt nem törvényi, hanem rendeleti szinten szabályoznak, nem zárja ki azt, hogy később az Országgyűlés törvényt alkosson abban a tárgyban”. Ez azt jelenti, hogy az Országgyűlés hatáskörébe nem kizárólag az tartozik, amit szabályoz, hanem amit az Alaptörvény nem utal kifejezetten más alkotmányos szerv hatáskörébe. Más szóval népszavazás tartható olyan tárgykörben is, amit az Országgyűlés nem szabályoz, de szabályozhatna (Molnár 2014, Csink 2014).

Az Alkotmánybíróság fenti, kiterjesztő értelmezésével szemben a Kúria 2012-ben egy szűkebb, az Országgyűlés jogkörét és ezzel a népszavazási tárgyköröket is korlátozó döntést hozott. A Kúria döntése szerint „olyan kérdésben, amelynek szabályozására az Országgyűlés a Kormánynak felhatalmazást adott, nem tartható népszavazás, mivel a kérdés immár nem tartozik az Országgyűlés hatáskörébe” (Komáromi 2014: 5). A Kúria az Országgyűlés és a Kormány hatáskörének elhatárolását nem a jogszabályi hierarchia, hanem a hatalommegosztás szempontjából vizsgálta és értelmezte, és ez alapján állapította meg azt, hogy „amikor a törvény a Kormányt (vagy kormány tagjait) jogalkotásra hatalmazza fel, akkor a törvényhozás egyben arról is dönt, hogy a kérdés rendezése nem az Országgyűlés (hanem a végrehajtó hatalom) hatáskörébe tartozik” (Molnár 2014: 29).

A Kúria határozata kifejtette továbbá azt is, hogy: „a népszavazás Alaptörvényben meghatározott funkciójával lenne ellentétes, ha nemcsak a képviselői hatalomgyakorlás vonatkozásában, hanem a végrehajtó hatalomnak adott felhatalmazás teljesítése körében is érvényesülne ez a jelleg”. (Molnár 2014: 29) A Kúria álláspontja szerint az ilyen kitégített értelmezés a közvetlen hatalomgyakorlást a kivételesség elvével ellentétesen tágtáná (Molnár 2014). Az Alkotmánybíróság és a Kúria határo-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

zata között azonban igazából csak annyi a különbség, hogy az Alkotmánybíróság általános, míg a Kúria konkrét esetre alkalmazandó döntést hozott. Hiszen az Országgyűlés minden további nélkül dönthet úgy, hogy egy jelenleg alacsonyabb szintű jogszabállyal szabályozott ügyben törvényt alkot, így az abban foglalt ügy már népszavazás tárgya lehet.³

Külön kérdést vetnek fel a sarkalatos törvények. Az Alaptörvény T) cikk (4) alapján „[a] sarkalatos törvény olyan törvény, amelynek elfogadásához és módosításához a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges”. Mivel az Alaptörvény kizárja az Alaptörvény módosítását a népszavazás tárgykörei közül, így a fenti rendelkezés népszavazás útján nem változtatható meg. Vagyis ez azt jelenti, hogy bár a sarkalatos törvények megalkotása az Országgyűlés hatáskörébe tartozik, népszavazással mégsem lehet sarkalatos törvény tartalmát megváltoztatni, mert azal burkolt Alaptörvény-módosítás valósulna meg (Szalai 2013). Népszavazást ebben az esetben kizárólag olyan értelemben lehetne kezdeményezni, hogy az Országgyűlés módosítson-e sarkalatos törvényt, vagy sem.

Magyarország alkotmányos rendszerének sajátossága, hogy kifejezetten tiltja az alkotmányozással kapcsolatos népszavazást (Bakó 2013). A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény 28/C. § (5) bekezdés c) pontja elvileg csak az Alkotmány népszavazásra és népi kezdeményezésére vonatkozó rendelkezéseiről szóló népszavazás tartását tiltotta meg, azonban a 2/1993. (I. 22.) és a 25/1999. (VII. 7.) AB határozat kiterjesztően értelmezte ezt a tilalmat. Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy az Alkotmány határozza meg az állami berendezkedés alapjait, az állam és polgárai viszonyát. Ezért csak a saját rendszerén belül, az általa rögzített eljárási szabályok szerint módosítható. Az Alkotmány megalkotása és megváltoztatása tehát kizárólag az Országgyűlés, mint alkotmányozó hatalom joga, ezt a jogosultságot tőle elvonni nem lehet. Mindenképpen szükséges hangsúlyozni azonban, hogy a 25/1999. (VII. 7.) AB határozat csak azt állapította meg, hogy választópolgári kezdeményezésre indult népszavazási kezdeményezés nem vonhatja el az Országgyűlés alkotmányozó hatalmát, de maga az Országgyűlés kezdeményezhetett erre vonatkozó népszavazást (Árva 2013).⁴

³ Ez alól még az önkormányzati rendelet sem kivétel, mivel az Alaptörvény a helyi önkormányzatok autonómiáját – eltérően az Alkotmánytól – nem alkotmányos alapjogként, hanem közfeladatok ellátójaként, tulajdonképpen a végrehajtó hatalom részeként definiálta. Ebből az következik, hogy az önkormányzás keretében megalkotott önkormányzati rendeletben szabályozott jogviszonyokról az Országgyűlés bármikor törvényben rendelkezhet (Pálné 2016).

⁴ „Alkotmánymódosítási kérdésekben sem kizárt a népszavazás elrendelése, de az a népszavazásnak csak olyan formája lehet, amely nem ad módot arra, hogy a népszavazás átvegye az Országgyűlés alkotmányozó hatáskörét, és nem zárja ki azt, hogy az Országgyűlés döntsön az alkotmány megváltoztatásáról. Az ügydöntő (megerősítő) népszavazás elrendelésére csak az Országgyűlés alkotmányozási (alkotmánymódosítási) eljárását követően kerülhet sor.” 25/1999. (VII. 7.) AB határozat. (njt.hu – hozzáférés ideje 2017. január.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Az Alkotmánybíróság értelmezési gyakorlata némi módosítással átkerült az Alaptörvénybe (Komáromi 2014), amely már kifejezetten az Alaptörvény módosítására irányuló népszavazási szándékot tiltja [8. cikk (3) bekezdés a) pont]. Az Alaptörvény idézett rendelkezése tehát általánosságban tiltja az Alaptörvény módosítására irányuló népszavazást. Ez azt jelenti, hogy jelenleg állami szervek indítványára sem tartható népszavazás az Alaptörvény módosításáról, tehát az Országgyűlés sincs abban a helyzetben, hogy az általa elfogadott Alaptörvény-módosítást népszavazásra bocsássa (Bakó 2013, Komáromi 2014). Mivel ez a felfogás alapvetően szembe megy a nemzetközi gyakorlattal, joggal merülhet fel a kérdés, hogy miként lehet értékelni ezt a megoldást.

Bakó Beáta kifejezetten pozitívumként „garanciális elemként” értékeli, mondván, hogy az alkotmányt magától a néptől is meg kell védelmezni. Így lehetett elkerülni szerinte azt, hogy a halálbüntetés visszakerüljön a magyar jogrendszerbe (Bakó 2013).⁵ Csink Lóránt úgy véli, hogy mivel a magyar jogrendszer alapja az Alaptörvény, ezért természetes, hogy népszavazással nem módosítható, hiszen abban az esetben a népszavazás intézménye magasabb rendű lenne magánál a népszavazást létrehozó és szabályozó Alaptörvénynél is (Csink 2014). Szájer József szerint az alkotmány túl bonyolult kérdés ahhoz, hogy arról népszavazás döntsön. Ez az érv azonban legfeljebb a választópolgári kezdeményezésre induló népszavazások kapcsán lehet igaz, az Országgyűlés által kidolgozott Alaptörvény-módosítás Országgyűlés által kezdeményezett népszavazásra bocsátására vonatkozóan ez az érvelés azonban nem igazán megalapozott (Komáromi 2014). Komáromi László a fentebb ismertetett véleményekkel szemben kívánatosnak tartaná, ha átfogó, vagy akár részleges alkotmánymódosítások csak megerősítő népszavazás után léphetnének hatályba. Szerinte ez hozzájárulhatna ahhoz, hogy a választópolgárok ne valamilyen elvont dokumentumként vagy az elitek által rájuk kényszerített paktumként tekintsenek az alkotmányra (Komáromi 2014).

A népszavazásra javasolt kérdés

Az Nsztv. 9. § (1)–(2) szerint a népszavazásra javasolt kérdést úgy kell megfogalmazni, hogy arra egyértelműen lehessen válaszolni, továbbá a népszavazás eredménye alapján az Országgyűlés el tudja dönteni, hogy terheli-e jogalkotási kötelezettség, és ha igen, milyen. Továbbá a népszavazásra javasolt kérdés nem tartalmazhat szemérmesítő vagy más módon megbotránkoztató kifejezést. A népszavazásra bocsátott kérdés kapcsán a törvény kétféle egyértelműségi követelményt fogalmaz meg. Az

⁵ Bakó Beáta megfogalmazása bizonyos félreértésekre adhat okot, hiszen az Alaptörvény a népet nyilvánítja szuverénnek [Alaptörvény Alapvetés B) cikk (3) A közhatalom forrása a nép]. Ha pedig a nép a szuverén, miért kellene megvédeni az alkotmányt a főhatalmat gyakorló entitástól?

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

egyik az úgynevezett *választópolgári egyértelműség*, ami azt jelenti, hogy a kérdésnek világosnak és a választópolgár számára közérthetőnek kell lennie, úgy, hogy egyértelmű igennel vagy nemmel tudjon rá válaszolni.

A 63/2002. (XII. 3.) AB határozat értelmében nem sérti a választópolgári egyértelműség követelményét, ha a feltett kérdés egyszerre és együttesen kérdez rá több dologra, az viszont igen, ha több olyan alkérdésből áll, amelyek ellentmondanak egymásnak, vagy ha az egymáshoz való viszonyuk nem állapítható meg egyértelműen, illetve nem kapcsolódnak egymáshoz. A másik egyértelműségi követelmény a *jogalkotói egyértelműség*, ami azt jelenti, hogy az Országgyűlésnek világosan kell látnia, hogy eredményes népszavazás esetén milyen jogalkotási kötelezettség terheli (Csink 2014). Az egyértelműségi követelményből elvileg nem következik, hogy a kérdésnek eldöntendőnek kell lenni, kétségtelen azonban, hogy a magyarországi népszavazásokon mindig eldöntendő kérdésre kellett válaszolni.⁶

Az eldöntendő kérdések – azok a kérdések tehát, amelyekre igennel vagy nemmel lehet válaszolni – annak eldöntését igénylik, hogy valami legyen, vagy ne legyen. Lehetnek azonban olyan kérdések, amelyek arra vonatkoznak, hogy két vagy több dolog közül melyik legyen (Kis 2009). A választópolgár viszont a jelenlegi szabályozás tükrében csak arra képes, hogy igent vagy nemet mondjon a feltett kérdésre, miközben lehet, hogy épp az ellenkezőjét felelné, ha az egy kidolgozott javaslat és nem egy összetett mondat formájában állna előtte (Bakó 2013). Mint ahogy számos szociálpszichológiai kísérlet bizonyította, fennáll a veszélye, hogy pusztán a kérdés átfogalmazásával eredményét tekintve egymással ellentétes állásfoglalásra lehessen rávenni a választókat (Enyedi 2009).⁷ Ezenkívül fennáll az a lehetőség is, hogy a népszavazás kezdeményezője azért, hogy a kérdését hitelesítsék, azt eldöntendővé alakítja, de ezzel tulajdonképpen nem pontosítja, hanem éppen ellenkezőleg, eltorzítja (Kis 2009).

„A népszavazásra bocsátott kérdés formai követelményeire vonatkozó szabályokban nagyon jól tükröződik a jogalkotó elképzelése az állampolgárok kompetenciájáról: az, hogy mit vár el a törvény a kezdeményezőktől és a választópolgároktól, megmutatja, hogy a törvényhozó milyen szintű tájékozottságot és politikai aktivitást feltételez a szavazókról. A magyar szabályozás némileg ellentmondásos: sokat vár el

⁶ Ellentétes véleményt fogalmaz meg Bakó Beáta (Bakó 2013). Szerinte az 51/2001. (XI. 29.) AB határozat „elvi éllel” leszögezte, hogy a kérdésnek eldöntendőnek kell lennie. A vonatkozó AB határozat úgy fogalmaz, hogy „[a]z egyértelműség követelményének vizsgálata ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy a népszavazásra szánt kérdés egyértelműen megválaszolható-e, azaz eldöntendő kérdés esetében arra ‚igen’-nel vagy ‚nem’-mel egyértelműen lehet-e felelni” (Bakó 2013: 177). Véleményem szerint ez nem jelenti azt, hogy az AB kötelezővé tette volna, hogy a feltett kérdés minden egyes népszavazás esetében eldöntendő kérdés legyen, pusztán annyit állapított meg, hogy *ha* a kérdés eldöntendő, *akkor* arra egyértelműen lehessen igennel vagy nemmel válaszolni.

⁷ Ugyanakkor némileg ellentmondva magának azt is megjegyzi, hogy a népszavazás nagy előnye a képviseleti döntéshozattal szemben, „hogy a döntés tárgya szűk, meghatározott, átlátható (...) A népszavazások esetében azonban a szavazólapon maga a döntés található” (Enyedi 2009: 9).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

a kezdeményezőtől azért, hogy utána az 'egyszerű szavazónak' könnyű dolga legyen. A kezdeményezőnek ugyanis úgy kell megfogalmaznia a kérdést, hogy az viszonylag rövid és közérthető legyen, igennel vagy nemmel lehessen rá válaszolni, ugyanakkor a legfontosabb részletkérdések és következmények is benne legyenek, különben jó esély van rá, hogy az NVB az egyértelműség hiányára hivatkozva elutasítja a kezdeményezést" (Bakó 2013: 177). Az összetett ügyek eldöntendő kérdésre egyszerűsítése miatt a kezdeményezésből kimaradnak az alternatívák, illetve a következményekre való utalás és az indokolás (Bakó 2013). A népszavazási kampányok ugyan valamennyire módot adnak a választópolgárok tájékoztatására, a pártok, a média, a társadalmi szervezetek és az értelmiségiek állásfoglalása elvileg segíthet a szavazóknak átlátni a személyes preferenciáik és a népszavazás közti összefüggéseket, feltéve, ha a népszavazást felvezető vita minél jobban strukturált (Enyedi 2009).

Összegezve: a választópolgárok inkompetenciája Magyarországon nem kis mértékben épp a szabályozásnak köszönhető: a választók nem tudnak megfontoltan dönteni, mert a kérdést leegyszerűsítve tálalják nekik (Bakó 2013). Szintén általánosnak mondható tapasztalat, hogy egy népszavazás alkalmával a választópolgárok gyakran nem a konkrét kérdéstről szavaznak, hanem az egész politikai vezetésről nyilvánítanak ki egyfajta általános véleményt, illetve az állami szervek és a pártok tevékenységéről mondanak ítéletet. Így például az Európai Unió alkotmányáról megrendezett 2005-ös francia és holland népszavazáson vagy a felsőoktatási tandíjról, orvosi vizitdíjról és kórházi napidíjról rendezett 2008-as magyar népszavazáson egyaránt a szavazók jelentős része nem, vagy nem elsősorban a feltett kérdéseket mérlegelte, hanem a kormány általános politikájáról és/vagy teljesítményéről nyilvánított véleményt. Más szavakkal a népszavazás könnyen a feltett tárgyi kérdések helyett vagy mellett valójában a kormány politikájáról való véleménynyilvánítássá, a kormányzó politikusokkal szembeni bizalmi szavazássá válhat (Körösényi 2009). Hasonló folyamat volt megfigyelhető a 2016. december 4-ei olasz népszavazás kapcsán: a választópolgárok elsősorban nem is magáról az alkotmány módosításáról döntöttek, hanem a Matteo Renzi miniszterelnök vezette kormány tevékenységéről mondtak véleményt (Ságvári 2016).

A népszavazás kötőereje

Az Alaptörvény 8. cikk (4) alapján [a]z országos népszavazás érvényes, ha az összes választópolgár több mint fele érvényesen szavazott, és eredményes, ha az érvényesen szavazó választópolgárok több mint fele a megfogalmazott kérdésre azonos választ adott. Ez azt jelenti, hogy egy népszavazás akkor eredményes, ha az érvényes népszavazáson valamelyik válaszra többen szavaztak, mint a másikra. Az Alaptörvény rendelkezéséből az is következik, hogy az érvénytelen népszavazás mindig eredménytelen és az érvényes népszavazás mindig eredményes is, kivételt képezve

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

a holtverseny meglehetősen valószínűtlen esete (Csink 2014). Az Nsztv. 31. § (1) szerint az Országgyűlés köteles a népszavazás napjától számított száznolcvan napon belül az érvényes és eredményes népszavazás döntésének megfelelő törvényt megalkotni. A (2) megállapítja, hogy [a] népszavazással hozott döntés az Országgyűlésre a népszavazás napjától – ha a népszavazás törvényalkotási kötelezettséget keletkeztet, a törvény kihirdetésétől – számított három évig kötelező.⁸

Az Nsztv. rendelkezéséből az következik, hogy ha az Országgyűlés a határidőn belül nem alkot az eredményes népszavazás döntésének megfelelő törvényt, akkor mulasztásban megnyilvánuló Alaptörvény-ellenességet követ el, kérdés persze, hogy vajon milyen szankcióval sújtható ilyen esetben az Országgyűlés az Alkotmánybíróság elmarasztaló határozatán kívül. Szükséges hozzátenni: az eredményes népszavazás az Országgyűlést mint törvényalkotó hatalmat köti, mint alkotmányozó hatalmat nem. Az Alkotmánybíróságot pedig semmilyen formában nem köti a népszavazás eredménye, ami azt jelenti, hogy az Alkotmánybíróság bármikor megsemmisítheti az Országgyűlés által a népszavazás következtében alkotott törvényt, ha úgy véli, hogy Alaptörvény-ellenes (Szalai 2013).

Az Alaptörvény az érvényes népszavazáshoz szükséges részvétel tekintetében visszaállította az 1989 és 1997 között hatályos szabályozást. A módosítás támogatói azzal érveltek, hogy a közvetlen hatalomgyakorlás kivételessége és az Országgyűlésre nézve kötelező jellege miatt elvárható, hogy egy érvényes és eredményes népszavazás valóban a nép többségének akaratát jelentse. Salamon László azzal érvelt, hogy „az országos népszavazás nem más, mint az Országgyűlés hatáskörének népi általi elvonása”, ezért indokolt, hogy „az új Alaptörvény az Országgyűlés hatáskörének elvonását a választópolgárok többségének akaratához köti” (Komáromi 2014: 11). A magas részvételi küszöb garantálja a képviseleti berendezkedés elsőbbségét, mert kizárja, hogy politikailag aktív, de kisebbségben lévő érdekcsoportok népszavazással elvonják a képviseleti szerv hatáskörét (Bakó 2013).⁹

Az érvényes népszavazáshoz szükséges a magas részvételi küszöb, s ez minden bizonnyal azzal a következménnyel jár, hogy csak igen komoly mozgósító erővel rendelkező ügyben és nagyfokú szervezethez és infrastruktúrával rendelkező politikai, társadalmi erő lesz képes érvényes népszavazás véghezvitelére. Ha pedig sok érvénytelen népszavazás lesz, az azzal a következménnyel járhat, hogy megkérdőjeleződik a népszavazásnak mint intézménynek a komolysága és hitelessége (Komáromi 2014). Nagyon érdekes ebből a szempontból Gulyás Gergelynek, az Országgyűlés

⁸ A törvény nem fogalmaz egyértelműen, mert nem szól arról, lehet-e a moratórium ideje alatt a népszavazás miatt megalkotott törvényt módosítani (Bakó 2013).

⁹ A magyar népszavazások történetében eddig összesen egy alkalommal fordult elő, hogy a jelenlegi szabályok szerint érvényes és eredményes népszavazást tartottak; ez volt az 1989-ben tartott „négy-igenes” népszavazás.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Törvényalkotási Bizottsága elnökének a véleménye, miszerint az érvényességi küszöböt el nem érő népszavazások tekinthetők véleménynyilvánító népszavazásnak.

Tulajdonképpen úgy is felfoghatjuk, hogy egy, az Országgyűlés számára nem kötelező erejű – érvénytelen – népszavazás megmutatja, hogy a közvélemény egy-egy aktuális kérdésben milyen álláspontot, véleményt foglal el, mekkora támogatottsága vagy éppen elutasíthatósága van egy konkrét ügynek (Komáromi 2014). Végül is mondhatjuk, hogy egy sikertelen népszavazás is nyújt egyfajta tájékoztatást a választópolgárok nézeteiről és befolyással lehet a politikai pártokra, a kormányra, hiszen megmutatja, melyik politikai erőnek sikerült jobban mozgósítani a híveit. Egy érvénytelen népszavazást mégis nehéz egyértelműen értékelni, hiszen figyelembe kell venni, hogy vajon mi volt a kezdeményezőék célja (Szalai 2013).

A 2016. évi érvénytelen népszavazás

2016. február 24-én, 11 óra 35 perc 57 másodperckor Magyarország Kormánya képviselőjében Rogán Antal, a miniszterelnök kabinetfőnöke – aki a Kormány országos népszavazásáról kezdeményezéséről szóló 2004/2016. határozata 3. pontja alapján volt jogosult a képviseletre – népszavazásra javasolt kérdést nyújtott be a Nemzeti Választási Bizottsághoz (a továbbiakban NVB) „Akarja-e, hogy az Európai Unió az Országgyűlés hozzájárulása nélkül is elérhassa nem magyar állampolgárok Magyarországra történő kötelező betelepítését?” címmel. A NVB 2016. február 29-én hozott 14/2016. számú határozatával a benyújtott kérdést az Alaptörvénnyel és az Nsztv. követelményeivel összhangban lévőnek találta és hitelesítette. A következőkben az érveket és ellenérveket elsősorban az Alaptörvény 8. cikk (3) d) pontjával összefüggésben kívánom elemezni. A vonatkozó rendelkezés szerint nem lehet népszavazást tartani nemzetközi szerződésből eredő kötelezettségről.

A NVB határozata ellen hatan nyújtottak be felülvizsgálati kérelmet a Kúriához. Az elsőrendű kérelmező indoklásában kifejtette, hogy az NVB által hitelesített kérdés eleve nem tartozik az Országgyűlés hatáskörébe, mivel a kérdésben a 2015/1601. EU tanácsi határozat tartalmaz az Unió tagállamai számára követendő magatartási szabályokat. Az elsőrendű kérelmező kifejtette továbbá, hogy „a kérdést nyelvtanilag értelmezve az az elsődleges [uniós Sz. Sz.] jogi keretek módosítására irányul, amely tekintetében az Országgyűlés hatásköre nem áll fenn, hanem az tágabb értelemben valamennyi tagállam együttes hatásköre”. A kérelmező a 191/2010. (XI. 18.) AB határozat azon rendelkezésére is hivatkozott, „mely szerint az Országgyűlés hatásköre legfeljebb a már aláírt nemzetközi szerződések kötelező hatályának elismerésére, arra való felhatalmazására vonatkozik, de nem egy nemzetközi szerződés módosításának kezdeményezésére, amelyre az uniós elsődleges jogi keretek szerint a tagállami kormányok jogosultak” (a Kúria Knk. IV. 37.222/2016/9. sz. végzése, Nemzeti Választási Bizottság). Mivel a kérdés nemzetközi szerződésből fakadó kötelezettsé-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

get érint, így az Alaptörvény 8. cikk (3) bekezdés d) pontja alapján arról nem tartható népszavazás.

Ennek körében utalt az Európai Unióról szóló szerződés (EUSz.) 4. cikk (3) szerinti hűségklauzulára (lojalitási klauzula), valamint a 2004. évi XXX. törvénnyel elfogadott csatlakozási szerződésre és annak módosításaira.¹⁰ A kérelmező szerint az Alaptörvény 8. cikk (3) bekezdését úgy kell értelmezni, hogy az kizárja az alapító szerződésekből fakadó hatályos kötelezettségeket a népszavazásra bocsátható tárgykörök közül. Ezt az értelmezést támasztja alá szerinte az Alaptörvény E) cikk (2) is. Az E) cikk értelmében Magyarország az Európai Unióban tagállamként való részvétele érdekében nemzetközi szerződés alapján – az alapító szerződésekből fakadó jogok gyakorlásához és kötelezettségek teljesítéséhez szükséges mértékig – az Alaptörvényből eredő egyes hatásköreit a többi tagállammal közösen, az Európai Unió intézményei útján gyakorolhatja.

A kérelmező továbbá arra is hivatkozott, hogy a Kúria Knk. IV. 37.446/2014. sz. döntése szerint a csatlakozási szerződés bár uniós jogként a belső jog részévé vált, mégsem lehet eltekinteni annak nemzetközi szerződéses formájától. A kérelmező az Alaptörvény E) cikk (2) bekezdése alapján még arra is hivatkozott, hogy abban a tekintetben is fennáll eme kérdésnél a tiltott népszavazási tárgykör, mivel az az uniós jog végrehajtásához kíván az alapító szerződésektől eltérően – közvetve az E) cikk (2) bekezdését is érintve – többletfeltételt hozzáfűzni. Emiatt is sérti a kérdés hitelesítése az Alaptörvény 8. cikk (3) bekezdés a) pontját. Ugyancsak az Alaptörvény e rendelkezésével ellentétes az, hogy az esetleges eredményes népszavazás olyan módon tenné az Országgyűlés álláspontjának kötelező erővel való felruházását szükségessé, hogy az alapvetően a kormány részvételével működő Európai Unió Tanácsában való kormányzati intézkedések kereteit szabná meg. A másodrendű kérelmező az NVB határozatának megtámadása kapcsán – többek között – szintén arra hivatkozott, hogy a népszavazási kérdés tárgya csak az Európai Unió szintjén rendezhető. A harmadrendű kérelmező hivatkozott arra, hogy sem az uniós, sem a magyar jog nem ismeri a betelepítés fogalmát. A többi kérelmező is a fenti okokra hivatkozva kérte a hitelesítés megtagadását.

A Kormány mint a népszavazás kezdeményezője, hivatkozott az EUSz. 48. cikk (4) bekezdésére, az Európai Unió működéséről szóló szerződés (EUMSz.) 78. cikkére, az Alaptörvény E) cikkére és a 143/2010. (VII. 14.) AB határozatra.¹¹ A Kormány

¹⁰ Az EUSz. 4. cikk (3) bekezdése szerint „[a]z Unió és a tagállamok a lojális együttműködés elvének megfelelően kölcsönösen tiszteletben tartják és segítik egymást a Szerződésekből eredő feladatok végrehajtásában. A tagállamok a Szerződésekből, illetve az Unió intézményeinek intézkedéseiből eredő kötelezettségek teljesítésének biztosítása érdekében megteszik a megfelelő általános vagy különös intézkedéseket. A tagállamok segítik az Uniót feladatainak teljesítésében, és tartózkodnak minden olyan intézkedéstől, amely veszélyeztetheti az Unió célkitűzéseinek megvalósítását”.

¹¹ Az EUSz. 48. cikk (4) szerint „A tagállamok kormányai képviselőinek konferenciáját a Tanács elnöke hívja össze abból a célból, hogy közös megegyezéssel meghatározzák a Szerződések módosításait.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

szerint a menekültügy területén a szuverenitás átruházása az Európai Unióra nem volt általános, Magyarország szuverenitásának személyes hatálya (az ország területén tartózkodók körének meghatározási módja) tekintetében sem történt meg. Vitatta a nemzetközi szerződésből eredő kötelezettségek sérelmét, mivel az Alkotmánybíróság gyakorlata szerint az egyes alapító szerződések és azok módosításai, illetve a csatlakozási szerződések a belső jog részét képezik, amelyek a magyar alkotmányjog szempontjából már nem minősülnek nemzetközi szerződésnek.

Tény, hogy a 143/2010. (VII. 14.) AB határozat – utalva az 1053/E/2005. AB határozatra – kimondta, hogy „szerződési eredetük dacára, az Európai Unió alapító és módosító szerződéseit nem nemzetközi szerződésként kívánja kezelni”. A 72/2006. (XII. 15.) AB határozat szerint az „Alkotmánybíróság az 1053/E/2005. AB határozatában megállapította, hogy az Európai Közösségek alapító és módosító szerződései az Alkotmánybíróság hatáskörének szempontjából nem nemzetközi szerződések (ABK 2006. június, 498, 500.), e szerződések mint elsődleges jogforrások, és az Irányelv mint másodlagos jogforrás közösségi jogként a belső jog részei, mivel a Magyar Köztársaság 2004. május 1-jétől az Európai Unió tagja. Az Alkotmánybíróság hatáskörének szempontjából a közösségi jog nem minősül az Alkotmány 7. § (1) bekezdésében meghatározott nemzetközi jognak”. Az Alkotmánybíróság a 22/2012.

A módosítások azt követően lépnek hatályba, hogy azokat alkotmányos követelményeinek megfelelően valamennyi tagállam megerősítette”.

Az EUMSZ. 78. cikke: [az EKSz. korábbi 63. cikkének 1. és 2. pontja és a 64. cikkének (2) bekezdése]

(1) Az Unió közös menekültügyi, kiegészítő és ideiglenes védelem nyújtására vonatkozó politikát alakít azzal a céllal, hogy a nemzetközi védelmet igénylő harmadik országbeli állampolgárok mindegyike számára megfelelő jogállást kínáljon és biztosítsa a visszaküldés tilalma elvének tiszteletben tartását. E politikának összhangban kell lennie a menekültek jogállásáról szóló, 1951. július 28-ai genfi egyezményrel és az 1967. január 31-ei jegyzőkönyvvel, valamint az egyéb vonatkozó szerződésekkel.

(2) Az (1) bekezdésben foglaltak céljából az Európai Parlament és a Tanács rendes jogalkotási eljárás keretében intézkedéseket állapít meg egy közös európai menekültügyi rendszer létrehozása céljából, amely a következőket foglalja magában:

a) az Unió egészén belül érvényes, egységes menekült jogállás a harmadik országok állampolgárai számára,

b) egységes kiegészítő védelmet biztosító jogállás a harmadik országok azon állampolgárai számára, akiknek, anélkül hogy európai menekült jogállást kapnának, nemzetközi védelemre van szükségük,

c) közös rendszer a lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyek tömeges beáramlása esetén e személyek ideiglenes védelmére,

d) közös eljárások az egységes menekült-, vagy kiegészítő védelmet biztosító jogállás megadására és visszavonására vonatkozóan,

e) a menedéjog vagy kiegészítő védelem iránti kérelem elbírálásáért felelős tagállam meghatározására vonatkozó kritériumok és eljárások,

f) előírások a menedékkérők és a kiegészítő védelmet kérők befogadásának feltételeire vonatkozóan,

g) partnerség és együttműködés a harmadik országokkal a menedékkérők, illetve a kiegészítő vagy ideiglenes védelmet kérő személyek beáramlásának kezelése céljából.

(3) Ha egy vagy több tagállam olyan szükséghelyzettel szembesül, amelyet harmadik országok állampolgárainak hirtelen beáramlása jellemez, a Tanács a Bizottság javaslata alapján az érintett tagállam vagy tagállamok érdekében átmeneti intézkedéseket fogadhat el. A Tanács az Európai Parlamenttel folytatott konzultációt követően határoz.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

(V. 11.) AB határozatában is kifejtette, hogy az Alaptörvény E) és Q) cikkei alapján a magyar alkotmányos gyakorlat eltérő joghatást tulajdonít az uniós jognak és a nemzetközi jognak.

A Kúria 2016. május 3-án hozott Kvk. IV. 37.222/2016/9. sz. végzésével megállapította, hogy a felülvizsgálati kérelmek nem megalapozottak és a NVB határozatát helybenhagyta. A Kúria elutasította, hogy a kérdés nemzetközi szerződésből fakadó kötelezettséget érintene és így sértené az Alaptörvény 8. cikk (3) bekezdés d) pontját, mivel a kérdés „nem irányul sem a csatlakozási szerződés módosítására, sem többletfeltétel előírására az Unió szervei által hozott döntések Magyarország általi végrehajtásához”. A Kúria álláspontja szerint az Alaptörvény 8. cikk (3) bekezdés d) pontja szerinti tiltott népszavazási tárgykör jelen ügyben nem áll fenn, mivel a népszavazási kezdeményezés kérdése az Alaptörvény E) cikke szerinti uniós jogra vonatkozik, amely nem minősíthető az Alaptörvény Q) cikke szerinti nemzetközi szerződésnek, illetve abból fakadó kötelezettségnek.¹²

A Kúria szerint a kérdés nem ütközik az Alaptörvény E) cikk (2) bekezdésébe sem, mivel e rendelkezés külön utal arra, hogy az alapító szerződésekből fakadó jogok gyakorlásához és kötelezettségek teljesítéséhez szükséges mértékig került sor egyes hatáskörök többi tagállammal közös, az Európai Unió intézményei útján történő gyakorlására. Tévesnek minősítette azokat a következtetéseket, amelyek szerint egy eredményes népszavazás az Országgyűlés számára olyan jogalkotói kötelezettséget róna, ami az Alaptörvény E) cikke szerinti hatáskör-átruházás módosulásával járna, vagy akár az Európai Unióból való kilépéshez vezetne. Az Országgyűlés 8/2016. (V. 10.) OGY határozatával a népszavazást elrendelte.

A Kúria végzésével szemben Fodor Gábor országgyűlési és Szanyi Tibor európai parlamenti képviselő alkotmányjogi panaszt nyújtottak be az Alkotmánybírósághoz. Az indítványozó Fodor Gábor álláspontja szerint az NVB olyan népszavazási kérdést hitelesített, amely nem tartozik az Országgyűlés hatáskörébe, ezért nem lehet népszavazást tartani róla. A népszavazás elrendelésével – sikerétől függetlenül is – kétségesse válhat Magyarország európai uniós tagsága, mivel a népszavazási kérdés uniós hatáskörbe tartozó kérdésről szól, és nem tudható, miképpen hat ez Magyarország és minden egyes állampolgár helyzetére az Európai Unióban.

Fodor Gábor szerint az alaptörvény-ellenesség abban valósul meg, hogy miután a menekültkérdés beadványában érintett aspektusa, azaz a menekültügyben hozott 2015/1601. számú 2015. szeptember 22-i tanácsi határozat kötelezően végrehajtandó, kizárólagosan uniós és semmiképpen sem országgyűlési hatáskör (egyedül az Európai Bíróságnál támadható meg), egy eredményes és érvényes népszavazás

¹² A Kúria hivatkozott az Európai Unió Bírósága Costa kontra E.N.E.L – ítéletére is (C-6/64, EU:C:1964:66), amelyben az EUB leszögezte, hogy a hagyományos nemzetközi szerződésektől eltérően az EGK-Szerződés saját jogrendszerrel hozott létre.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

olyan aktusra köteleznék Magyarországot, ami az uniós jogrenddel ellentétes. Azaz olyan eredmény születhet, ami az uniós jogrend megsértésére, az uniós jogszabályok áthágására, tágabb értelemben az Európai Unióból való kilépésre „biztatná” a Kormányt. A hitelesített kérdés egy olyan ügyet kíván az Országgyűlés hozzájárulásához kötni, amelyben az Európai Tanácsnak van joga minősített többséggel döntést hozni.

Szanyi Tibor álláspontja szerint a népszavazásra feltett kérdés nem az Országgyűlés feladat- és hatáskörébe tartozik, hanem az Európai Parlament és a Tanács rendes jogalkotási eljárásába, mivel a „betelepítési kvóta” ügye az Európai Parlament és a Tanács rendes jogalkotási hatáskörébe tartozik. Így a Kúria döntése alaptörvényellenes és sérti az Alaptörvény E) cikk (2) és (3), az N) cikk (1) és (2), a Q) cikk (2) és (3), és a 8. cikk (2) bekezdéseiben foglaltakat, továbbá a 8. cikk (3) mind a) mind d) pontjai alapján tiltott népszavazási tárgykörnek minősül, mert egy, az Alaptörvény E) cikk (2) bekezdése és Q) cikk (2) és (3) bekezdései alapján elfogadott nemzetközi szerződésbe, az Európai Unió működéséről szóló szerződésbe, különösen annak 79. cikkébe ütközik.¹³

A Kúria végzésének alaptörvény-ellenességét harmadrészt azon az alapon állította, hogy a támadott végzés által jóváhagyott kérdés lényegében egy, az Európai Unió joga által létrehozott általánosan kötelező magatartási szabályt sért, amelyet

¹³ 79. cikk (az EKSz. korábbi 63. cikkének 3. és 4. pontja)

(1) Az Unió közös bevándorlási politikát alakít ki, amelynek célja a migrációs hullámok hatékony kezelése azok minden szakaszában, méltányos bánásmód biztosítása a harmadik országok azon állampolgárai számára, akik jogszerűen tartózkodnak valamely tagállamban, valamint az illegális bevándorlás és az emberkereskedelem megelőzése és az ezek elleni megerősített küzdelem.

(2) Az (1) bekezdésben foglaltak céljából az Európai Parlament és a Tanács rendes jogalkotási eljárás keretében intézkedéseket állapít meg a következőkre vonatkozóan:

a) a beutazás és a tartózkodás feltételei, valamint a hosszú távú tartózkodásra jogosító vízumok és a hosszú távú tartózkodási engedélyek tagállamok által történő kiadására vonatkozó szabályok, beleértve a családdegysítési célúakat is,

b) a tagállamok valamelyikében jogszerűen tartózkodó harmadik országbeli állampolgárok jogainak meghatározása, ideértve a más tagállamokban való szabad mozgásra és tartózkodásra irányadó feltételeket is,

c) illegális bevándorlás és jogellenes tartózkodás, beleértve a jogellenesen tartózkodó személyek kitoloncolását és repatriálását is,

d) küzdelem az emberkereskedelem, különösen a nők és gyermekek kereskedelme ellen.

(3) Az Unió harmadik országokkal megállapodásokat köthet a területén tartózkodó olyan személyek származási vagy abba az országba való visszafogadása érdekében, ahonnan érkeztek, akik a tagállamok egyikének területére való belépés vagy tartózkodás feltételeinek eleve nem, vagy már nem felelnek meg.

(4) Az Európai Parlament és a Tanács rendes jogalkotási eljárás keretében intézkedéseket állapíthat meg – kizárva azonban a tagállamok törvényi, rendeleti és közigazgatási rendelkezéseinek bármilyen harmonizációját – azoknak a tagállami intézkedéseknek az ösztönzésére és támogatására, amelyek a területükön jogszerűen tartózkodó harmadik országbeli állampolgárok beilleszkedésének elősegítésére irányulnak.

(5) E cikk nem érinti a tagállamok jogát arra, hogy meghatározzák, harmadik országok hány olyan állampolgárát engedik be területükre, akik a harmadik országból azzal a szándékkal érkeznek, hogy önálló vállalkozóként vagy alkalmazottként vállaljanak munkát.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

rendes jogalkotási eljárás keretében állapítottak meg az EUMSZ 78. cikk (2) bekezdése, valamint közvetve az Alaptörvény E) cikk (2) és (3) bekezdései alapján. Továbbá azt állította, hogy a támadott végzés által jóváhagyott kérdésből eredményes népszavazás esetén olyan jogalkotás következne, amely jövőbeni költségvetési kiadási tétel meghatározására irányul. A kérdésből ugyanis meglátása szerint olyan jogalkotás következik, ami alapján minden egyes, befogadott menekült után 250.000 euró, azaz közel 79 millió forint fizetési kötelezettség keletkezne, amely kiadás az éves költségvetésről szóló törvényt közvetlenül és jelentős módon érintené, így az Alaptörvény N) cikk (1) bekezdését, valamint az Alaptörvény 8. cikk (3) bekezdésének b) pontját sértené.

Az Alkotmánybíróság az alkotmányjogi panaszokat érdemi vizsgálat nélkül elutasította, mivel az indítványozók nem hivatkoztak egyetlen olyan Alaptörvénybe foglalt jogra sem, amelyre az Alkotmánybíróság következetes gyakorlata értelmében alkotmányjogi panasz lenne alapítható. Bírői döntéssel szemben ugyanis csak akkor lehet alkotmányjogi panasszal az Alkotmánybírósághoz fordulni, ha az ügy érdemében hozott döntés vagy a bírósági eljárást befejező egyéb döntés az indítványozó Alaptörvényben biztosított jogát sérti, és az indítványozó a jogorvoslati lehetőségeit már kimerítette, vagy jogorvoslati lehetőség nincs számára biztosítva.¹⁴

A döntéshez Varga Zs. András és Pokol Béla alkotmánybírók párhuzamos indokolást fűztek.¹⁵ Kifejtették, hogy Magyarország a csatlakozási szerződéssel nem a szuverenitását, hanem csak a szuverenitásából eredő egyes hatásköreinek gyakorlását engedte át az Európai Uniónak. Annak eldöntése, hogy egy hatáskör gyakorlása konkrét helyzetben, különösen az Európai Unió hatáskörének kitágítása esetén a szuverenitás átvételét jelentené-e, az Országgyűlés, vita esetén pedig az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik, mivel a kérdés eldöntésének az EUSz 4. cikkében elismert tagállami alkotmányos identitás védelmében a szuverenitás fenntartásának vélelméből kell kiindulnia. A szuverenitás fenntartását kell vélelmezni különösen akkor, ha alapos okkal feltételezhető, hogy a hatáskör átengedésének idején valamely lényeges körülmény nem volt ismert, vagy az jelentősen megváltozott, ezért azt nem is tudta mérlegelni a tagállam (*clausula rebus sic stantibus* elve). Ilyen esetben az Országgyűlésnek az Alaptörvény E) cikk (4) bekezdését alkalmazva kétharmados szavazataránnyal kell döntenie arról, hogy az adott hatáskört az EU joga hatálya alá tartozónak tekinti-e, illetve azt az új döntésével átengedi-e.

A fenntartott szuverenitás vélelmének alkalmazását indokolhatja az is, ha az EU joga alkalmazásával kapcsolatos mulasztás folytán olyan jogsértő állapot áll fenn, amelynek következményeit a tagállamnak kell viselnie. Ilyenkor a tagállamban jogos

¹⁴ 3130/2016. (VI. 29.) AB végzés, 3151/2016. (VII. 22.) AB végzés.

¹⁵ Varga Zs. András kifogásolta, hogy az Alkotmánybíróság az indítványról érdemben nem nyilatkozott.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

védelmi helyzet áll elő, ezért a tagállam visszaveheti (az eset körülményeitől függően vissza kell vennie) még az átruházott hatáskör gyakorlását is mindaddig, amíg a mulasztásos jogsértő állapot meg nem szűnik. Minthogy a csatlakozási szerződésről Magyarországon népszavazás döntött, abban a kivételes helyzetben, ha a kérdés a szuverenitás alapjait (pl. terület, népesség, főhatalom) érinti, megalapozott kétség esetén az ismételt népszavazás alkotmányos követelmény. Arról, hogy szuverenitási alapkérdésről van-e szó, az Országgyűlésnek, vita esetén pedig végső soron az Alkotmánybíróságnak kell döntenie.

Az elmúlt időszakban Magyarország, a schengeni övezet és az EU területére Magyarország akarata ellenére, ellenőrizetlenül léptek be idegen, sok esetben azonosítatlan személyek. Ez jogos védelmi helyzetet okozott. Az a kérdés, hogy az EU követelheti-e az objektív, tömeges jogsértés következményei szétterítésének elfogadását a tagállamoktól. A jogos védelmi helyzet folytán az EUMSZ 77–79. cikkei ellenére a tömeges bevándorlással kapcsolatos döntés joga akkor is visszaszállna a tagállamokra, így Magyarországra is, ha az eredetileg átruházott hatáskörbe tartozott volna, minthogy az alapjog lényeges tartalmát is érinti.

Ugyanakkor az EUSZ 4. cikk (2) bekezdésében a megosztott hatáskörök között nevesítve nem található sem menekültpolitika, sem bevándorlás-politika. A megosztott hatáskör alapjául a *j*) pont homályos megfogalmazása, „a szabadságon, a biztonságon és a jog érvényesülésén alapuló térség” szolgálhat. Ez azonban önmagában nem konkrét hatáskör, hanem csak célkitűzés. Konkretizálása az EUMSZ 77–79. cikkeiben olvasható, de ezek sem rendelkeznek arról, hogy az alapvető döntésekre vonatkozó hatáskörök átkerültek volna az Unióhoz. Az EUMSZ 78. cikke a közös menekültügyi politika feltételeit, a 79. cikk a legális migrációs politika feltételeit biztosítja. Utóbbi rendelkezés (4) bekezdése kifejezetten kizárja a jogalkotás és jogalkalmazás harmonizációját a legális bevándorlás esetére, (5) bekezdése pedig kifejezetten tagállami hatáskörben hagyja a bevándorlási döntéseket. A hatáskör tehát a tagállamoknál maradt, ezért külső döntés nem kényszeríthető rájuk. Ez azt jelenti, hogy legfeljebb a menekültpolitika hangolható össze, de bármely menekült átvétele jogszerűen és alkotmányosan csak háromoldalú egyetértés alapján végezhető el: az átadó állam, az átvevő állam (Magyarország) és az érintett menekült (menekültként jogszerűen elismert személy) egyetértésével.

Más kérdés, hogy ennek az egyetértésnek a kifejezésre juttatása milyen formában történik meg (pl. nemzetközi szerződés alapján a többi tagállammal közösen, az Európai Unió intézményei útján, vagy másképp). Magyarország tehát jelen esetben a szubszidiaritás elve alapján jogosult megvédeni magát, mivel az Európai Unió működéséről szóló szerződésben (EUMSZ) az egyik lehetséges értelmezése szerint csak az egyéni menedékjog biztosítására van alap, a tömeges migráció elfogadására nincs. A tömeges migrációt éppen gátolni kellett volna, eltérésére nincs és nem is volt EU hatáskör. Az EUMSZ 78. cikk (3) bekezdésében biztosított tanácsi hatáskör az átme-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

neti intézkedésekre a harmadik országok állampolgárainak hirtelen beáramlása esetén csak az érintett tagállam vagy tagállamok érdekét szolgálhatja. A segítségnyújtást szolgáló hatáskör nem fordítható meg, azaz nem szolgálhat olyan intézkedés alapjául, amely valamely tagállamot akarata ellenére hátrányos helyzetbe hoz. A szolidaritás alapján minden tagállam valamilyen közreműködése elvárható, de biztosan nem vezethet olyan helyzethez, amelynek elkerülésére az EU ezt, az EUMSZ 78. cikk (3) bekezdése szerinti hatáskört kapta.

Ugyanez következik a fenntartott szuverenitás vélelméből. A tapasztalt mértékű biztonsági, kulturális, alapjogi és a közös alapértékeket érintő fenyegetettséggel az EUSZ, EUMSZ elfogadásakor nem, de még a csatlakozáskor sem kellett számolni, vagyis a hatáskör átruházásáról hozott döntés akkor bizonyosan más megfontolásokon alapult. Magyarország tekintetében kijelenthető továbbá, hogy az alkotmányosságunkkal ellentétes tapasztalatok következtében történeti alkotmányunk vívmányaival és a Nemzeti hitvallással nem egyeztethető össze a közreműködés emberek bármiféle, akarata ellenére kikényszerített csoportos mozgatásában. Megállapítható továbbá az is, hogy Magyarországot akarata ellenére tömeges bevándorlás eltűrésére kényszerítő egyetlen szabály vagy eseti döntés sem egyeztethető össze az Alaptörvénnyel.

Ennek jogkövetkezményeként pedig megállapítható, hogy a szuverenitás gyakorlásáról az adott helyzetben magas legitimitációjú döntést kell hozni. Minthogy Magyarország szuverenitásának alapját érinti, a döntéshez – a megváltozott feltételeken nyugvó hatáskör átruházásához vagy megtartásához – mindenképpen az Országgyűlés kétharmados akaratnyilvánítása szükséges. Az Európai Unióhoz történt csatlakozással összemérhető hatás miatt teljes bizonyossággal csak egy népszavazás biztosíthatja az ilyen döntés és az Alaptörvény összhangját.

A 2016. október 2-án megtartott népszavazás végül érvénytelen lett¹⁶, de ez nem jelenti azt, hogy a tárgyával kapcsolatos kúriai és alkotmánybíróági különvélemények jelentőség nélküliek lennének, hiszen azok adott esetben egy hasonló témában kezdeményezett népszavazás kapcsán hivatkozási pontok lehetnek. Az érvénytelen népszavazás ugyanis nem jár semmilyen jogi következménnyel – ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy bármikor újra lehet kezdeményezni egy ugyanolyan vagy hasonló témájú népszavazást, ha azt a politikai erők konkrét politikai helyzetben, mint legitimitációs eszközt felhasználhatónak vélik.

¹⁶ A Nemzeti Választási Bizottság 150/2016. számú határozata 11 igen 0 nem szavazattal megállapította, hogy a 2016. október 2-ra kiírt országos népszavazás érvénytelen volt.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Összegzés

Vajon működőképes lehet-e a hatalomgyakorlás közvetlen formája ott, ahol az állampolgárok többsége általában másoktól várja a döntések meghozatalát? Mennyiben lehet bízni a népszavazás intézményében egy olyan politikai környezetben, amelyet annyira erőteljesen meghatároz a pártok által uralt közélet? Vajon a népszavazás a politikai elit társadalmi ellenőrzése helyett nem válna pártpolitikai küzdelmek eszközévé? (Komáromi 2014)¹⁷ A közvetlen hatalomgyakorlásról frott tanulmánykötet szerzői is meglehetősen szkeptikusak, részben már-már népszavazás-ellenesek voltak azzal kapcsolatban, mennyire hasznos a népszavazás a magyar viszonyok között (Enyedi 2009).¹⁸

A népszavazás megítélése az alkotmányjogi, politikatudományi szakirodalomban egyáltalán nem egységes, a népszavazás előnyeinek és hátrányainak, a képviseleti rendszerben betöltött funkciójának meghatározása időről időre vita tárgyát képezi. „Míg a közvetlen demokrácia hívei szerint a képviselet a demokrácia felvivezése, addig a parlamentarizmus hívei szerint a népszavazások aláássák a képviseleti kormányzást” (Körösényi 2009: 23, illetve az ott felsorolt, leginkább angol nyelvű szerzők és szakirodalom). Nézetem szerint a jelenlegi magyar szabályozás valóban nem alkalmas komplex politikai, társadalmi ügyek kompetens eldöntésére, ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy a népszavazás intézménye általában alkalmatlan lenne a közösséget érintő komplex döntések meghozatalára.

A magam részéről inkább Komáromi Lászlóval értek egyet, aki szerint a közvetlen hatalomgyakorlás és a képviseleti rendszer intézményének lassú, fokozatosan megvalósítandó kooperációjára lenne szükség. „Lazítani kéne azon a sok tekintetben önállótlan, szinte szolgai végrehajtó szerepkörön, amelybe az Országgyűlés a népszavazási kezdeményezések kapcsán beszorult, ugyanakkor az állampolgári kezdeményezések számára is olyan jogi környezetet kell teremteni, amely reális esélyt kínál a politikai napirend alakítására, a döntéshozatali processzus befolyásolására” (Komáromi 2014: 25).

Nézetem szerint a 2016. évi eredménytelen népszavazás kapcsán az alapvető alkotmányos kérdés az volt, hogy az ügy, amelyben a Kormány népszavazást kezdeményezett, valóban az Országgyűlés hatáskörébe tartozott-e? A feltett kérdés kapcsán véleményem szerint nem lehetett egyértelműen megállapítani, hogy vajon az ügy nemzetközi szerződésből fakadó kötelezettséget érintett-e vagy sem. Az igenlő és a tagadó válaszok mellett is szólnak érvek. Azok, akik szerint igen, az EUMSZ. 78. cikkére, míg az ellentétes véleményt elfogadók az ország szuverenitására hivatkoznak, amit nyilvánvalóan egyetlen tagállam sem adhatott át teljesen az Uniónak.

¹⁷ Az idézett kutatásban a megkérdezettek 49%-a egy erős vezetőtől várná a bajok megoldását.

¹⁸ Kis János írására gondolok.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Irodalom

- Árva Zsuzsanna (2013): Kommentár Magyarország Alaptörvényéhez. Wolters Kluwer Kft., Budapest
- Bakó Beáta (2013): Mennyit rólunk nélkülünk? Közvetlen demokrácia Magyarországon, Svájcban és Ausztriában. In: *Iustum Aequum Salutare*, 3: 167–185.
- Csink Lóránt (2014): Közvetlen demokrácia. In: Trócsányi László, Schanda Balázs (szerk.): *Bevezetés az alkotmányjogba. Magyarország alkotmányos intézményei.* HVG – ORAC Lap és Könyvkiadó Kft., Budapest: 76–83.
- Enyedi Zsolt (2009): Referendumdemokrácia. In: Enyedi Zsolt (szerk.): *A népakarat dilemmái.* DKMKA – Századvég, Budapest: 17–36.
- Kis János (2009): A népszavazás a köztársasági alkotmányban. In: Enyedi Zsolt (szerk.): *A népakarat dilemmái.* DKMKA – Századvég, Budapest: 63–86.
- Komáromi László (2014): A népszavazásra vonatkozó szabályozás változásai az Alaptörvényben és az új népszavazási törvényben. In: *MTA Law Working Papers*, 35: 1–29.
- Körösényi András (2009): A népszavazások és a képviselői demokrácia viszonya. In: Enyedi Zsolt (szerk.): *A népakarat dilemmái.* DKMKA – Századvég, Budapest: 37–62.
- Küpper, Herbert (2009): A közvetlen demokrácia Magyarországon és Németországban. In: *Jura*, 1: 71–85.
- Molnár Dóra (2014): A népszavazás és a népszavazási eljárás az új törvény tükrében – különös tekintettel az alkotmányjogi panasz jogorvoslati eljárásban betöltött szerepére. In: *Diskurzus*, 4: 26–36.
- Nemzeti Jogszabálytár, njt.hu
- Nemzeti Választási Bizottság <http://www.valasztas.hu/hu/nvb/hatarozatok/hatarozatok2016.html> (Letöltés ideje: 2017. március)
- Pálné Kovács Ilona (2016): Modellváltás a magyar önkormányzati rendszerben. In: Jakab András, Gajdoschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest: 583–599.
- Ságvári Ádám (2016): Népszavazás az olasz alkotmányreformról: lesz-e többsége a többségi demokráciának? <http://jog.tk.mta.hu/blog/2016/12/nepszavazas-az-olasz-alkotmanyreformrol>. (Letöltés ideje: 2017. február)
- Szalai András (2013): Manipuláció vagy korrekció? A népszavazás mint a parlamenti kormányzat ellensúlya. In: *Pro Publico Bono – Magyar Közigazgatás*, 3: 125–143.
- Téglási András (2014): Azért a nép az úr? A népszavazás aktuális alkotmányjogi kérdései az Alaptörvény elfogadása óta. In: *MTA Law Working Papers*, 19: 1–32.

Választási rendszerek Kelet-Közép-Európában

FÁBIÁN GYÖRGY

ny. egyetemi docens

ABSZTRAKT

A kelet-közép-európai demokratikus átalakulás kedvező lehetőséget nyújt a választástudomány megállapításainak új dimenzióban történő érvényesülésének vizsgálatára. A tanulmány 23 ország 167 választása alapján mutatja be az új választási rendszerek kialakulását, fejlődését és politikai következményeit. Hipotézisünk szerint a régióban a választások és választási rendszerek nem mindenben felelnek meg a konvencionális megállapításoknak. Elemzésünkben a régiót öt alcsoportra (Közép-Európa, Nyugat- és Kelet-Balkán, Baltikum és a többi szovjet utódállam) osztva vizsgáljuk. Ennek segítségével árnyaltabb képet kapunk az új választási rendszerek létrejöttéről és változásairól. Országokénti bemutatással az alcsoportok közötti és azokon belüli hasonlóságokat és különbségeket is érzékeltetjük. Végezetül típusok szerint országoként, majd alcsoportokként három ismert mutató segítségével (legkisebb négyzetek indexe, effektív választási és parlamenti pártszám) összegezzük az arányosságra és pártstruktúrára ható politikai következményeket. A 167 választás elemzése azt bizonyítja, hogy Kelet-Közép-Európa nem mutat egységes képet a választási rendszerek politikai következményeit illetően. Hatásuk mérsékeltebb, mint a bejártott demokráciákban. A választási rendszerek sokkal változékonyabbak is. Változásaik az elmúlt negyedszázadban inkább divergáló, mint konvergáló tendenciát mutatnak. A választástudomány megállapításait tehát a régióra nehéz alkalmazni, azok csak részben érvényesek, különösen a pártrendszer alakulására vonatkozóan térnek el az eddigi tapasztalattól. Összességében a kelet-közép-európai választások nem érvénytelenítik a választástudomány konvencionális bölcsességét, de sok esetben nem azoknak megfelelő képet mutatnak. Így jelentős mértékben járulnak hozzá a korábbi megállapítások továbbfejlesztéséhez, pontosításához.

KULCSSZAVAK: választási rendszer, Kelet-Közép-Európa, rendszerváltozás és választási rendszer, összehasonlító elemzés, a választástudomány megállapításai és Kelet-Közép-Európa

ABSTRACT

Electoral Systems in East Central Europe

The democratic transition in Eastern and Central Europe provides a good opportunity to examine how to apply the findings of the science of elections in a new dimension. This study based on 167 elections in 23 countries shows the formation, evolution and political consequences of the new electoral systems. The hypothesis of the paper is that the elections and electoral

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

systems in this region not always correspond to the conventional wisdom. Our analysis divides into five parts the region (Central Europe, Western and Eastern Balkans, Baltic States and the other former republics of Soviet Union). This division helps to get an sophisticated picture about the emergence and changes of the new electoral systems. By showing country by country we can demonstrate the similarities and differences between and within subgroups as well. Finally using three well-known indices (least square index, effective electoral and parliamentary number of parties) the study summarizes – country by country and subgroups by subgroups by type – the political consequences for the proportionality and party structure. The analysis of the 167 elections demonstrates that Eastern and Central Europe does not show uniformity regarding the political consequences of the electoral systems. Their influence is more moderate than in the established democracies and they are also much more volatile. Their changes have shown rather diverging than converging trend in the last quarter century. The conventional findings are difficult to apply for this region, they are only partially valid, especially the formation of party structure differ from the previous experiences. In sum the Eastern and Central European elections do not invalidate the conventional statements of the electoral studies but they often do not show corresponding image. So they significantly contribute to the further development and refinement of the previous findings.

KEYWORDS: *electoral system, Eastern and Central Europe, regime change and electoral system, comparative analysis, findings of electoral studies in Eastern and Central Europe*

Bevezetés

A globális demokratizálódási folyamat huntingtoni harmadik hullámának egyik legmeghatározóbb összetevője a kelet-közép-európai térségben bekövetkezett demokratikus átalakulás. Ez azt jelentette, hogy egy meghatározott régióban egyszerre 23 országnak kellett hozzákezdenie az új demokratikus intézményrendszer kialakításához. Az új politikai korszakot jelentő átalakulás egyik legfontosabb eleme a pluralista demokráciát megvalósítani tudó versengő választások rendszerének kialakítása volt. Ez a választástudományban is új helyzetet teremtett, amennyiben soha nem tapasztalt kedvező lehetőséget nyújtott a döntően a nyugati demokráciák választásaiból levont következtetések tesztelésére.

Duverger (1954) teoretikusan, majd a választástudományban mérföldkőnek tartott munkájában Rae (1967) a demokratikus világban lebonyolított mintegy 115 választás empirikus vizsgálata alapján fogalmaztak meg a választási rendszer politikai következményeire vonatkozó megállapításokat. Azóta könyvtárnyi irodalom foglalkozik a választási rendszerek pártrendszerre, kormánystabilitásra, reprezentativitásra, a törvényhozó-végrehajtó hatalom viszonyára, a választási magatartásra való hatásával. 1990-et követően Kelet-Közép-Európával új dimenzió jelent meg, ami lehetővé tette a korábbi megállapítások újabb közegben történő érvényesülésének vizsgálatát.

Tanulmányunk 23 ország 1990–2016 novembere között lezajlott 167 választása alapján kísérli meg bemutatni, miként jöttek létre az új választási rendszerek, ho-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

gyan és milyen irányban történt ezek megváltoztatása, és hatásuk ekvivalens-e a nyugati demokráciákban megfigyelhető hatással az arányosságra, és a pártrendszer alakulásán keresztül a stabilitásra.¹ Hipotézisünk szerint a kelet-közép-európai választások és választási rendszerek nem mindenben felelnek meg a korábbi konvencionális megállapításoknak. Ezeket nem cáfolják meg, de hozzájárulnak a választástudomány megállapításainak pontosításához, továbbfejlesztéséhez.

A demokratikus választási rendszerek létrejötte

A politikai következmények elemzése szempontjából az első kérdés, milyen választási rendszert választottak a térség országai, és mi motiválta a választást. A szakirodalomban megtörtént ennek különböző szempontok alapján történő bemutatása, magyarázata (Bawn 1993, Birch 2001, Juberias 2004, Birch 2006, Bielasiak 2006, Dawisha – Deets 2006, Bielasiak – Hulsey 2009). A kiindulópont egységes volt, a rendszerváltozást megelőzően mindegyik országban – kisebb eltérésekkel „elections without choice”, azaz nem versengő választási rendszerek léteztek. Ezek típusa is azonos, kétfordulós, egyéni kerületi, egymandátumos többségi rendszer. A demokráciára való áttérést megalapozó első, alapító választások (founding elections) viszont rendkívüli változatosságot mutatnak. Mind a politikai szereplők, mind a társadalom számára rendkívül nehéz volt a megfelelő választási rendszer kiválasztása (Birch 2001: 1). Ennek fő oka a bizonytalanság volt, ami részben a helyzetből, a demokrácia intézményei és a pártrendszer kialakulatlanságából, az ellentétes érdekekből, részben pedig abból adódott, hogy kevés volt az információ az egyes választási rendszertípusok várható következményeiről. Ez utóbbi abban érhető tetten, hogy a szisztéma kiválasztásában résztvevő politikai, választási „mérnökök” sokszor rosszul, érdekeikkel éppen ellenkező rendszer mellett érveltek.

A kiválasztás magyarázatául az említett szerzőknél két egymással ütköző álláspont azonosítható. Az egyik a racionális választás iskoláját követően a szavazatmaximalizálás, vagyis a pártérdek érvényesítésében látja a fő motivációs tényezőt. Ennek alapján például Juberias az átmenet módja, az abban érintett politikai erők súlya, szerepe alapján magyarázza az alapító választás rendszerének kialakítását. Ahol az átalakulás a korábbi hatalom radikális megszüntetésével történt, és az ellenzék (Csehország, Románia), vagy a kváziellenzék (Románia) kezében volt a kiválasztás, arányos választási rendszer (proportional representation, PR) született. Ahol tárgyalásos volt az átmenet, tehát sem a hatalmon lévőknek, sem az ellenzéknek nem volt meghatározó ereje a kiválasztásra, vegyes rendszerek jöttek létre (Magyarország, Bulgária). Ahol pedig az ellenzék gyenge volt, vagy nem is létezett, ott többségi rendszer-

¹ A vizsgált országok: Albánia, Azerbajdzsán, Belarusz, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Cseh Köztársaság, Észtország, Grúzia, Horvátország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Macedónia, Magyarország, Moldova, Montenegró, Oroszország, Örményország, Románia, Szerbia, Szlovákia, Szlovénia, Ukrajna.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

ben zajlott le az első, alapító választás (Albánia, a volt szovjet és jugoszláv tagállamok nagy része) (Juberias 2004: 309–310). Ebben az esetben a politikai szereplők, azok rendszerváltásban játszott helyzete, szerepe volt a döntő a választás intézményi kialakításában.

A másik, normatívnak nevezhető értelmezés szerint az autoriter rendszerek bukása után a demokratikus normák megteremtése volt a fő feladat. Ezért valamelyest háttérbe szorult az egyoldalú, részérdekeket figyelembe vevő szavazatmaximálási igény, a versengő, pluralizmust megvalósítani tudó választási szisztéma kialakításának szükségessége mögé. A demokratikus legitimitáció, a demokrácia konszolidálásának követelménye pedig egy befogadóbb, kevésbé restriktív választási rendszer választását jelentette. Eszerint a kelet-közép-európai térség országai a nyugat-európai modellt, annak leginnovatívabb, legkorszerűbb változatát követve választották az arányos rendszert, vagy a vegyes rendszer arányos változatát (mixed member proportional, MMP). (Birch 2001: 358). Ez egy kissé túlzó következtetés, bár kétségtelenül ezek az elemek is szerepet játszottak a kiválasztásban, de egyes esetekben a kijelölt szisztéma a választási autokrácia megteremtését jelentette, azaz nem a demokratikus legitimitáció érdekében jött létre.²

Ezt az ellentmondást feloldani kívánó magyarázat Bielasiak nevéhez fűződik, aki a választási rendszer kiválasztását a rezsím típusával, azaz a hatalomgyakorlás módjával köti össze. Eszerint a szavazatmaximálási és normatív magyarázat egyaránt plauzibilis, nem mond egymásnak ellent, vagyis a szavazatmaximalizálást a demokratikus legitimitációt biztosító intézményi keret, egy inkluzív választási rendszer jobban biztosítja, mint egy restriktívebb szisztéma. A demokratikus rendszerek esetében a legbefogadóbb az első választás rendszere, arányos (proportional representation, PR) vagy MMP.³ Az általa félautoriter rendszereknek nevezett rendszerekben mindhárom típus megtalálható, döntően többségi, vagy többségi típusú vegyes (mixed member majority, MMM) és van néhány PR, ahol a választási formulával, vagy más módon korlátozták az inkluzív jelleget. Az autoriter rendszerek pedig MMM rendszert vezettek be. A különböző rezsímtípusok Bielasiak szerint tehát eltérő választási rendszert eredményeztek (Bielasiak 2006: 413–415).

Látható tehát, hogy nincs kínai fal a kelet-közép-európai országok alapító választásainak kijelölését magyarázó elméletek között. Ennek alapján levonható az a következtetés, hogy több tényező komplex módon járult hozzá az új választási rendszerek kialakításához: a történelmi tradíciók, a korábbi intézményi struktúra, a rendszerváltozás módja, üteme, az adott politikai konstelláció, politikai erőviszonyok, a formálódó hatalomgyakorlási mód, a kialakuló pártrendszer milyensége,

² A választási autokrácia esetében a választás csak formálisan versengő, lényegében a tekintélyuralmi rendszert elfedő mechanizmus, nem jelent igazi versenyt, hatalmi alternatíva megjelölését.

³ A vegyes rendszernek két fő típusa van, az egyikben a többségi elem túlsúlyos, ez a vegyes képviselőjű többségi rendszer (MMM), a másik, amelyben az arányos elem a meghatározóbb, vegyes képviselőjű arányos rendszer (MMP).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

újonnan létrejött vagy régi az állam, a kormányforma, az új alkotmányos berendezkedés. Ezért elemzésemben a különböző szempontokat koncentráló olyan csoportosítást alkalmazok, amely több szempontot képes egyesíteni. A kiindulópont földrajzi, geopolitikai, amely azonban társadalmi, politikai, szociokulturális jellemzőket is magában foglal. A csoportok: Közép-Európa (Cseh Köztársaság, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia), Nyugat-Balkán (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia), Kelet-Balkán (Bulgária, Románia), Baltikum (Észtország, Lettország, Litvánia) és a Szovjetunió többi volt tagköztársasága (Azerbajdzsán, Belarusz, Grúzia, Moldova, Oroszország, Örményország, Ukrajna). Ennek alapján foglalhatók táblázatba az első, alapító választások típus szerint.⁴

1. táblázat. Alapító választások a térség országaiban

Térség	Többségi választási rendszer	Arányos választási rendszer	Vegyes választási rendszer
KÖZÉP-EURÓPA	–	Cseh Köztársaság Lengyelország Szlovákia Szlovénia	Magyarország
NYUGAT-BALKÁN	Albánia Macedónia	Bosznia-Hercegovina	Horvátország Montenegró* Szerbia
KELET-BALKÁN	–	Románia	Bulgária
BALTI ÁLLAMOK	–	Észtország Lettország	Litvánia
SZOVJET UTÓDÁLLAMOK	Belarusz Ukrajna	Moldova	Azerbajdzsán Grúzia Oroszország Örményország

Forrás: Saját szerkesztés

* Montenegró 2006-ig Kis-Jugoszlávia, majd Szerbia-Montenegró néven Szerbiával államszövetséget alkotott, így addig választási rendszere megegyezik Szerbiával.

Összességében tehát 9 arányos, 10 vegyes és 4 többségi rendszer alakult ki a térségben alapító választási rendszerként. Többségi rendszer csak a Nyugat-Balkánon és a szovjet utódállamokban jött létre. Arányos rendszer ebben a két alcsoportban

⁴ Az alapító választásokat megelőző, a függetlenség kérdéséről döntő választásokat a szovjet és jugoszláv tagköztársaságokban nem vizsgáljuk. Ezek még a régi keretek között, döntően a régi választási rendszerrel zajlottak le.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

csak egy-egy található ekkor. Ez a típus Közép-Európában domináns, és két balti államban, valamint a kelet-balkáni Romániában került bevezetésre. A vegyes rendszer viszont a Nyugat-Balkánon (3) és a szovjet utódállamokban (4) alkotja a legnagyobb csoportot, a többiben csak egy-egy található. Ebben a két alrégióban a vegyes rendszerek döntően többségi dominanciájú (MMM), parallel rendszerek, azaz nincs, vagy erőtlen a kompenzáció. Ebben a két országcsoportban a választási rendszerek kijelölése alapvetően a hatalmi érdekek mentén történt és autoriter vagy félautoriter rendszerek irányába mutatnak. Ezek tehát nem a demokratikus legitimáció eszközeiként jöttek létre. Az országok csaknem felében (11) olyan rendszerben zajlott az első választás, amely nem támasztja alá Birch azon megállapítását, hogy az ideális lehetőséget kihasználva, értékalapú, azaz normatív szempontok határozták meg az alapító választások kijelölését (Birch 2006: 1). Szerinte ezért döntöttek a flexibilis listájú, több szintű, a kisebb pártoknak előnyösebb választási formulájú, nagyobb magnitúdójú, küszöb nélküli, vagy kisebb küszöbvel működő, kevésbé restriktív, befogadóbb választási intézmény, PR vagy MMP szisztéma mellett. Ezt a megállapítást mindenképpen árnyalni kell „geoszociológiailag”, azaz ez igaz Közép-Európára, Kelet-Balkánra és a balti államokra, de nem igaz a Nyugat-Balkánra és a Szovjetunió többi európai utódállamára. Megjegyzendő, hogy Közép-Európában, a Kelet-Balkánon és a balti államokban sem teljesen egyértelmű a normatív szempontok prioritása, csak az, hogy a kialakításban szerepet játszó tényezők komplexitásában jelentős, a másik két országcsoporténál jóval nagyobb szerepet játszottak.

A választási rendszerek alakulása az alapító változásokat követően

Az elmúlt negyedszázadban a kelet-közép-európai régió országainak választási rendszerei sok és jelentős változásokon mentek keresztül. Juberiasnak igaza van abban, hogy a szisztéma változtatása szinte szabályként jelenik meg Kelet-Közép-Európában. Szerinte a világ egyetlen régiójában sem hagyják ennyire figyelmen kívül azt, hogy „a választási játszma szabályai konstansnak maradjanak” (Juberias 2014: 315).

Mivel a választási rendszer redisztribúciós jellegű, játékelméleti megközelítésben zéró összegű játszma, ezért változtatásának szándéka állandóan napirenden van. Kelet-Közép-Európában a demokratikus konszolidáció ellentmondásos fejlődése, a politikai szereplők, a pártstruktúra, a politikai konstelláció változásai miatti bizonytalanság, instabilitás, az első versengő választások tapasztalatai, a választási reformok szinte szabállyá tették az alapító változtatások kisebb-nagyobb megváltoztatását. Az alapító választásokhoz képest 19 esetben történt típusváltás.⁵ A 2. táblázat a jelenlegi helyzetet tartalmazza.

⁵ Ebben a számban szerepel a 2017-ben esedékes örmény választás új, vegyesről arányos listásra változott rendszere, és a 2016 decemberében új szisztémával lebonyolítandó román választás is.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

2. táblázat. Típusváltások a térség országaiban

<i>Térség</i>	<i>Többségi választási rendszer</i>	<i>Arányos választási rendszer</i>	<i>Vegyes választási rendszer</i>
KÖZÉP-EURÓPA	–	Cseh Köztársaság Lengyelország Szlovákia Szlovénia	Magyarország
NYUGAT-BALKÁN	–	Albánia Bosznia- Hercegovina Horvátország Macedónia Montenegró Szerbia	–
KELET-BALKÁN	–	Bulgária Románia	–
BALTI ÁLLAMOK	–	Észtország Lettország	Litvánia
SZOVJET UTÓDÁLLAMOK	Azerbajdzsán Belarusz	Moldova Örményország	Grúzia Oroszország Ukrajna

Forrás: Saját szerkesztés

Az alapító választásokhoz képest mára az arányos listás rendszerek száma csaknem megkétszereződött, a vegyes típus felére csökkent, többségi szisztéma pedig alig maradt. Több esetben visszatérés is történt a korábbi szisztémához (Bulgáriában két, Romániában, Oroszországban, Ukrajnában egy alkalommal). Jelenleg 16 arányos, 5 vegyes és 2 többségi szisztéma található a régióban. Egyértelművé vált a PR rendszerek dominanciája, mind a többségi (2), mind a vegyes rendszerek (5) többsége erre a típusra váltott. Ami az alcsoportok szerinti megoszlást illeti, feltűnő, hogy Közép-Európában és a balti államokban nem történt változás, a Nyugat- és Kelet-Balkán minden országában pedig PR működik. Az első esetben ez mindenképpen konszolidáltabb demokráciára, a második esetben pedig a félautoriter rendszerek változásaira utal.

Új választási rendszernek azonban nemcsak a típus megváltozása tekinthető, hanem a típusokon belüli, a politikai folyamatra jelentős hatást gyakorló reformok – a formulában, a magnitúdóban, a választási küszöbben, a parlament létszámában, az elosztási szintben, a szavazás struktúrájában – is. Ezeket csak országokénti bontásban lehet végigkövetni.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

A közép-európai térségben a Cseh Köztársaság 1990-es PR rendszere a pluralista pártstruktúra, a többpártrendszer érdekében született, erősen inkluzív jellegű szisztémaként a 200 fős parlament megválasztására. Ugyanakkor a túlzott töredezettséget és a pártelit kezében történő hatalomkoncentrációt az 5%-os küszöbvel, illetve a flexibilis listára leadható négy preferencia lehetőségével korlátozta. A folyamatos változtatások, a két szint egy szintre csökkentése a felső szint eltörlésével, a magnitúdó csökkentése (25-ről 14,3-ra) a körzetek számának növelésén keresztül (8-ról 14-re), a formula Hagenbach-Bischoffról d'Hondtra változtatása, a választási szövetségeken belüli küszöbemelés a rendszer korlátozó jellegét növelte. A preferenciaszavazatok érvényességi küszöbének csökkentése (15, majd 10%-ról 5%-ra) viszont a választópolgárok beleszólási lehetőségének növelésével a demokrácia továbbfejlődését szolgálta.

Lengyelországban az 1989-es felemás, korlátozottan versengő választás következtében kialakult politikai konstelláció egy erősen inkluzív rendszert eredményezett az 1991-es alapító választásra. Kétszintes, a harminchét, 10,5-ös magnitúdójú alsó szinten Hare-Niemeyer, a 69 helyet tartalmazó országos felső szinten módosított Sainte-Laguë elosztási módú, alsó szinten küszöb nélküli PR került bevezetésre, nyitott listával, egy preferenciaadás lehetőségével. Mivel ez egy atomizált pártrendszerű, működésképtelen parlamentet és kormányt hozott létre, a következő választásra erősen restriktív jellegű változásokat hajtott végre a játékszabályokon. A legfontosabb az 5-8%-os küszöb bevezetése a pártok, illetve a választási szövetségek tekintetében, a körzetszám 52-re növelésével a magnitúdó 7,5%-ra csökkentése, és mindkét szinten a kis pártok számára hátrányos d'Hondt rendszer bevezetése. A további változtatások iránya nehezen azonosítható, a 2001-es választásra a felső szintet eltörlték, a körzetek 41-re csökkentésével 11,2%-ra nőtt a magnitúdó, az elosztási mód visszaállt módosított Sainte-Laguë-re. Ezek döntően az inkluzivitást segítő lépések voltak. 2005-ben azonban visszatértek a d'Hondt módszerű elosztásra, amely arányosságot csökkentő irányú reform.

Magyarországon a politikai erőviszonyok egy erősen kompromisszumos, különleges, formailag részlegesen kompenzáló, de működésében többségi jellegű szupervegyes, az egyéni részben kétfordulós, abszolút többségi, a 20 területi listás részben Hagenbach-Bischoff, az országos, kompenzációt szolgáló részben d'Hondt módszert alkalmazó háromszintű szisztéma volt az alapító választás kerete, 4%-os küszöbvel. A többségi jellegű működést az egymásra épülő, erősen kiszorító szabályok következtében sok kis párt mandátumtól való megfosztása, és a nem érvényesülő, veszített szavazatok nagy száma jelzi. 2010-ig ez a jelleg nem változott, egyedül a küszöb nőtt 5%-ra 1994-ben, tovább növelve a restriktív jelleget. A 2014-es választáson viszont a vegyes típuson belül következett be altípusváltás. A területi lista eltörlésével és a kompenzációs elem átalakításával megszűnt a szupervegyes és a formailag részlegesen kompenzáló jelleg, így formailag is vegyes képviselőjű többségi rendszer jött létre. Ezt támasztotta alá a parlament létszámának 386-ról 199-re csökkentése, a két

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

rész arányának 53–47%-ra (106 egyéni, 93 listás), a két forduló egyre történő, így a többségi elemet relatív többségivé változtatása is.

Szlovákiában az alapozó választás a 150 tagú Szlovák Nemzeti Tanácsba még a föderatív Csehszlovákiában zajlott le. A föderáció cseh tagjához hasonlóan még egy annál is inkluzívabb arányos rendszert vezettek be. A küszöb csak 3%-os volt, a mandátumokat a kétszintes rendszer alsó szintjén Hare, a fennmaradókat felső szinten Hagenbach-Bischoff kvótával osztották el. A négy körzet 37,5-ös magnitúdóval, a flexibilis lista négy preferencialehetőséggel szintén a pluralizmus, a versengő többpártrendszer, a demokratikus legitimáció elősegítői. Az ezt követő évtizedben a PR szélsőségeinek lenyelésére szolgáló reformok indultak el. 1992-ben 5%-ra, a választási koalíciók esetében 7, illetve 10%-ra növelték a bekerülési küszöböt, több kis pártot megfosztandó a parlamenti képvisellettől, csökkentve a pártrendszer frakcionalizáltságát. Az alsó szintre is kiterjesztett Hagenbach-Bischoff kvóta ugyanezt a célt szolgálta. 1998-ban a két szint megszűnt, egy országos körzet lett, jelentősen nőtt ugyan a magnitúdó, de a választási szövetségen belül 10-15-20%-ra növelték a küszöböt a résztvevő pártok számától függően. Ezt az elsősorban a magyar kisebbség pártjait érintő korlátozó módosítást az Alkotmánybíróság döntése nyomán megváltoztatták, és visszaállították az 5-7-10%-os küszöböt. Később a preferenciaküszöb jelentős mérséklésére, 10-ről 3%-ra is sor került.

Szlovéniában a függetlenség elnyerése utáni első választásra 1992-ben került sor. 8 választókerületben, választókerületként 11 egymandátumos választókörzetben történt a választás a 90 fős parlamentbe, ahová a magyar és az olasz kisebbség egy-egy képviselőt küldhet. A választópolgárok egyéni jelöltre voksoltak az egymandátumos körzetekben, de a voksokat választókerületi szinten összesítették, és Hare kvótával osztották el a pártok között a legtöbb szavazatot kapott jelölteknek. A maradék mandátumok felső szinten d'Hondt módszerrel kerültek kiosztásra. A választók számára voksuk leadása szempontjából egyéni kerületi, egymandátumos a rendszer, a többi elem meghatározó szerepe alapján azonban sem többséginek, sem vegyesnek nem tartható, tehát PR-ről van szó. „A többségi homlokzat ellenére tiszta arányos módon működő”, különleges a szlovén választási rendszer (Juberias 2004: 318–319). Az elosztási mód kvóta alapján, mégpedig Hare kvótával történt, a kvóta viszont csak PR rendszerekben alkalmazható, egymandátumos, egyéni kerületi, többségi rendszerben nem. Többségi akkor lenne, ha a választókerületi 11 egymandátumos körzetben győztes jelölteké lenne a mandátum. Az elosztási mód tehát többmandátumos, az el nem osztott mandátumok pedig felső szintre kerülnek, ahol szintén a csak PR rendszerekben alkalmazható d'Hondt formulával kerülnek a pártokhoz. Itt a mandátumhoz jutás küszöbe három alsó szintű képviselői hely. A magnitúdó sem egy, hanem 11. Így a formailag jelöltcentrikus, többségi elemmel induló rendszer végső soron egyértelműen PR. Ez a rendszer a változtatásra irányuló 1996-os referendum sikertelensége következtében két módosítással máig megmaradt. A reformkísérlet, a rendszerről folytatott viták következménye, hogy 2000-ben Ha-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

genbach-Bischoff kvóta váltotta a Hare-t a mandátumok nagy részét elosztó alsó szinten, és a bekerülési küszöb 4%-ra emelkedett. Mindkét változás enyhe lépés volt a PR erejének csökkentésére.

Közép-Európában a választási rendszer típusában nem történt változás, a négy PR és az egy vegyes szisztéma megmaradt. A korrekciók – megőrizve a proporcionalitást – a PR szélsőségeinek lefaragására irányultak. Ezt a célt főleg a felső szintek eltörlésével, a bekerülési küszöb szigorításával, korlátozóbb elosztási módok bevezetésével törekedtek elérni. Figyelemre méltó, hogy a nagyobb lélegzetű reformok többsége a régióknak ebben a klaszterében az alapító választást követő első évtizedben zajlottak le.

Nyugat-Balkán félautoriter, inkább félelnökiként működő rendszereiben több típusváltás történt. Albániában az 1991-ben rendezett első választás a pártállami időszak kétfordulós – csak formájában versengőnek tekinthető – rendszerében zajlott le a 250 fős parlamentbe. Ezt követően rövid idő alatt két ellentétes irányú reform következett be. Először típusváltás történt, 1992-ben a befogadóbb, vegyes rendszer váltotta fel a többségit. A parlamenti létszám 140-re csökkent, amelyből 100 egy-mandátumos, kétfordulós többségi rendszerben, 40 országos listáról került betöltésre, 4%-os küszöbvel. Így egy MMP-nek tekinthető szisztéma jött létre. Ez a változás „a legnyilvánvalóbb példája a régió választási reformjai kanyargós útjának” (Juberias 2004: 316), amihez hozzá lehet tenni, hogy ez a továbbiakra is igaz. 1996-ban 115–25-re változtatták az egyéni-listás helyek arányát, és a választási szövetségen belül is 4%-os küszöbvel MMM-é, tehát többségibbé vált a rendszer. Egy évvel később 115–40 lett az egyéni listás helyek aránya, és a küszöb 2%-ra csökkentésével együtt ismét az arányosabb MMP a szisztéma. A következő választásra a létszám ismét 140 (100+40) lett, majd az egyéni részben relatív többség váltotta a kétfordulós abszolút többségit, 2,5 illetve 4%-os küszöbvel. Végül 2009-től ismét típusváltás következett. Mind a 140 hely arányos, listás rendszerben került betöltésre 12 többmandátumos körzetben, 3, illetve 5%-os körzetenkénti küszöbvel. A reformok irányultságában tehát hullámzó dualizmus figyelhető meg, amelynek a vége a demokrácia fejlődésével szinkronban egy inkluzívabb választási rendszer.

Bosznia-Hercegovinában a polgárháborút követően etnikai alapon két részből álló föderáció jött létre, ahol külső beavatkozás és ellenőrzés mellett csak arányos választási rendszer jöhetett létre. Az első választás így 1996-ban egyszintes, két választókörzetről álló, küszöb nélküli rendszerben zajlott le a 42 fős parlamentbe. A magnitúdó így magas (26), az elosztási mód a közepesen arányos Sainte-Laguë. A későbbiekben egyrészt az arányosság növelése irányába történtek változások, a rendszer kétszintesre változott, a mandátumok kétharmadát (30) kompenzációs felső szinten osztják el. Másrészt viszont a 8 regionális körzet bevezetésével 5,25-re csökkent a magnitúdó, illetve 2002-ben 3%-os küszöböt vezettek be mindkét szinten, amit a felső szinten 2006-ban tovább szigorítottak. Az etnikailag megosztott köztársaságban a reprezentativitást magas szinten biztosító arányosság fenntartása,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

másrészről viszont a túlzottan frakcionalizált pártrendszer egyszerűsítése okozta a reformtrendben látható kettősséget.

Horvátország vegyes rendszert vezetett be a függetlenség utáni első választásra. Hatvan mandátum sorsa egymandátumos körzetben dőlt el, relatív többséggel, 60 pedig egy országos körzetben, d'Hondt módszerrel, 3%-os küszöbvel. A küszöb már a következő választásra 5%-ra növekedett, viszont a listás mandátumok száma 80-ra nőtt, az egyéni mandátumoké pedig 32-re csökkent. Az MMM rendszert 2000-ben váltotta fel arányos listás rendszer. Tíz többmandátumos körzet 14-14 hellyel jött létre, 8 helyet kaptak a kisebbségek, és először az otthoni részvételtől függő, meghatározatlan számú, majd háromban rögzített helyet kaptak a diaszpóra képviselői. A típusváltással az arányosság irányába történő döntő változás mellett alárendelten ugyan, de a magnitúdó csökkentése (80-ról 14-re) korlátozó jellegű volt, azaz egy mérsékelt arányos rendszer jött létre.

Macedóniában elég egyértelmű a fejlődési trend. 1994-ben az első választáson maradt a kétfordulós többségi rendszer. A rendkívül aránytalan, torz eredmények – ami miatt az ellenzék bojkottálta a második fordulót – a következő választásra típusváltáshoz vezettek. MMM típusú vegyes rendszert vezettek be, ahol 85 mandátumot egymandátumos, egyéni körzetben kétfordulós szisztémával osztottak ki, 35 mandátumot pedig országos listán, d'Hondt módszerrel, 5%-os küszöbvel. Az etnikai villongások miatt a nemzetközi nyomás hatására a 2002-es választásra újabb típusváltás következett be. Az etnikai villongásokat elősegítő, a körzetbeosztással manipulálható egyéni részt megszüntették, és ettől kezdve arányos, listás rendszerben, 6 húszmandátumos körzetben választják a képviselőket. Három mandátum a diaszpóráé.

Montenegró és Szerbia a jugoszláv föderáció szétesése után előbb Kis-Jugoszlávia, majd Szerbia-Montenegró néven alkotott föderációt. Az új államalakulat 1992-ben tartott első választásán a föderatív parlamentbe parallel, MMM típusú vegyes rendszert vezettek be. Ötvennyolc egyéni képviselőt választottak relatív többséggel, 78-at pedig zárt, regionális listákkal, d'Hondt módszerrel, regionális 5%-os küszöbvel. Megjegyzendő, hogy a két alkotórész parlamentjét ekkor is arányos listás rendszerben választották. A vegyes rendszer csak ezen az egy választáson volt érvényben, ezt követően arányos, listás típusra tértek át. 2000-ig három föderatív választást tartottak ezzel a rendszerrel. A szétválás után mind Szerbiában, mind Montenegróban a köztársasági parlamentben alkalmazott rendszer élt tovább. Szerbiában 250 fős parlament, zárt lista, d'Hondt és 5%-os küszöb, Montenegróban 81 fős parlament, zárt országos lista, d'Hondt és 3%-os küszöb. Ebben a két nyugat-balkáni államban a választási rendszer fejlődési trendje egyértelműen az arányosítás irányába mutat. Figyelemre méltó az is, hogy szemben a régióban tapasztalható gyakori változtatásokkal, itt a korai típusváltás után a választási rendszer stabil maradt a viharos politikai események közepette is.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

A Nyugat-Balkán félautoriter-félelnöki jellegzetességekkel bíró államaiban a választási rendszer nyitottabbá válása a demokrácia felé történő fontos lépésként jelent meg. Így mind a többségi (Albánia, Macedónia), mind az MMM típusú vegyes rendszerek (Horvátország, Montenegró, Szerbia), arányos listás – mégpedig nem szélsőséges, hanem mérsékelt arányos – típusúvá változtak. A túlzott arányosságot mérséklő korlátozások általában eleve beépültek az új rendszerekbe, így ilyen jellegű változásokra – Albánia kivételével – már alig volt szükség.

A balti országok közül Litvániában kompromisszum eredményeként vegyes rendszerben tartották az első voksolást 1992-ben. Az MMM típusú rendszerben 71 egymandátumos körzetben kétfordulós abszolút többséggel választottak képviselőt, 70 mandátum pedig egy országos körzetben Hare kvótával, 4%-os küszöbvel került kiosztásra. A szisztéma keveset változott, a módosítások döntően többségi irányba mutattak. 1996-ban 5%-ra nőtt a küszöb, 2000-ben az abszolút többség relatívrá változott, amit a következő választásra visszaállítottak.

Észtországban egy háromszintes arányos, nyitott listás rendszer jött létre, 101 fős parlamenttel. A szisztéma különlegessége az egy jelöltre történő voksolás beépítése.⁶ Tizenkét körzetben, az első két szinten küszöb nélkül, Hare kvótával kerültek a személyes és körzeti mandátumok kiosztásra. A maradék, kompenzációs mandátumok pedig országos szinten 5%-os küszöbvel, módosított d'Hondt osztósorozattal. A fontosabb változások a választási szövetségek megtiltása 1999-ben, 2003-ban alsószinten is 5%-os küszöb bevezetése. 1995-ben 11-re csökkent, majd 2003-tól ismét 12-re nőtt a körzetek száma. A három szinten elosztandó mandátumszám fokozatosan változik, a trend a körzeti mandátumok növekedése a kompenzációs helyek rovására.

Lettországban az alapító választás 1993-ban arányos listás rendszerben történt. A 100 fős parlamentbe öt regionális listán 4%-os küszöbvel választottak. A mandátumok elosztása Sainte-Laguë módszerrel történt. A rendszer két sajátos vonással rendelkezett. Állampolgársága, így választójoga csak azoknak volt, akik a független Lettország állampolgárai voltak 1940 előtt, illetve azok leszármazottai. A másik sajátosság a preferenciaadás egyedisége. A preferenciaadás fakultatív, nincs preferenciaküszöb, bármennyi preferencia leadható és ki is húzhatnak neveket. A jelöltek több helyen is indulhattak, és ott kaptak mandátumot, ahol a legjobban szerepeltek. Ez anomáliákhoz vezetett, egy körzet eredménye így nagyban függött más körzetek eredményeitől. A gyengébben szereplő pártoknál fordulhatott elő, hogy egy körzet legtöbb voksot szerző jelöltje máshol szerzett mandátumot, ahol nem ő kapta a legtöbb preferenciát, míg ahol első lett, ott az utána következőknek juthatott mandátum. A 2006-os választás utáni nagy társadalmi nyomás hatására ez megváltozott, a

⁶ Az egyéni voksolás beépítése összefügghet azzal, hogy 1990-ben, még a függetlenség kivívása előtt, arányos, de nem listás formában, hanem egyéni átvihető szavazat (STV) keretében bonyolították le a választást.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

jelöltek csak egy körzetben indulhattak. A szinte változatlan rendszerben csak a küszöb 1995-es növelése történt meg.

A három balti állam választástörténete nagyjából egységes képet mutat. Mindhárom országban az arányosság biztosítása volt a döntő a választási rendszer kiválasztásánál. Ezért kevés és mérsékelt reformmal találkozunk, melyek az arányosság túlzásait voltak hívatva csökkenteni.

Bulgária és Románia leginkább csak földrajzilag sorolható egy csoportba. Már az indulás, a rendszerváltás is eltérő, és a létrejött rendszer, annak továbbfejlődése is különbözik. A román fejlődésben időnként megjelentek félpreszidenciális és félautoriter elemek. Ennek megfelelően a választási rendszer fejlődési útja sem egyezik meg. A bolgár átalakítás (transplacement) típusú átalakulásban, 1990-ben egyes rendszerben 400 fős parlamentet választottak. 200 képviselőt kétfordulós, egyéni kerületi, többségi rendszerben, 200-at pedig 28 körzetben, zárt listával, d'Hondt formulával, 4%-os küszöbvel választottak. Ez egy parallel, MMM típusú rendszer volt, amit 1991-ben egy tisztán arányos szisztéma váltott fel. A parlament létszáma 240-re csökkent, képviselőit 31 többmandátumos körzetben, zárt listán választották meg. A magnitúdó ugyan 7,7, de a pártoknak jutó mandátum kiosztása országos szinten történik, a körzeteknek visszaosztással. Ez jelentős lépés volt az arányosság felé. Ezzel ellentétes lépés történt 2009-ben, amikor egyrészt 209 listás hely mellett mind a 31 többmandátumos körzetben egy egyéni képviselőt is választottak. Változott a listás rész elosztási formulája is, Hare-Niemeyer módszerre, ami szemben az előző változtatással, a pártok bejutását könnyebbé tevő formula. Ez a rendszer azonban csak egy alkalomra szólt, 2013-ra visszaállították a korábbi tisztán listás rendszert.

Romániában az első választásra listás arányos képviseleti rendszert alkottak meg. Kétszintes, zárt listás, küszöb nélküli, alsó szinten Hare, felső szinten d'Hondt módszert alkalmazó, tehát elvileg a proporcionalitást biztosítani kívánó szisztéma jött létre. A parlament létszámát 387-ben rögzítették. Azóta a létszám többször változott, mert törvényben szabályozták, hogy minden 70000 állampolgárra jusson egy képviselő. Így 1992-ben és 1996-ban 328, 2000-ben 327, 2004-ben 314 fős volt a parlament létszáma a kisebbségi képviselők nélkül. Ezen kívül ugyanis minden kisebbség, ha bizonyos szavazatarányt elért, képviselőre jutott, ami először 9, majd fokozatosan növekedve 18 képviselői helyet jelentett. Ez az arányosság mértékét nem érintette. A másik változás a küszöb jelentős növekedésével viszont restriktív jellegű volt. 1992-ben 3%, a pártszövetségben pártonként 1-1%, maximum 8% lett a küszöb. 2000-ben 5%-ra nőtt a bekerülési érték, kétpárti szövetség esetén 8%-ra, a továbbiakra pártonként 1-1%, maximum 10%-ra. 2008-ban ezt a rendszert egy nehezen besorolható típus váltotta fel. Egy autentikus forrás egyéni választókerületi többségi rendszernek nevezi arányos kimenetellel (Juberias 2004: 316). Én inkább az arányos rendszerek közé sorolom, mert bár a szavazás egymandátumos, egyéni kerületben történik, és nincs ugyan lista, de a mandátumokat előbb a 43 vá-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

lasztókerület szintjén osztják el a pártok között az elért választói együttható (Hare kvóta) alapján. A fennmaradó mandátumokat országos összesítéssel osztják el, d'Hondt formulával. A parlament létszámát 315-ben határozták meg (plusz 18 kisebbségi mandátum), de a bonyolult mandátumszámítási rendszer által okozott anomáliák miatt kiegészítő mandátumok is kiosztásra kerülhetnek. 2008-ban csak egy ilyen volt, 2012-ben azonban 79. 2008-ban a kisebbségi képviselőkkel együtt 334, 2012-ben azonban rekordlétszámú 412 fős parlament jött össze. A küszöb 5-8-9-10% volt a pártok számától függően, az alternatív küszöb hat választási kollégiumban (egyéni körzetben) való győzelem. Az elosztás módja alapján tehát inkább többségi elemekkel kiegészített arányos rendszerről lehet beszélni. Az egyéni választókerületi elem csak azt dönti el, hogy személy szerint kinek jut a mandátum, nem a pártok közötti mandátumarányt. Bevezetésével mindenképpen egy, a korábinál restriktívabb, meglehetősen korcs rendszer jött létre. Létrejöttének magyarázata, hogy 2007-ben az elnök kezdeményezésére egy sikertelen népszavazást tartottak a többségi rendszer bevezetése érdekében. Így az nem valósult meg, de többségi elemeket beépítettek az arányos rendszerbe. Ezzel a rendszerrel két választást bonyolítottak le. A szavazók akaratát eltorzító mandátumelosztási struktúra a rendszer fenntartását lehetetlenné tette. Így a 2016. decemberi választásra ismét visszahozták a 2008 előtti zárt listás PR-t. Rögzítették a parlament létszámát, 308 küldöttet a 42 hazai körzetben, 4-et a diaszpórában, 18-at pedig a kisebbségek választanak. A küszöb 5-8-10% lett, illetve a voksok 20%-ának megszerzése legalább négy körzetben. Ezzel ismét inkluzívabbá vált a román választási rendszer.

A hasonlóság a két kelet-balkáni államban a politikai folyamat, a pártrendszer instabilitása, fluiditása, a politikai válságok sorozatos jelenléte. Ez a választási rendszernek a hatalmon lévők érdekeinek megfelelő többszöri megváltoztatásában is megnyilvánul. Mindkét országban kísérlet történt az arányos rendszer megszüntetésére vagy korlátozására. Az egyik helyen az alkotmánybíróság (Bulgária), a másikon a sikertelen népszavazás, illetve a rendszer anomáliái következtében (Románia) ezek a kísérletek sikertelenek maradtak. A választási rendszer változásai így – ha kitérőkkel is – a mérsékelt arányos, de a kormányozhatóságot sem nehezítő irányba mutatnak.

A Szovjetunió szétesése után megszülető 15 független országból a három balti államon kívül hét tartható Kelet-Közép-Európához tartozónak, beleértve a három kaukázusi országot. Bieliasiak tipológiáját elfogadva, az első, alapító választások idején közülük egy autoriter (Azerbajdzsán) és hat félautoriter (Belarusz, Grúzia, Moldova, Oroszország, Örményország, Ukrajna) rezsimnek minősíthető (Bieliasiak 2006: 413). A választási rendszer kiválasztása szempontjából ez azt jelenti, hogy a korábbi elit játszott meghatározó szerepet a folyamatban.

Azerbajdzsánban többségi dominanciájú vegyes rendszer (MMM) keretében bonyolították le az 1995-ös alapító választást. 100 helyet kétfordulós többségi szisztémával, 25 helyet pedig listán töltöttek be. A rendkívül magas, 8%-os küszöb miatt

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

sok mandátum sorsát csak több fordulóban tudták eldönteni. Ezt a szisztémát még egy alkalommal alkalmazták. 2005-től típusváltás történt, egyfordulós, relatív többségi rendszert vezettek be. Ez azon ritka esetek közé tartozik ebben a régióban is, amikor egy egyébként is restriktív rendszert egy még korlátozóbbal váltottak fel.

Belarusz 1994-ben kétfordulós abszolút többségi módszerrel választott először független államként a 260 fős parlamentbe. Már ezt a választást sem lehetett szabadnak és *fair*nek tartani. Az érvényességhez az első fordulóban 50, a másodikban 25%-os részvétel kellett, emiatt a mandátumok csaknem felét nem tudták betölteni. Ezért egy félév múlva tartott voksoláson és végül összesen négy fordulóban dőlt el a mandátumok sorsa. A rendszer lényegében változatlan maradt napjainkig, egyedül a parlament létszámát csökkentették 110-re. 2000-ben szintén négy fordulóra volt szükség, 2004-ben viszont már csak egy mandátum miatt kellett harmadik forduló tartani, 2012-höz hasonlóan. Meg kell említeni, hogy a jelöltek, így a mandátumok nagy részét elnyerő képviselők többsége is névleg függetlenként a hatalom embere. Sokáig egyetlen ellenzéki sem került be a parlamentbe. 2016-ban 93 „független” mellett nagy előrelépésként két ellenzékinéki számító képviselő (egy függetlenként, egy pedig ellenzéki pártból) jutott mandátumhoz. A választási rendszer érdekessége, hogy létezik egy „mindenki ellen” opció. 2016-ban a szavazók mintegy 10%-a élt ezzel a lehetőséggel. A választási rendszer illeszkedik az autokrata, prezidenciális elemeket mutató félprezidenciális kormányzati struktúrához.

Grúzia 1992-ben egy különlegesen bonyolult vegyes rendszert vezetett be. A parlament létszáma 225 volt, amelybe 75 képviselő egyéni körzetben relatív többséggel, 150 listáról került be.⁷ A listás helyeket 10 regionális körzetben egy kvóta alapján, a fennmaradó mandátumokat kompenzációs céllal, felsőbb, országos szinten osztották el. A kvótát a választópolgárok által három párt rangsorolt preferencia megjelölésének súlyozásával számították ki (Shvecova 1999: 404). Küszöb nem volt. 1995-ben a parlament létszáma 235 volt. A 85 egyéni körzetben kétfordulós abszolút többségre, a listás részben országos szinten, módosított kvótával, 5%-os küszöbrel történő allokációra változott a kiosztás rendszere. Négy év múlva 7%-ra változott a küszöb. A 2003-as megsemmisített, és a 2004-es megismételt voksolás változatlan szabályokkal zajlott. 2008-ra viszont az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének javaslatai szellemében került sor reformra. A parlament létszáma 150 főre csökkent, 75 egyéni és 75 listás képviselőt választottak. Az egyéni részben relatív többség kellett, a listás küszöb 5%-ra csökkent. A 2011-es, újabb, ellenzék által kezdeményezett reformtárgyalások nem vezettek eredményre. Mindössze a két rész mandátumaránya változott 73–77-re, azaz a listás helyek száma valamelyest növekedett, az egyéni mandátum elnyeréséhez visszatért a kétfordulós abszolút többség, és a 30%-os szavazatarány elérésének követelménye. Grúziában a vegyes rendszer kezdettől nem kérdőjeleződött meg, azon belül viszont hol többségi, hol arányos

⁷ 84 egyéni körzet volt, de 9-ben elhalasztották a voksolást a szeparatista törekvések miatt.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

irányba mozdult ki az inga. A vegyes rendszeren belüli besorolása sem egyértelmű, egyes vonásai az MMM, mások az MMP jellegzetességeit mutatják, a módosítások által is befolyásolva.

Moldova arányos listás rendszerben 104 fős parlamentet választott 1994-ben egy országos körzetben, 4%-os küszöbvel, d'Hondt módszerrel. Először a törvény többmandátumos területi listás rendszert írt elő, a körzetek kialakítása viszont etnikai konfliktusokhoz vezetett volna, így lett az egész ország egy körzet (Juberias 2004: 320).

Ez a rendszer végig megmaradt, mindössze a választási küszöb változott. Először a pártoknál 4-ről 6%-ra nőtt, az egyéni jelölteknel pedig 3%-ra csökkent. 2005-ben a két-, illetve három pártot illetően 9, illetve 12%-ra nőtt, majd a 2009. júliusi választáson 5%-ra csökkent a bekerülési érték. 2010-ben a választási küszöb minden eleme tovább csökkent, az egyéni indulóknak 2%, a pártok esetében pedig 4, 7, 9%-ra. A választások érvényességére is volt küszöb, először a választók felének részvételére volt szükség. 2009 júliusában ez a választók harmadára csökkent. Moldova esetében egyértelmű, a választási rendszer alakulása az arányosság, a reprezentativitás növelése irányába mutat.

Oroszország vegyes szisztémával kezdte a versengő választásokat 1993-ban. Ez parallel, MMM típusú rendszer volt, a 450 fős képviselőket 225 egymandátumos körzetben, relatív többséggel, és 225 fős országos listán, 5%-os küszöb mellett választották. A választási formula a Hare kvóta volt, amely viszont a legelőnyösebb a kisebb pártok számára. A szisztéma különös vonása „a mindenki ellen” opció, amelyet csak a 2007-es választásra töröltek el. Addig átlagosan nagyjából a választók 10%-a (10 millió körüli voks) adott le szavazatot mindenki ellen. 2007-ben Putyin elnök javaslatára ennek eltörlése mellett a listás arányos rendszer váltotta fel a vegyes szisztémát. A küszöböt 7%-ra emelték, megtiltották a választási koalíciók létrehozását, eltörölték a korábbi érvényességi kritériumokat, amely az egész választást érvénytelenné tehetné. A parlamenti pártoknak azonban a leadott szavazatok 60%-ával kellett rendelkezni. 2011-ben maradt a 7%, de könnyítésképpen plusz egy vagy két mandátumhoz juthattak azok a pártok, amelyek öt és hat, illetve hat és hét százalékos szavazatot szereztek. Ezek a változtatások a hatalom érdekében születtek, mint ahogy a 2016-os visszatérés is a 2003-ban megszüntetett vegyes rendszerhez.

Örményország vegyes rendszert választott 1995-ben az alapozó választás megtartására. 150 egymandátumos körzet kétfordulós, abszolút többségű formulával választott képviselőt. A 40 listás mandátum országos listával, Hare kvótával, 5%-os küszöbvel került kiosztásra. A következő választásra a parlament létszáma 131-re, az egyéni körzetek száma 75-re, a listáról kiosztható mandátumoké pedig 56-ra változott. 2003-ban ez az arány megfordult, 56 egyéni és 75 listás helyre. 2007-ben tovább nőtt a listás mandátumok száma, 90-re, az egyéni helyeké pedig 41-re apadt. A kevés reform Örményországban is egyértelműen a pluralizmus teljesebb megjele-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

nítése, a képviselet szélesítésére irányult. A fejlődési folyamat nem állt meg itt, 2017-ben a vegyes rendszert arányos listás típus fogja felváltani, 101 fős parlamenttel.

Ukrajna félautoriter politikai rezsimje az 1994-es alapító választáson megőrizte a korábbi kétfordulós, abszolút többségi szisztémát a 450 fős parlamentbe történő bejutáshoz. 1998-ban ezt felváltotta a vegyes rendszer, amellyel két választást tartottak. A két rész aránya 50-50%, a többségi elemben relatív többséggel, a listásban zárt listával, országos szinten, Hare kvótával, 4%-os küszöbvel választottak. 2006-ban Oroszországhoz hasonlóan Ukrajnában is PR lett a választás rendszere. A 450 képviselőt egy országos körzetben, zárt listán, Hare kvótával, 3%-os küszöbvel választották. 2012-ben megint csak az orosz példát követve, újabb típusváltás következett be. Visszatértek az 1998–2002-es parallel, MMM típusú vegyes rendszerhez, azzal a különbséggel, hogy a küszöb 5%-os lett. Ekkor Ukrajnában is megtiltották választási szövetségek kötését. A 2014-es előrehozott választás előtt elvetélt kísérlet történt a 2006–2007-es listás PR nyílt listával történő visszatéréséhez, szövetségekötési lehetőséggel. A javaslat elvetésével maradt a 2012-es szisztéma.

Ezekben a szovjet utódállamokban a választási autokrácia kialakulása figyelhető meg. A versengő választás intézményi szempontból jelen van, de működése sokszor diszfunkcionális, reformjai pedig legjobb esetben is ambivalensek, de inkább korlátozzák a demokratikus fejlődést. Egyetlen országban sem beszélhetünk arról, hogy a választási rendszerek inkluzívabbak lettek, annak ellenére sem, hogy egyes részintézkedések önmagukban elősegíthetik az ilyen irányú változást. A küszöb mértékének mindkét irányba történő, sokszor ellentétes változtatása, a magnitúdó alakulása sem volt alkalmas arra, hogy a választási rendszer ne a választási autokráciát, hanem a demokrácia működését szolgálja.

Arányosság és a pártrendszer alakulása Kelet-Közép-Európában

A választási rendszerek vizsgálatánál alapvető szerepe van az arányosság és a stabilitás kérdésének. Ez utóbbi legnyilvánvalóbban a pártrendszerekre való hatáson keresztül vizsgálható. A konvencionális megállapítás szerint – Duverger alapján – a többségi rendszerek kétpártrendszerhez, az arányos rendszerek pedig többpártrendszerhez vezetnek. A választástudomány – sok teoretikus és empirikus kiegészítéssel, pontosítással tökéletesítve Duverger klasszikus megállapításait – elemzi a választási rendszerek hatásait a pártrendszerre. Különböző mutatók segítségével pedig az arányosságot vizsgálja, hogy mennyire tükrözik a választási eredmények a választók akaratát, illetve mennyire torzítják el azt. Felvetődik a kérdés, hogy a kelet-közép-európai választások alátámasztják-e az eddigi megállapításokat, van-e, és ha igen, mennyiben mutatkozik eltérés a választástudomány konvencionális megállapításaitól. Ennek vizsgálatához három mutatót alkalmazunk. A legkisebb négyzetek indexét (least square index, LSq), az effektív választási (EffNv) és az effektív par-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

lamenti (EffNs) pártszámot. A 3. táblázatban alcsoportonként, a választási rendszer típusai szerinti bontásban, a három mutató átlagát mutatjuk be, közölve a választások számát.⁸ A 4. táblázatban alcsoportonként összesítjük a választási rendszer típusai szerint a mutatókat.

3. táblázat. A mutatók átlaga a választási rendszerek típusai szerint

<i>Térség</i>	<i>Választások típusa, száma</i>	<i>LSq</i>	<i>EffNv</i>	<i>EffNs</i>
KÖZÉP-EURÓPA				
Cseh Köztársaság	PR (8)	7,21	5,49	4,35
Lengyelország	PR (8)	8,56	6,26	4,2
Magyarország	Vegyes (7)	11,9	4,25	2,67
Szlovákia	PR (9)	6,66	6,06	4,53
Szlovénia	PR (7)	4,03	5,98	4,97
NYUGAT-BALKÁN				
Albánia	Többségi (1)	10,16	2,15	1,83
	Vegyes (5)	15,07	4,24	2,37
	PR (2)	6,59	3,39	2,69
Bosznia-Hercegovina	PR (7)	5,33	7,76	6,52
Horvátország	Vegyes (2)	12,83	3,94	2,52
	PR (6)	8,72	4,79	3,23
Macedónia	Többségi (1)	33,63	6,69	3,28
	Vegyes (1)	15,12	5,04	3,09
	PR (5)	5,37	3,92	3,08
Montenegró	PR (4)	3,7	3,57	3,12
Szerbia*	Vegyes (1)	15,7	3,82	2,73
	PR (9)	7,89	4,72	3,86

⁸ A táblázatban szereplő mutatók, a kiszámításához szükséges adatok saját gyűjtésből származnak, illetve saját számításokon alapulnak. Forrásuk: Wikipédia, Parline database, Gallagher: Election Indices dataset és – ahol szükséges és elérhető – egyes országok hivatalos választási adatai. A forrásokban, választási adatokban lévő eltérések pontatlanságokhoz, számításbeli különbségekhez (az érvénytelen voksok, a függetlenek, a kisebbségi, a diaszpóra mandátumok beszámításának eltérései), így különböző értékekhez vezethetnek. Problémát jelent a vegyes rendszerek esetében az is, hogy a teljes kép érdekében a listás szavazatok és az összmandátumok alapján történő számolás a legcélravezetőbb, bár ez nem teljesen adekvát. A táblázatban közölt adatok azonban a pontatlanságok ellenére megfelelő alapot biztosítanak következtetések levonására.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Térség	Választások típusa, száma	LSq	EffNv	EffNs
KELET-BALKÁN				
Bulgária	Vegyes (1)	5,37	2,82	2,42
	PR (5)	7,2	4,15	3,07
	Vegyes (1)	7	4,40	3,34
	PR (2)	6,7	5,55	4,1
Románia	PR (5)	5,27	4,88	3,64
	módosított PR (2)**	4,76	3,23	2,86
	PR (1) nincs adat	-	-	-
BALTI ÁLLAMOK				
Észtország	PR (7)	4,78	6	4,73
Lettország	PR (8)	4,23	6,51	5,34
Litvánia	Vegyes (7)	10,48	7	4,5
SZOVJET UTÓDÁLLAMOK				
Azerbajdzsán	Vegyes (2)	9,85	2,41	3,48
	Többségi (3)	7,67	2,74	2,36
Belarusz***	Többségi (6)	13,42	2,18	1,36
Grúzia****	Vegyes (8)	10,45	6,43	5,78
Moldova	PR (8)	8,44	4,29	3
Oroszország	Vegyes (4)	9,62	10,42	6,81
	PR (2)	3,86	2,66	2,36
	Vegyes (1)	16,46	3	1,67
Örményország	Vegyes (5)	9,05	3,98	3,2
Ukrajna	Többségi (1)	12,63	3,41	5,52
	Vegyes (2)	5,65	9,09	7,49
	PR (2)	6,07	4,51	3,34
	Vegyes (2)	11,16	6,79	4,52

Forrás: Saját szerkesztés

* A 2000-es választásig az adatok Szerbiára és Montenegróra együtt vonatkoznak, 2003-tól pedig külön.

** Egyetlen rendszertípusba sem sorolható be a szisztéma, mert az egyéni, többségi elem különleges, egyedi módon van beépítve az arányos elosztás alapján megszerzett mandátumok jelöltek közötti elosztásába.

*** Számítás alapjául szolgáló adatok csak a 2016-os választásról állnak rendelkezésre.

**** A 2004-es választást figyelmen kívül hagytuk, mert csak a listára történt szavazás, az egyéni mandátumokat a megsemmisített 2003-as választás eredménye alapján meghagyták.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

4. táblázat. A mutatók összesítése a választási rendszer típusai szerint

<i>Típusok</i>	<i>LSq</i>	<i>EffNv</i>	<i>EffNs</i>
KÖZÉP-EURÓPA			
Arányos (32)	6,61	5,94	4,51
Vegyes (7)	11,9	4,25	2,67
NYUGAT-BALKÁN			
Többségi (2)	21,89	4,42	2,55
Arányos (33)	6,26	4,69	3,75
Vegyes (9)	14,52	4,26	2,67
KELET-BALKÁN			
Arányos (12)	6,39	4,86	3,6
Vegyes (2)	6,18	3,61	2,88
Módosított arányos (2)	4,76	3,23	2,86
BALTI ÁLLAMOK			
Arányos (15)	4,5	6,25	5,03
Vegyes (7)	10,48	7	4,5
SZOVJET UTÓDÁLLAMOK			
Többségi (5)	11,24	2,77	3,08
Arányos (12)	6,12	3,82	2,9
Vegyes (24)	10,32	6,01	4,7

Forrás: Saját szerkesztés

Az aránytalanságot illetően az világosan látszik, hogy a többségi rendszerek mutatói ebben a régióban is sokkal rosszabbak, mint az arányos szisztémáké. Többségi szisztéma csak a Nyugat-Balkánon és a szovjet utódállamokban jelent meg, öt országban 12 választást bonyolítottak le ezen a módon. Ebből három országban az alapozó választást követően változtattak, Belaruszban végig megmaradt, Azerbajdzsánban pedig később tértek át erre a rendszerre. A macedón alapító választás 33,69%-os indexe extrém magas nemcsak a régióban, hanem világméretben is. Ennek oka, hogy az etnikai és társadalmi törésvonalak mentén létrejött pluralista pártstruktúrát a választási rendszer nem tudta lekövetni. A sokkal alacsonyabb, mérsékelt aránytalanságot jelző szovjet utódállami mutató pedig annak eredménye, hogy az azerbajdzsáni és belarusz autoriter rendszerekben a pártpluralizmus alig

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

fejlődött ki. Mindkét adat magasabb azonban a Gallagher által számba vett hat többégi rendszerű ország átlagánál (10,9) (Gallagher 2005: 546).

Arányos rendszerű választás a régió mindegyik országcsoportjában létezik, 18 ország 106 választása zajlott le ebben a keretben. Közöttük az arányosság mértékében nincs lényeges különbség. A balti államokban hozták a választások a legarányosabb, erősen arányos értékeket. A többi esetben az eredmények a mérsékelt arányos kategóriába tartoznak. Ez is mintegy kétszerese a Gallagher által, tíz ország alapján közölt adatnak (3,1) (Gallagher 2005: 546).

Kelet-Közép-Európa a vegyes rendszer egyik kísérleti telepének számít. A régió mindegyik klaszterében, 12 országban 49 alkalommal választottak ilyen módon. A Kelet-Balkánhoz tartozó Bulgária kivételével mindenütt 10% feletti az eredmények átlaga.⁹ Az összes többi esetben a vegyes rendszer a mérsékelt aránytalan kategóriába tartozik, 10% feletti átlaggal. A régió vegyes szisztémái tehát a többségi jellegű (MMM) típusra jellemző mutatókat produkálnak. A kompenzációs elem alig vagy egyáltalán nincs jelen, még akkor sem, amikor intézményileg nem parallel a rendszer.¹⁰ A vegyes rendszerek esetében – mivel Európa többi részén csak két helyen van ilyen szisztéma (Andorra, Németország) – egy MMP (német) és egy MMM (japán) típusú vegyes rendszerrel érdemes a mutatókat összehasonlítani. Japán esetében 13,95%, Németországnál pedig 2,98 az LSq átlaga. A kelet-közép-európai vegyes rendszerek tehát a kevésbé befogadó, korlátozó, kiszorító hatású rendszerek közé tartoznak.

A választási rendszerek és pártrendszerek összefüggése, a választási szisztéma hatása a pártstruktúrára a választástudomány klasszikus, legfrekvenciáltabb kérdése. Vajon igaz-e, hogy a többségi rendszerek kétpártrendszerrel, az arányos rendszerek pedig többpártrendszerrel kapcsolódnak össze, és mi a helyzet vegyes szisztémák esetén. Erre az effektív pártszámok elemzése alapján lehet választ keresni. A többségi rendszerek esetében az látható, hogy az effektív választási pártszámot Ukrajna kivételével jelentősen csökkenti a szisztéma. Három országban domináns és kétpártrendszert mutat a parlamenti pártszám, Macedónia és Ukrajna kivételével. Macedónia a Sartori által kimutatott feltételt igazolja, amennyiben egy kisebbség koncentráltan helyezkedik el a választói testületben, akkor egyetlen választási szisztéma sem tud kétpártrendszert létrehozni (Sartori 1994: 40). Az 1994-es macedón alapozó választás egy hárompárti effektív parlamenti pártstruktúrát hozott létre. Az 1994-es ukrán választás különlegessége miatt nem mérhető. A három és félpárti

⁹ Bulgáriában az alapozó választások idején a pártpluralizmus az átlagosnál is kevésbé alakult ki, 2009-es alkalmazásánál pedig mindössze 31 egyéni mandátumot osztottak ki a 209 listás hely mellett. Ezért hozott mérsékelt arányos eredményeket a voksolás.

¹⁰ A magyar rendszer például 2010-ig részlegesen kompenzációs volt, azóta kompenzáció nélküli, mert a kompenzációsnak nevezett elemnek nincs kompenzáló hatása. Egyébként mindkét esetben a mutatók jelentős aránytalanságról tanúskodnak.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

választási pártszám a parlamentben csaknem megduplázódott, öt és félpárti parlament jött létre. Ennek oka, hogy mintegy 15 millió voks esett a 168 független képviselőre, és volt két és félmillió szavazat a „mindenki ellen” opcióra. Így 14 parlamenti párt – a legnagyobb 86, a többi kevesebb mandátummal – jelenléte magyarázza ezt a szokatlan helyzetet. Ugyanis minden választási rendszer restriktív hatású – csupán a hatás mértékében térnek el egymástól – vagyis a parlamenti pártszámuknak csökkennie kellett volna a választási pártszámhoz képest.

Az arányos rendszerek effektíve átlagosan négypárti parlamentekkel, azaz mérsékelten polarizált parlamenti többpártrendszerrel kapcsolódnak össze. Közép-Európában, Kelet-Balkánon és a balti államokban a legerősebb a választási rendszer restriktív hatása, ott a legnagyobb a különbség a választásokon elinduló és a parlamentbe bejutó pártok között. A rendszer tehát inkább a túlzott arányosság, a párttöredezettség csökkentését szolgálja. Nyugat-Balkánon és a balti államokban a különbség egynél kisebb a két pártrendszer között, a parlamentben előbbinél effektíve három- és háromnegyed, utóbbinál hárompárti a parlamenti pártrendszer.

A vegyes rendszerek átlagosan effektív parlamenti pártszáma 3,8, ami lényegesen nem különbözik az arányos rendszerekétől. A restriktív hatás viszont sokkal erősebb, átlagosan kettővel csökkenti a választási pártszámot. Közép-Európa, Nyugat- és Kelet-Balkán választásain átlagosan két- és fél, két- és háromnegyed pártrendszer jött létre a parlamentben. A balti államokban és a szovjet utódállamokban viszont négy és félpártrendszert mutat az effektív pártszám. Az MMM típusú vegyes rendszerek tehát ellentétes hatást váltottak ki a régió különböző alcsoportjaiban.

Következtetések

A 167 választás elemzése alapján levonható a következtetés: Kelet-Közép-Európa nem mutat egységes képet a választási rendszerek politikai következményeit illetően. Ebből következik, hogy a választási rendszerek hatása mérsékeltebb annál, mint ahogy az a bejáratott demokráciákban kimutatható. A versengő választások kialakulása és fejlődése nagymértékben függött attól – és össze is kapcsolódott vele –, hogy a demokrácia alapintézményei (jogállamiság, civil társadalom, konszolidált pártrendszer stb.) milyen mértékben alakultak ki. Látható, hogy a régió különböző részei ebből a szempontból – különösen kezdetben – inkább divergáló, mint konvergáló tendenciát mutattak. A választások sok helyen nem jártak együtt demokratikus gyakorlattal. A politika tradicionális túlsúlya miatt az egyéb tényezők hatása nagyobb mértékben befolyásolja a választási rendszer politikai következményeit, mint ahogy az eddigi tudásunk alapján feltételezhető volt. A felülről jövő, hatalomorientált hatás is erőteljesebb a választási rendszer kiválasztására, változtatására, de a választási eredményekre, a választás következményeire is, mint ahogy azt idáig a választástudomány megállapította. A választási rendszer kiválasztása és fejlődése szoros kap-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

csolatban van a demokrácia alakulásával. Néhol elősegíti, máshol visszatartja a demokrácia tanulási folyamatát. Nyugat-Balkán és a szovjet utódállamok nagy része ma is autoriter vagy hibrid rezsimnek tekinthető, a kelet-közép-európai országok csak mintegy fele tartható ma is demokráciának. A választási rendszerek sokkal változékonyabbak, illékonyabbak, mint ahogy az várható volt a korábbi tapasztalatok tükrében.

Mindezek következtében, az alapvető társadalmi és politikai változásokkal együtt járó választástörténetre a választástudomány konvencionális megállapításait nehéz alkalmazni. Az adatok azt bizonyítják, hogy ezek csak részben érvényesek Kelet-Közép-Európára. Egyértelműen nem cáfolják meg azokat, de sokszor nem azoknak megfelelő képet mutatnak. Gyakran az egyes típusokon belül is nagy a szóródás a mutatók tekintetében. A választási rendszerfejlődés globális trendjét annyiban követik itt is, hogy a szélsőségesen arányos szisztémák esetében a túlzott töredezettség csökkentése, az erősen torzító rendszereknél pedig az arányosság javítása a fő irány. Ez a trend azonban nem egyenes vonalú, sokkal hullámzóbban, visszaesésekkel tarkítottan érvényesül. A választási rendszer típusában bekövetkezett változások inkább a befogadóbb, arányosabb rendszerek irányába mutatnak. Az érvényesítés eszközei viszont nem ilyen egyirányúak, és nem is mindig felelnek meg teljes mértékben a bejáratott demokráciák esetében megfigyelhetőeknek. A választási küszöbök sokszor egymásnak ellentmondó, gyakori megváltozása ennek a legfőbb bizonyítéka. A parlamentek létszáma is sokkal gyakrabban változik, a mandátumelosztási módok tekintetében is szokatlan fluiditás figyelhető meg. A magnitúdó változtatása pedig különösen ellentmondásos.

Ami legkevésbé felel meg eddigi ismereteinknek, az a pártrendszer alakulása. A legtöbb eltérés a korábbi megállapításoktól ezen a területen található. Arányos rendszer esetében is találkozunk egypárti dominanciával, vagy kevésbé frakcionálizált pártstruktúrával, a vegyes rendszer is sokszor ilyen pártstruktúrával jár együtt. A pártrendszer és a választási rendszer fejlődése itt is elválaszthatatlan egymástól. A kettő kapcsolata azonban esetünkben inkább azok álláspontját erősíti meg, akik szerint a pártrendszer a független változó, azaz ettől függ a választási rendszer kialakulása, és nem fordítva (Colomer 2004, 2005, Katz 2005), ahogy azt Duverger alapján sokan gondolták.¹¹

A bevezetőben megfogalmazott hipotézis az adatok elemzése alapján tehát igazoltnak tűnik. A rendkívül gazdag anyag azonban lehetőséget nyújt a felvetett kérdések további részletes vizsgálatára.

¹¹ Többek között Rae 1967, Lijphart 1994, 1999, Taagepera-Shugart 1989.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Irodalom

- Bawn, Kathleen (1993): The logic of institutional preferences: German electoral law as a social choice outcome. In: *American Journal of Political Science*, Volume 37, No. 4, 965–989.
- Bielasiak, Jack (2006): Regime diversity and electoral systems in Post-Communism. In: *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Volume 22, No. 4: 407–430.
- Bielasiak, Jack and Hulsey, John W. (2009): Party systems determinants of electoral reform in postcommunist states. Paper prepared for the workshop „Why Electoral Reform? The determinants, Policy and Politics of Changing Electoral Systems.” European Consortium for Political Research Joint Sessions of Workshops, Lisbon, 14–19 April 2009: 1–34.
- Birch, Sarah (2001): Electoral systems and party systems in Europe East and West. In: *Perspectives on European Politics and Society*, Volume 2, No. 3: 355–377.
- Birch, Sarah (2006): Electoral system change in new democracies. Presentation prepared for the Ontario Citizens Assembly, 11 november 2006: 1–9.
- Colomer, Josep M. (2004): The strategy and history of electoral system choice. In: Colomer, Josep M. (ed.): *Handbook of Electoral Systems Choice*. New York, NY: Palgrave: 3–78.
- Colomer, Josep M. (2005): It's parties that choose electoral systems (or Duverger's laws upside down). In: *Political Studies*, Volume 53, No. 1: 1–21.
- Dawisha, Karen and Deets, Stephan (2006): Political learning in post-communist elections. In: *East European Politics and Societies*, Volume 20, No. 4: 691–728.
- Duverger, Maurice (1954): *Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State*. New York: Wiley
- Gallagher, Michael (2005): Conclusions. In: Gallagher, Michael and Mitchell, Paul (eds.): *The Politics of Electoral Systems*. New York, NY: Oxford University Press: 535–578.
- Juberias, Carlos Flores (2004): Eastern Europe: General Overview. In: Colomer, Josep M (ed.): *Handbook of Electoral System Choice*. New York, NY: Palgrave: 309–331.
- Katz, Richard S. (2005): Why are there so many (or so few) electoral reforms? In: Gallagher, Michael and Mitchell, Paul (eds.): *The Politics of Electoral Systems*. New York, NY: Oxford University Press: 57–76.
- Lijphart, Arend (1994): *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty – Seven Democracies 1945–1990*. New York, NY: Oxford University Press
- Lijphart, Arend (1999): *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven CT and London: Yale University Press

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

- Rae, Douglas W (1967): *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven, CT: Yale University Press
- Sartori, Giovanni (1994): *Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcome*. Basingstoke: Macmillan
- Shvetsova, Olga (1999): A survey of post-communist electoral institutions: 1990-1998. In: *Electoral Studies*, Volume 18, No. 3: 397–409.
- Székely István Gergő (2009): Egyéni választókerzetes többségi rendszer arányos kimenetellel? Románia új választási rendszere. In: *Pro Minoritate*, Volume 18, No. 1: 7–33.
- Taagepera, Rein-Shugart, Mathew Soberg: *Seats and Votes* (1989): *The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven, CT and London: Yale University Press

Debunking Myths about the American Presidential Elections of 2016 and Failures in the Social Sciences

ERIC BECKETT WEAVER

Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Politikatudományi Tanszék

ABSTRACT

Throughout the campaign and following the elections of 2016, the two major political parties cherished stories about what happened, and why it happened. Some of these stories have some basis in fact, while others are completely mythical, and nevertheless believed. These stories, or myths, arise from the political desires and belief systems of those who tell them. In what follows we will examine these stories in the lights of the facts.

KEYWORDS: *American Presidential Elections, media bias, silent majority, Russian interference, myths, conspiracy theories, popular vote, pollsters, social sciences*

Introduction

Even before the presidential campaign of 2016 began, certain themes resonated in the American public. Some of these themes, such as that of a “silent majority” have deep histories on both the right and the left of the American political spectrum. Others were comparatively new, but resonated with the public because of prior experiences. But whether based on new or old themes, the stories people have been telling since the elections have taken on extra significance because of the election results.

The elections of 2016 will surely be among the most controversial of American history, not least because of the stories told about them by candidates, and rumors that continue to be spread in and by the public. These stories, which have taken a life of their own, have become widely believed myths, and even dearly cherished beliefs, but these stories differ greatly depending on which side the voter stands. The differences are so great that it is in some cases possible to determine an individual’s political viewpoints based solely on the stories she or he tells, without ever asking which party the person supported. To outsiders, these stories are so outlandish as to appear to be nothing more than conspiracy theories.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

The elections and conspiracy theories of the American left

The first such myth we will address is that of who actually won the presidential election, and is held by those who opposed Donald J. Trump's presidency. Many Americans who oppose Trump more-or-less openly suggest that he came to power because of foreign and domestic conspiracies against the Democratic candidate for President, Hillary Clinton who actually would have or, in some versions, actually did win the election. In support of their belief in a foreign conspiracy, such people point to Russian hacking of the Democratic Party headquarters and the release of Hillary Clinton's and her aids' personal emails by *WikiLeaks*. People who believe that the election was stolen by a foreign power also point to the applause that broke out on the floor of the Russian parliament, the Duma, when Republican candidate Donald J. Trump's victory was announced, and to the all-too-apparent support Trump enjoyed from Russian President Vladimir Putin throughout the campaign. Most recently, one of Trump's appointees was forced to resign because of improper (and possibly illegal) communication with the Russian Ambassador before Trump took office. Other contacts between Trump's people and Russian operatives are also under investigation (Schmidt – Mazzetti – Apuzzo 2017, Shane – Kramer 2017).

But other related claims are made by Trump's critics with no evidence. Such is the rumor that Russian espionage was carried out with great precision by hacking voting machines at the level of individual districts in certain states. To date, not a shred of evidence has been produced to support this or other claims of foreign interference through electronic stuffing of ballot boxes or changing the vote count.

The idea of a domestic conspiracy is related to the publication of emails, and the FBI's investigation of Hilary Clinton for allegedly divulging national security secrets while using her private email address. This charge, and Republicans' insistence that Clinton was a criminal, had served as a drag on Clinton's campaign until July 2016, when the FBI announced it had found that Clinton had committed no crime. At that moment Clinton's poll ratings improved until October 28th, just twelve days before the election, when F.B.I. Director James B. Comey announced that the agency had re-opened the Clinton investigation because of a cache of emails found during the ongoing investigation of criminal sexual misconduct allegedly committed by former Representative Anthony Weiner (Dem.) of New York. Weiner is married to Huma Abedin, the vice-chair of Hillary Clinton's campaign, who separated from Weiner at the end of August, 2016. At the announcement of the re-opening of the investigation, Clinton's poll numbers dropped precipitously until November 6th, just two days before the election, when Comey informed members of Congress that there was no indication that Clinton had violated the law (Apuzzo – Schmidt – Goldman 2016). The fact that President Trump has asked Comey to stay on as F.B.I. Director is seen by some as further evidence that Comey was not carrying out his job, but trying to undermine Clinton. For some, Trump's support of Comey is damning. Some fear

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

that the F.B.I., which is now investigating ties between the Russian secret services and Trump's campaign team, will cover up Trump's wrongdoings (Zapotosky – Nakashima – Miller 2017).

In support of the claim that Clinton was on her way to winning the elections, people who believe in domestic and foreign conspiracies point out that Clinton actually received "nearly three million more votes" than Trump, and claim that the election was stolen. In fact, Clinton did indeed get over 2,868,000 more votes than Trump. In percentage terms, Clinton took roughly 48% of the electorate to Trump's 45.9%, while slightly over 6% of votes went to third-party candidates. But this makes little difference because it is electoral votes that count, not popular votes. To win the presidency, a candidate needs to take 270 electoral votes. At the Electoral College, Trump took 304 electoral votes against Clinton's 227, and Clinton conceded defeat as soon as it was clear that Trump had won the electoral vote. This concession ought to have laid the matter to rest.

However, just four years before this election a most prominent individual called into question the Electoral College system. It was precisely President Donald J. Trump who tweeted back in 2012 "The electoral college is a disaster for a democracy" (Wang 2016). These words are now echoed by people who are dissatisfied with Trump's victory, most notably including Supreme Court Justice Ruth Bader Ginsburg (Conway 2017).

Despite the widespread belief to the contrary, there is no telling whether Clinton would have won the election if it were determined by popular votes and not electoral votes. Both Clinton and Trump were among the least popular candidates ever to run for the presidency. Clinton is perhaps the least dynamic speaker to run for the office in modern times. And as Trump and his campaign team pointed out, they designed their campaign to win the most electoral votes. If the rules had been different and the election went to the candidate who won the popular vote, Trump would have spent more time and resources campaigning in more populous states trying to get the majority of the popular vote, rather than the majority of the electors. It is thus certainly untenable to assume that Clinton would have won the election merely because she won the popular vote under this election system (Nelson 2016).

Mapping Results

While Democrats and anti-Trump conservatives can take solace, or find a source of righteous outrage in the fact that Clinton got more votes than Trump, a closer look at the map of election results should disturb them deeply. What appears is a fringe of Democratic blue with a massive center of Republican red. From the perspective of states alone, Clinton took the West Coast including Nevada and Hawaii (but excluding Alaska), the northern Atlantic coastline down to and including Virginia, as well as

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Minnesota, Illinois, Colorado, and New Mexico. The rest of the map, however, is Trump country – solid red. If votes are calculated not at the state but at the county level, the map turns even more dramatically red, with the urban regions voting for Clinton appearing as islands and archipelagos in a red Republican sea. With county-level mapping, some states that voted overwhelmingly for Clinton, such as New York, Nevada, Oregon, Washington and Virginia, turn almost solid red with a few blue patches. These blue patches represent urban areas which went for Clinton. The majority of voters live in urban areas, which is why Clinton won these states. But these states' greater landmass is comprised of rural areas, and rural voters overwhelmingly supported Trump, hence the vast area of red on county-level maps (2016 Brilliant Maps). This feeds into the greatest of the myths held by Trump's supporters.

Myths of the American Right – the Silent Majority

A longstanding myth held by those on the American right is that they represent the “silent majority” (a term most famously used by President Nixon). These days the “silent majority” is sometimes used as a code for “real” Americans, that is those who were born in the country as opposed to the more than 40 million citizens – about 13% of the total population – who were born abroad (Dews 2013).¹ According to those who believe in this myth, the left is able to dominate public discourse through a stranglehold on the media, but the majority of Americans are actually conservatives, or even right-wingers. For those who believe this, the elections of 2016 appear to be a vindication, because the Republican Party kept control of both houses of Congress and the Republican candidate won the presidency. But after eight years of Democratic control of the White House, and at the tail end of the great recession that started in 2008, is it really so surprising that the Republican candidate won? The vast areas in which Trump won include the most economically depressed parts of the United States.²

In this light, it seems odd that the Democrats were actually able to increase the number of seats they hold in both the House and the Senate in 2016. Also, if the majority of Americans are conservatives, how is it that so many of them voted to legalize marijuana and to raise the minimum wage in referenda held in states and localities across the nation (Chandler 2016)? These are not conservative policies,

¹ Nixon merely meant those who supported his policies. The term silent majority has since taken on a different, more exclusionary meaning. For examples of the new use of the term for Trump, see: Borchers 2016, Whitaker 2016, Starnes 2016, and Galen 2017.

² The point about despair turning voters in impoverished regions away from Clinton, the status-quo candidate, has been made repeatedly, perhaps best of all in *The Guardian's* documentary series *Anywhere but Washington*; and for a local example, see Swayne 2016.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

nor are they policies that Trump backed, yet they passed even in areas which voted for Trump.

Voter fraud?

The most obvious problem with the silent majority idea is that a clear majority of American voters cast their ballots against Trump. If the majority of Americans are right-wingers, why did they vote for Hillary Clinton? Diehard believers in the silent majority theory have an explanation for this. Just as the left believes fraud was committed to get Trump into office, Trump's supporters claim that Clinton got millions of votes from people who were not eligible to vote at all. President Trump himself has repeatedly claimed that three to five million illegal aliens voted in the elections – and he first claimed that illegal aliens would vote during his campaign. There are indeed millions of illegal immigrants in the United States – perhaps 11-12 million by some estimates – and it is possible to register to vote without providing proof of citizenship in many states. If Trump's allegation about millions of them were voting were true, it could just be that Clinton received millions of illegal votes. The problem with this theory, however, is that Trump has not provided a shred of evidence to prove it, and neither has anyone else (House – Dennis 2017). This, then, appears to be an indefensible fallback position for those – including Trump – who simply refuse to believe that the majority voted against him. *The New York Times* sees Trump's unsubstantiated claim about illegal immigrants voting as so outrageous, that the paper has called it a "lie" in print (Shear – Huetteman 2017). Yet according to a poll taken before the election, some 84% of Republicans believe there is widespread voter fraud in the United States, and 60% of them believe illegal aliens voted in large numbers in 2016 (Corbett-Davies – Konitzer – Rothschild 2016). Thus, Trump's claim merely reinforces a belief already widely held among Republicans, and the mainstream media's rejection of Trump's claim because it is unsubstantiated, is seen by many such people as further proof of a media bias against Trump, and indirect evidence that the majority of citizens actually back Trump and the conservative agenda.

Bias in the Media

Then there are the predominately right-wing criticisms of the media. At first glance the claim that there was a media bias against Trump appears credible. President Trump and his supporters regularly mention that the media is massively biased against him. As a candidate, Trump depicted the media as elitist and out of touch with the American people. As President, Trump has gone even further. At a news briefing following revelations about connections between his staff and the Russian

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

government, Trump called the assembled reporters “dishonest people,” and accused them of telling lies. Later he tweeted that the media “is the enemy of the American people” (Grynbaum 2017).

During the campaign there did appear to be a bias against Trump in the print media. The majority of major American newspapers which took a stand, on the right and the left alike, endorsed Clinton in editorials before the election (Harrington – Berke 2016). But analyses of the volume and the content of the print media tell a different story. Donald Trump dominated, featuring in more than twice as many headlines than Hillary Clinton. A survey of the content of these stories found that no candidate had a significant advantage. That is, the percentage of negative and positive mentions was roughly equal for both candidates. The difference was only in overall coverage, which overwhelmingly concentrated on Trump (Sides 2016). A survey of electronic coverage gives similar results. In total, over the course of 2016, Trump got 1,477,719 mentions on the major television networks. No other candidate received nearly as much coverage. Hillary Clinton got well less than half as many mentions – just 651,277 (2016 Campaign Television Tracker).

As an explanation, some analysts point out that Trump was simply more newsworthy than Clinton. He shocks and disturbs, but his entertainment value is unquestionable. One of Trump’s critics, *Fox News’* (then) reporter Megyn Kelly, mentioned that ratings would soar whenever Trump appeared on a television show, and that as a result reporters were tempted to simply allow him to speak without interruption (Kelly 2016a). Kelly also made the thus-far unsubstantiated claim that some media hosts would inform Trump about the difficult questions he was going to get in upcoming interviews (Wemple 2016, Kelly 2016b). A similar allegation about Clinton has proven to be true. CNN’s reporter Donna Brazile resigned from the network after *WikiLeaks* revealed that she had given debate questions to members of Clinton’s campaign team before the debate (Grynbaum 2016).

While the quality of Trump and Clinton’s coverage was about equal, and although editors of the quality daily papers backed Clinton, there was a clear tilt in the overall volume of coverage towards Trump. The difference in social media was also unbalanced. Trump got 4.9 million mentions on Twitter to Clinton’s 2.7 million. Thus, there was a clear bias in volume for Trump, even on social media. Indeed, some claim that analysis of social media was better at predicting Trump’s victory than more traditional polling methods (Perez 2016).

The Failure of Pollsters Alone, or of the Social Sciences in General?

This brings us to the last of the stories told about the 2016 elections – the failure of pollsters to predict the results of the elections. Indeed, in the last week of the campaign most polls showed Clinton had a lead, though Trump was gaining ground

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

in most of them as well. Only two major polls, the *LA Times*' poll and *The Investors Daily Briefing* survey, showed Trump leading. Most infamously, the aggregate of all major polls done out by Nate Silver's *RealClearPolitics*, gave Clinton a three point lead the day before the election. This was a clear failure. Debate will go on for some time to come dissecting reasons for social science's failure to predict this election, as well as the results of the Greek elections of 2015, the Brexit referendum, and the Colombia Peace plebiscite (e.g. Jamrisko – Dopp 2016, Kirk – Scott 2016). The entire polling profession is re-examining old assumptions and methodologies, and this seems likely to bring major changes to sociology and political science alike in years to come.

While pollsters came out with egg on their faces, one man shone. The historian Allan Lichtman, who has correctly predicted the results of the presidential elections since 1984, used his unique method to predict many months in advance that Trump would win the elections, and stuck with his prediction regardless of changes in the polls (Stevenson 2016). An examination of Lichtman's method, and his unrestrained criticism of pollsters, may well contribute to a much-needed renewal of the social sciences. Yet here again it is worth repeating that Clinton actually did win the popular vote, and in that sense – and in that sense alone – pollsters did not get it so wrong.

This is, however, is no reason for satisfaction in the social sciences. Other than complacency, one thing above all can prevent a rejuvenation of the field – the uncritical repetition of partisan myths about popular opinion, and the meaning of the 2016 elections.

Closure

Regardless of the state of the social sciences, however, these myths will live on. Without a thorough investigation of the facts, and their presentation to the American public, these myths will continue to provide the distorting lenses through which Americans view reality. Regardless of the findings, the FBI's investigation of the alleged penetration of the American political system by Russian agents, and bi-partisan congressional examinations of what actually did happen in 2016 could be decisive. And here social sciences could again prove their worth by carrying out unbiased examinations of what really happened. If the results of these investigations are widely accepted as true, the myths from 2016 will not disappear entirely, but might shrink into amorphous themes that could resonate for all Americans regardless of political affiliation.

Such themes include that of a media bias, which is even now shared by the American right and left alike, in different manners. This could have the effect of making average Americans more conscientious and cautious media consumers. Another such theme is that of the silent majority of decent Americans whose voice is

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

not adequately represented by the current political system. The third, related, theme is that of the need for a reform of the voting process in individual states across the nation. While Democrats and Republicans disagree about what is going wrong (illegal aliens voting – majorities losing the election), the grassroots of both parties agree that the wishes of the majority of Americans should be respected, and are not adequately served by the current system. The final theme is the perennial one of foreign intervention in the political process, which could serve to unify Americans, otherwise divided in so many ways, to agree to set aside their differences and stand against a commonly perceived external threat.

Bibliography

- 2016 *Brilliant Maps* County Map. <http://brilliantmaps.com/2016-county-election-map/> (Last accessed: 15 March 2017)
- 2016 Campaign Television Tracker. http://television.gdeltproject.org/cgi-bin/iatv_campaign2016/iatv_campaign2016 (Last accessed: 15 March 2017)
- Apuzzo, M., Schmidt, M. S., and Goldman, A. (2016): Emails Warrant No New Action against Hillary Clinton, F.B.I. Director Says. *The New York Times*, 6 November. <https://www.nytimes.com/2016/11/07/us/politics/hilary-clinton-male-voters-donald-trump.html> (Last accessed: 15 March 2017)
- Borchers, C. (2016): The Donald Trump campaign takes its “silent majority” case to the media. *The Washington Post*, 6 October. https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2016/10/06/the-donald-trump-campaign-takes-its-silent-majority-case-to-the-media/?utm_term=.391c8dfd37de (Last accessed: 15 March 2017)
- Chandler, A. (2016): Minimum-Wage Increases: Another big winner on election night. *The Atlantic*, 9 November 2016. <https://www.theatlantic.com/business/archive/2016/11/minimum-wage-2016/507158/> (Last accessed: 15 March 2017)
- Conway, M. (2017): Ruth Bader Ginsburg: I’d like to change the Electoral College. *Politico*, 7 February. <http://www.politico.com/story/2017/02/ruth-bader-ginsburg-electoral-college> (Last accessed: 15 March 2017)
- Corbett-Davies, S., Konitzer, T., and Rothschild, D. (2016): Poll: 60% of Republicans believe illegal immigrants vote; 43% believe people vote using dead people’s names. *The Washington Post*, 24 October. https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/10/24/poll-60-of-republicans-believe-illegal-immigrants-vote-43-believe-people-vote-using-dead-peoples-names/?utm_term=.7ad93f035b96 (Last accessed: 15 March 2017)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

- Dews, F. (2013): What Percentage of US Population is Foreign Born? *Brookings Now*, 3 October. At: <https://www.brookings.edu/blog/brookings-now/2013/10/03/what-percentage-of-u-s-population-is-foreign-born/> (Last accessed: 15 March 2017)
- Galen, R. (2017): The Silent Majority Stands with Trump and DeVos. *Washington Examiner*, 1 February. <http://www.washingtonexaminer.com/the-silent-majority-stands-with-trump-and-devos/article/2613658> (Last accessed: 15 March 2017)
- Grynbaum, M. M. (2016): CNN Parts Ways with Donna Brazile, a Hillary Clinton Supporter. *The New York Times*, 31 October. <https://www.nytimes.com/2016/11/01/us/politics/donna-brazile-wikileaks-cnn.html> (Last accessed: 15 March 2017)
- Grynbaum, M. M. (2017): Trump calls the News Media the “Enemy of the American People”. *The New York Times*, 17 February. <https://www.nytimes.com/2017/02/17/business/trump-calls-the-news-media-the-enemy-of-the-people.html> (Last accessed: 15 March 2017)
- Harrington, R. and Berke, J. (2016): Here are all the major newspapers that have endorsed Hillary Clinton for president. *Business Insider*, 7 November. <http://www.businessinsider.com/hillary-clinton-endorsements-newspaper-editorial-board-president-2016-2016-9/#the-washington-post-hillary-clinton-has-the-potential-to-be-an-excellent-president-of-the-united-states-and-we-endorse-her-without-hesitation-3> (Last accessed: 15 March 2017)
- House, B., and Dennis, S. T. (2017): Trump Says Undocumented Immigrants Cost him the Popular Vote. *Bloomberg Politics*, 24 January. <https://www.bloomberg.com/politics/articles/2017-01-24/trump-again-claims-undocumented-immigrants-cost-him-popular-vote> (Last accessed: 15 March 2017)
- Jamrisko, M. and Dopp, T. (2016): Failed Polls Call into Question the Profession of Prognostication. *Chicago Tribune*, 9 November. <http://www.chicagotribune.com/news/nationworld/politics/ct-presidential-polls-failed-20161109-story.html> (Last accessed: 15 March 2017)
- Kelly M. (2016a): *Fox News*. 4 November. <http://mediamatters.org/video/2016/11/04/megyn-kelly-criticizes-wall-wall-media-coverage-trump-foxs-competitors/214329> (Last accessed: 15 March 2017)
- Kelly, M. (2016b): *Settle for More*. New York: Harper
- Kirk, A. and Scott, P. (2016): How wrong were the polls in predicting the US election and why did they fail to see Trump’s win? *The Telegraph*, 17 November. <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/11/09/how-wrong-were-the-polls-in-predicting-the-us-election/> (Last accessed: 15 March 2017)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

- Nelson, L. (2016): Trump claims he could have also won the popular vote, if he wanted to, *Politico*. 21 December. <http://www.politico.com/story/2016/12/trump-electoral-college-win-tweets-232879> (Last accessed: 15 March 2017)
- Perez, S. (2016): Analysis of social media did a better job at predicting Trump's win than the polls. *Tech Crunch* online, November 10. <https://techcrunch.com/2016/11/10/social-media-did-a-better-job-at-predicting-trumps-win-than-the-polls/> (Last accessed: 15 March 2017)
- Schmidt, M. S., Mazzetti, M., and Apuzzo, M. (2017): Trump Campaign Aids had Repeated Contacts with Russian Intelligence. *The New York Times*, 14 February. <https://www.nytimes.com/2017/02/14/us/politics/russia-intelligence-communications-trump.action=click&contentCollection=Opinion&module=Trending&version=Full®ion=Marginalia&pgtype=article> (Last accessed: 15 March 2017)
- Shane, S. and Kramer, A. E. (2017): Trump Team's Links to Russia Crisscross in Washington. *The New York Times*, 3 March. <https://www.nytimes.com/2017/03/03/us/politics/trump-russia-links-washington.html> (Last accessed: 15 March 2017)
- Shear, M. D. and Huetteman, E. (2017): Trump Repeats Lie About Popular Vote in Meeting With Lawmakers. *The New York Times*, 23 January. <https://www.nytimes.com/2017/01/23/us/politics/donald-trump-congress-democrats.html> (Last accessed: 15 March 2017)
- Sides, J. (2016): "Is the Media Biased Toward Clinton or Trump? Here is some actual hard data". *The Washington Post*, 20 September. https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/09/20/is-the-media-biased-toward-clinton-or-trump-heres-some-actual-hard-data/?utm_term=.6b4d6fd07987 (Last accessed: 15 March 2017)
- Starnes, T. (2016): A Loud Cheer for the Silent Majority that Lifted Trump to Victory. *Fox News*, 9 November. <http://www.foxnews.com/opinion/2016/11/09/loud-cheer-for-silent-majority-that-lifted-trump-to-victory.html> (Last accessed: 15 March 2017)
- Stevenson, P. W. (2016): "This Professor has Predicted every Presidential Election since 1984". *The Washington Post*, 12 May. https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2016/05/12/this-professor-has-predicted-every-presidential-election-since-1984-hes-still-trying-to-figure-out-2016/?utm_term=.a6ff7c17df38 (Last accessed: 15 March 2017)
- Swayne, M. (2016): Trump did better where 'deaths of despair' were highest. *Centre Daily Times*, 8 December. <http://www.centredaily.com/living/liv-columns-blogs/article119636503.html> (Last accessed: 15 March 2017)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

- Wang, A. B. (2016): Trump in 2012: “The electoral college is a disaster for a democracy.” *The Washington Post*, 9 November. https://www.washingtonpost.com/politics/2016/live-updates/general-election/real-time-updates-on-the-2016-election-voting-and-race-results/trump-in-2012-the-electoral-college-is-a-disaster-for-a-democracy/?utm_term=.bc442d2b9424 (Last accessed: 15 March 2017)
- Wemple, E. (2016): Megyn Kelly: “TV hosts” colluded with Trump to fake tough coverage. *The Washington Post*, 21 November. https://www.washingtonpost.com/blogs/erik-wemple/wp/2016/11/21/megyn-kelly-tv-hosts-colluded-with-trump-to-fake-tough-coverage/?utm_term=.497ea1138028 (Last accessed: 15 March 2017)
- Whitaker, M. (2016): Editorial: Rural America and a Silent Majority Powered Trump to a Win. *NBC News*, 9 November. <http://www.nbcnews.com/storyline/2016-election-day/analysis-rural-america-silent-majority-powered-trump-win-n681221> (Last accessed: 15 March 2017)
- Zapotosky, M., Nakashima, E., and Miller, G. (2017): FBI Director James Comey to stay on in Trump administration. *The Washington Post*, 24 January. https://www.washingtonpost.com/world/national-security/fbi-director-james-comey-to-say-on-in-trump-administration/2017/01/24/033d3bc8-e246-11e6-a453-19ec4b3d09ba_story.html?utm_term=.831d38d20862 (Last accessed: 15 March 2017)

A diskurzus elfojtása: Az alt-right-hoz köthető rejtett internetes közösségek és a 2016. évi amerikai elnökválasztás

KISS SÁNDOR

földrajz-angol szakos tanár

ABSZTRAKT

Írásomban azzal foglalkozom, hogy a rejtett, alt-right-hoz köthető internetes csoportok hogyan manipulálták a közösségi médiafelületeket álhírekkel és mémekkel a 2016. évi amerikai elnökválasztási kampány során. Bemutatok néhány olyan médiafelületet és fórumot, ahol ezek a tartalmak megjelentek a kampány folyamán, a csoportok korábbi akcióinak anatómiáját, és ezekből következően megpróbálom igazolni azt a feltételezést, hogy tevékenységük koordinált, és módszereik fokozatosan váltak egyre kifinomultabbá.

KULCSSZAVAK: 4chan, Donald Trump, közösségi média, álhírek, alt-right, mémek

ABSTRACT

The Suppression of Discourse: The Hidden Internet Communities Related to the Alt-right and the US Presidential Elections of 2016

I examine the US presidential election of 2016 and how hidden groups related to the alt-right manipulated the social media with hoaxes and memes. I examine some of the media platforms and forums where these contents mainly appeared during the campaign and I also present the anatomy of the groups' previous actions, and from these I attempt to demonstrate that their efforts are coordinated and their methods have become more sophisticated in the recent years.

KEYWORDS: 4chan, Donald Trump, Social Media, Fake News, Alt-Right, Memes

Bevezetés, a vizsgálat tárgya és célja

A 2016. évi amerikai elnökválasztás sok szempontból újszerűnek volt tekinthető. Nemcsak a végeredmény váratlansága, és az általa kiváltott indulatok folytán, hanem az azt övező médiával kapcsolatos problémák és a választási eljárás tisztasága kapcsán felvetett megkérdőjelezhetősége miatt is.

Ami számunkra a legfontosabb újdonságot jelenti, az az, hogy a közösségi hálózatok és közösségi média használata már egyáltalán nem számít újszerűnek a kam-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

pányban. Egyértelművé vált, hogy ezek használata elengedhetetlen és megkerülhetetlen, nemcsak a politikai üzenetek célba juttatása, hanem a választókkal való kétoldalú kommunikáció miatt is. A közösségi médiafelületek lehetővé tették a különböző választói csoportok egyszerűbb elérését és könnyebbé tették választási aktivitásuk befolyásolását is.

Azonban közösségi médiafelületeken, illetve az újmédia egyéb platformjain a hír-áramlás egyrészt sajátos technológia szerint zajlik, másrészt egyáltalán nem centralizált vagy ellenőrzött folyamat, ezért pozitív hatásai mellett ez jó táptalajt adott az olyan álhírek és mémek terjedésének, melyek az igazi hírek és a valós információk közlésének helyére léptek.

Ezek a tartalmak nem szándékoznak tényeket bemutatni, céljuk mindössze az egyes felhasználók szubjektív valóságérzetének befolyásolása. Írásomban megvizsgálom az újmédia egyes látható és rejtettebb felületeit, azok tartalommegosztási és működési elveit, valamint demonstrálni fogom, hogy a rejtettebb internetes fórumokon megjelent egy olyan jól körülírható közösség, amely a mémeket és a dezinformációkat szándékosan és koordináltan használva segítette Donald J. Trump megválasztását. A rejtett internetes csoportok vizsgálatával kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy azok vizsgálata zártságuk és anonim természetük miatt jelentős nehézségekbe ütközik. A csoportok munkájának és módszereinek felderítéséhez a legnagyobb segítséget a vonatkozó irodalmakon kívül a csoportok tagjai által megosztott beszélgetésekről készült képek és információk szolgáltatták.

Az újmédia platformjai és szerepe

Az újmédia kifejezés alatt a fogalmat szűken értelmezve a közösségi hálózatokat, a tartalommegosztó oldalakat, online fórumokat és azonnali üzenetküldő szolgáltatásokat értem. Itt és most elsősorban terjedelmi megfontolásból nem tekintem részének a netes újságokat, a nyomtatott sajtó online megjelenéseit, valamint a televíziós csatornák online tartalmait sem.

Az általam vizsgált újmédia egyik fő sajátossága, hogy az információk jellemzően nem megszűrve, egy központból áramlanak a felhasználók felé, hanem a felhasználók maguk terjesztik a különböző médiatartalmakat ismerősi körükben.

Az elmúlt években több kutatóintézet mérései is megerősítették, hogy a közösségi felületek egyre előkelőbb helyet foglalnak el az amerikaiak által látogatott hírforrások között. A 18–34 év közötti korosztály a közösségi médiafelületeket tekinti legfontosabb hírforrásának (Lichterman 2015). Ezzel érdekes ellentétben áll, hogy a Facebook továbbra sem tartja magát médiaszolgáltatónak. Véleményük szerint ők csupán platformszolgáltatást nyújtanak, melyen a médiatermékek megjelenhetnek, de ez nem szükségszerű (Ohlheiser 2016b).

Ahhoz, hogy a megosztási és terjedési metódus érthető legyen, meg kell ismerünk az újmédia azon felületeit, ahol az információk megosztásra kerülnek. Ezeket a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

felületeket „látható” és „rejtett” kategóriákba sorolom. A felosztás alapja az, hogy a kérdéses oldal mennyire, illetve hogyan jelenik meg a nyilvánosság számára. A látható felületek könnyen elérhetőek, használatuk egyszerű, nagy látogatottsággal rendelkeznek. Ezek azok az oldalak, amelyek az álhíreket és mémeket a szélesebb nyilvánosság elé tárják. A rejtett felület kifejezés alatt azt értem, hogy az ide tartozó oldalak, bár nyilvánosak, mégis eltűnnek a nagyközönség szeme elől és nem is törekednek a nagyobb népszerűsége vagy növekedésre. A továbbiakban a látható felületek közül a 9GAG-et és a Facebookot, a rejtett felületek közül a Hugelol-t, a Hiddenlol-t és a 4chan-t fogom vizsgálni.

A vizsgált felületek bemutatása

A 9GAG hongkongi eredetű weboldal a mémek nagy nyilvánosság előtti megjelenése szempontjából kulcsfontosságú. A SimilarWeb eredményei szerint ez a világ leglátogatottabb oldala a „Szórakoztatás – Humor” kategóriában (SimilarWeb 2017b). A 9GAG 2016 decemberében havi 245 millió oldalletöltést generált. Hogy az oldalletöltések száma mekkora nyilvános erőt képvisel, azt jól mutatja, hogy a *New York Times* online kiadása azonos időszakban 135 ezres oldalletöltést, a Reuters hírügynökség pedig 96,2 milliós oldalletöltést ért el (SimilarWeb 2017a, SimilarWeb 2017g, SimilarWeb 2017f).

A Facebook ma egyértelműen a létező legnagyobb közösségi médiafelület. A látható felületek közül ez a legszélesebb körben elterjedt. Oldalletöltéseinek száma 2016 decemberében 25,5 milliárd volt, ezzel a második leglátogatottabb oldallá vált a Google után (SimilarWeb 2017c).

A Hugelol megalakulásának előzménye az, hogy a 9GAG eredeti, keményvonalasabb felhasználói ráuntak az oldal öncenzúrájára, és emiatt egy saját oldal létrehozása mellett döntöttek (Encyclopedia Dramatica 2015). A domain 2016 decemberében 2,6 millió látogatót jegyzett (SimilarWeb 2017d).

A Hiddenlol eredetéről, adminisztrátorairól és működési elveiről jelenleg semmilyen információ nem áll rendelkezésünkre. A statisztikák alapján az elmúlt hónapban az oldalnak 3,9 millió látogatója volt (Similarweb 2017e). A Hiddenlol és a Hugelol között létezik valamilyen magasabb szintű kapcsolat. Erre utalnak bizonyos tartalmak az utóbbi oldalon, illetve az is, hogy a Hiddenlol szabályzatában a felhasználóknak kimondottan tiltják a Hugelol elleni kibertámadásokat, míg más oldalakkal szemben nincsenek ilyen megkötések.

A rejtett felületek közül az elmúlt néhány évben a 4chan kapta a legnagyobb hírerést, különböző akcióinak köszönhetően. Azonban számtalan hasonló fórum létezik, még ha ezek nem is tudják megközelíteni a 4chan látogatottságát. Az elnökválasztás kapcsán a média a korábbinál nagyobb figyelmet szentelt az alt-right politikai mozgalomnak, amelynek eredetét az ilyen rejtett fórumokban sejtik. Ez nem bizonyítható egyértelműen, mivel az alt-right maga is egy igen heterogén mozgalom, de

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

jelzésértékű, hogy az irányzat legnagyobb médiafelületének számító Breitbart egykori szerzője, Milo Yiannopoulos is a 4chan-hez és az 8chan-hez köti a mozgalom eredetét (Bokhari és Yiannopoulos 2016).

A látható felületek – A 9GAG és a Facebook

A 9GAG.com egy fórummal is rendelkező kép- és videomegosztó portál (Ren 2012). Működésének lényege, hogy a felhasználók nekik tetsző mémeket, képeket és videókat osztanak meg a felületen, azokat pedig a többi felhasználó azonnal értékelheti és megoszthatja. A 9GAG soha semmilyen hírközlési célt nem hirdetett. Elsődleges motivációja a szórakoztatás, illetve a 9GAG-es közösség kiszolgálása. A tartalmak rendkívül változatosak, az aranyos állatos képektől a mindennapi élet visszásságait kifigurázó posztokon át, a társadalmi jellegű és direkt politikai témákig szinte minden megtalálható. A 9GAG a legszélesebb körben elérhető tartalomszolgáltató és közösségi hálózatokhoz hasonlóan moderál. Erőszakos, szexuális tartalmak nem jelenhetnek meg, a beérkező posztokat adminisztrátorok szűrik, így a nagyközönség szeme elé nem kerülhet semmilyen, a cég irányelveivel ellentétes tartalom.

Az alábbi, a 9GAG-ról származó kép azonban azt bizonyítja, hogy a moderálás ellenére előfordulhatnak olyan tartalmak, amelyek politikai színezetűek, de nem rendelkeznek semmilyen valós háttérrel, és inkább az álhírek és összeesküvés-elméletek világába tartoznak.

1. ábra. Mémesített hír. (Forrás: 9GAG.com, 2017)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

A fenti poszt a 9GAG főoldalára került fel 2016 októberében. A kép egy Seth Conrad Rich halálával kapcsolatos álhír, ami több álhírporthon, képmegosztón és a közösségi média legfontosabb platformjain is terjedt. Ezek a posztok, melyek szerint Seth Conrad Rich meggyilkolását Hillary Clintonék rendelték volna meg, Wiki Leaks-es szivárogtatások miatt 2016 júliusa óta terjednek, teljesen megalapozatlanul (LaCapria 2016). A kép az adminisztrátorok szerint megfelelt a 9GAG irányelveinek (Terms of Services, 9GAG 2017), így hamar felkerült a főoldalra.

A látható felületek között a Facebook szerepe bizonyos szempontból nézve hasonló a fentebb ábrázolthoz, azzal a különbséggel, hogy a Facebook news feedje forrása és egyben a célja is az információknak. A Facebook oldalán bejelentkezés után a news feed az első dolog, amivel találkozunk. Ezt böngészve értesülhetünk arról, hogy az ismerőseink miket csinálnak, milyen képeket, bejegyzéseket töltöttek fel, illetve az általunk kedvelt dolgok alapján a Facebook különböző tartalmakat és hirdetésekkel ajánl számunkra. Az, hogy itt milyen tartalom hova kerül, rendkívül fontos a Facebook számára, ugyanis minél inkább a felhasználó számára releváns információk vannak előtérben, annál nagyobb lesz a felhasználói aktivitás (Constine 2016). Az információkat szűrő ajánló algoritmus működése titkos, hatékonysága természetesen magát a Facebookot is érdekelte, ezért a cég azt is vizsgálta, hogy az információk mellett vajon az érzelmek is terjednek-e a közösségi hálózatokon keresztül. A vizsgálat arra az eredményre jutott, hogy a news feed algoritmusának megváltoztatásával a felhasználók érzelmvilága manipulálható (Kramer et al. 2014, Rushe 2014).

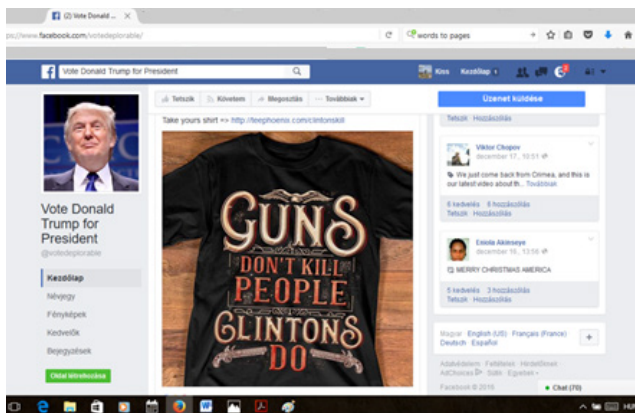
Kérdés, hogy hogyan zajlik a posztok moderálása és a hírtartalmak szűrése a Facebook esetében. A cég korábban embereket is alkalmazott a hírforrások és posztok kezelésére. 2016 májusában azzal vádolták meg őket, hogy moderátoraik politikailag elfogultak és elnyomják a személyes ízlésüknek nem megfelelő tartalmakat. A vád szerint a Facebook „liberális” adminisztrátorai elhallgatták bizonyos jobboldali lapok vagy szervezetek információit és tartalmait, így azok kisebb eséllyel kerültek a nagyközönség szeme elé (Titcomb 2016). Bár a Facebook minden vádat tagadott (Rushe 2014), 2016 augusztusában a teljes emberi adminisztrátorcsoportot elküldték, és munkájukat újabb algoritmusokkal helyettesítették (Walcutt 2016). Ennek az újításnak az lett a következménye, hogy az információk megjelenése kizárólag attól függött, hogy milyen értékeket vettek fel a Facebook algoritmusai. Ennek folytán a korábbinál is erősebben jelent meg az úgynevezett „echochamber” vagy visszhang-kamra jelenség, illetve az a kérdés, amit „redfeed, bluefeed” problémaként szoktak definiálni. A visszhang-kamra jelenség azt jelenti, hogy a közösségi médiafelületeken az álhírek, összeesküvés-elméletek és a világosan körülírható politikai nézetek szélsőséges csoportpolarizációhoz vezetnek. A megerősítési torzítás jelensége a pszichológiában eddig is ismert volt, azonban a közösségi médiák ezt új szempontból mutatják be, és hatását jelentősen kiszélesítik. A megerősítési torzítás azt jelenti, hogy az emberek inkább hajlamosak azoknak a forrásoknak hitelt adni, amelyek preconcepcióikat vagy hipotéziseiket alátámasztják (Quattrociocchi et al 2016). Sa-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

ját megfigyeléseim szerint azonban a felhasználók nemcsak politikai álláspontjuknak megfelelő ajánlásokat kapnak, hanem azok közül is egyre szélsőségebbeket. Mivel egy szélsőséges kijelentés jóval nagyobb sokkhatással bír, nagyobb aktivitásra késztet a közösségi felületeken. Ezt a Facebook algoritmusai érzékelik és tovább erősítik. Erre bizonyíték, hogy a Donald Trumpot támogató oldalak közül a második és harmadik legnagyobbikon (az első a hivatalos profil több mint 16 millió követővel) rövid keresés után ilyen és ehhez hasonló képeket találtam:

2. ábra. Soros György irányítja Hillary Clintont, Obamát, a CNN-t, a Black Lives Matter mozgalmat és számtalan más szervezetet (Forrás: Vote Donald Trump for President 2017)

3. ábra. Guns Don't Kill People, Clintons Do (Nem fegyverek, Clintonék ölnek embert)¹ (Forrás: Donald Trump for President 2017)

¹ Minden fordítás a szerző sajátja.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

A fenti tartalmakban az a különleges, hogy nem az oldalak felhasználói töltötték fel őket, hanem azok adminisztrátorai – akik természetesen maguk is Facebook felhasználók. Így azok, akik követik a kérdéses oldalakat, mint „hivatalos” tartalommal találkoznak ezekkel az álhírekkel és összeesküvés-elméletekkel.

Ezáltal arra a következtetésre juthatunk, hogy az ismeretlen eredetű tartalmak öngerjesztő folyamatként terjednek. Egy szélsőséges kijelentés – például az, hogy Hillary Clinton gyilkosságokat rendelt meg – nagyon hamar eljuthat az összeesküvés-elméletek világából odáig, hogy egy online közösség identitás-narratívájának meghatározó eleme legyen. Mint azt a fenti 3. ábra mutatja, a Vote Donald Trump for President rajongói oldalon pólót is lehet rendelni “Guns Don’t Kill People, Clintons Do” felirattal.

A visszhang-kamrákkal kapcsolatos vizsgálatok politikai dimenzióját a *Wall Street Journal* vizsgálta meg a „redfeed, bluefeed” problémát feltáró kutatásában. Vizsgálatuk lényege, hogy azon felhasználók, akik a Facebookon az USA politikájával kapcsolatos posztokat olvastak és reagáltak rájuk, nagyon hamar a saját politikai visszhang-kamrájukban találták magukat. A kutatás bemutatja, hogy felhasználó számára a Facebook-viselkedésük és demográfiai csoportjuk alapján szűrve – kimondottan csak az egyik politikai oldal tartalmait jelenítette meg, míg az ellenoldali vélemények száma elhanyagolható volt. A vizsgálat alapján a különböző politikai beállítottságúnak kreált felhasználók számára csak a választott politikai ideológiának megfelelő cikkek jelentek meg. Ráadásul mindez együtt járt az ellenoldallal kapcsolatos álhírek terjesztésével, amelyek jellemzően a valóságnál sokkal rosszabb színben tüntették fel a másik oldal jelöltjét. Ugyanakkor viszont a kiválasztott oldal jelöltjével kapcsolatos igazi hírek, amelyek esetleg ütköztek volna a felhasználó visszhang-kamrájának saját narratívájával, egyszerűen el sem jutottak a felhasználóhoz (Keegan 2016).

A visszhang-kamra jelenség felveti a valódi és álhírek kapcsolatát is. Az eddigi egyetlen, hitelesnek tekinthető felmérést a Buzzfeed nevű oldal rendelte meg. Eszerint az amerikai választók 75%-a az álhíreknek bizonyuló tartalmakat hitelesnek találja, azonban a hivatalos hírforrások szalagcímeit csupán 83% találta megbízhatónak. Ebből következik, hogy a valódi hírek és az álhírek közösségi médiában való megjelenése között a felhasználók rendkívül kicsi eltérést találnak. A kutatás további eredménye még az, hogy a Trumpot támogató szavazótábor hajlamosabb hitelt adni az álhírforrásoknak, mint a Demokrata Párt szimpatizánsai. Az eredmények szerint a demokrata szavazók 58%-a ad hitelt az ilyen tartalmaknak, míg a republikánusoknál ez az arány 86% (Silverman és Singer-Vine 2016). Ez a mérés is bizonyítja, hogy valóban megjelent az az igazságon túli politika, amelyben a valóságértelmezés olyan szubjektív, hogy az események kapcsán mindegy, hogy azok megtörténtek-e vagy sem. Erre remek példát mutatnak Donald Trump azon kijelentései, amelyek Barack Obamát az ISIS alapítójaként festik le (The Post-Truth World 2016).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

A fentiek tükrében úgy tűnik, hogy a visszhang-kamrák problémája bele van kódolva a közösségi oldalak működésébe. Ez kezdetben azért nem okozott problémát, mert az oldalak elsődleges funkciója a közösségi kapcsolattartás, valamint a szolgáltató cég számára célzott hirdetések megjelenítése volt. A rendelkezésünkre álló információk alapján úgy tűnik, hogy a látható és rejtett közösségek politikaformáló ereje az oldalak működtetőit is meglepte.

Ahogy azt fentebb már láthattuk, a közelmúlt trendjei azt mutatják, hogy a 18–34 év közötti korosztály jelentős része a közösségi médiát tekinti elsődleges hírforrásnak. Ezen platformok belső logikája azonban a megerősítési torzítás útján egy szélsőséges politikai-narrációs buborékot hoz létre (Lichterman 2015). Ez a 2016. évi amerikai elnökválasztás esetében döntően befolyásolta a felhasználók valóságérzetét, és minden bizonnyal szavazási hajlandóságát és politikai motivációját is. A közösségi médiák összefonódása szintén hozzájárul a mémek és álhírek terjedéséhez. A 9GAG-ről bármilyen képet, vagy tartalmat egy gombnyomás segítségével azonnal meg tudunk osztani Facebookon, twitteren, google+-on, pinteresten, illetve azonnal továbbküldhetjük az ismerőseinknek e-mailben. Ezáltal a fentebb bemutatott és azokhoz hasonló mémek sokkal gyorsabban terjednek, mint azt korábban feltételeztük. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy honnan kerülnek az álhírek és valóságot befolyásoló mémek az olyan látható felületekre, mint a Facebook vagy a 9GAG.

A rejtett felületek: Hugelol, Hiddenlol és 4chan

A mémek és a hoaxok eredeti forrását szinte lehetetlen azonosítani. A korábbi hasonló tartalmak vizsgálata azonban kimutatta, hogy ezek az internet „rejtett” felületeiről származnak (Dewey 2014a).

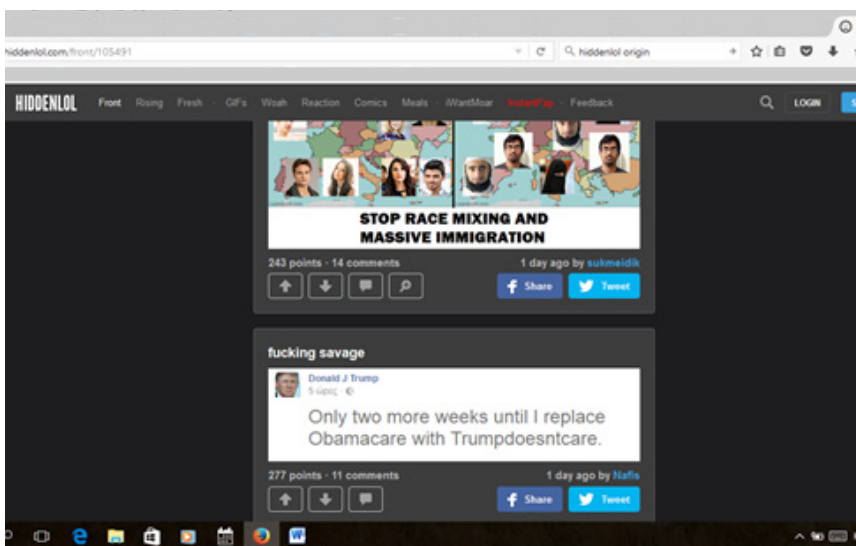
A Hugelol, Hiddenlol és 4chan portálok közül az első kettő a 9GAG-hez hasonló kép- és videomegosztó platform, ahol a posztok alatt hozzászólásra van lehetőség, míg a 4chan elsősorban anonim fórumként üzemel.

A Hugelol politikával foglalkozó posztjai kevéssé voltak szélsőségesek, viszont többségük Hillary Clinton ellen, vagy Donald Trump mellett foglalt állást. A felhasználókat Trump személye a mai napig megosztja. Tapasztalatom szerint kimondottan sok Trumpot kigurázó poszt is megjelent, ezek azonban minőségileg mások voltak, mint a Hillary Clintont támadó bejegyzések. Míg a Clintonnal foglalkozó posztok többsége összeesküvés-elméleteket terjesztett, addig a Trump-ellenes posztok az elnökjelölt médiaszereplésével és megjelenésével foglalkoztak.

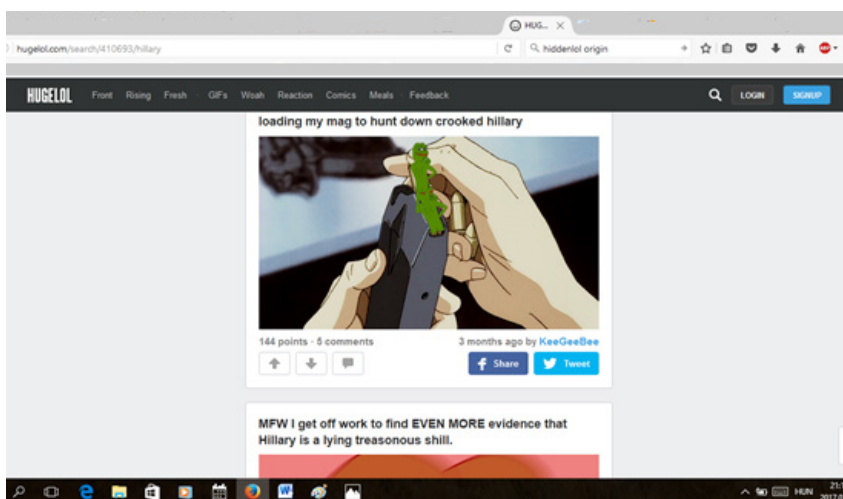
A Hugelol tartalom szempontjából sokkal megengedőbb, mint a 9GAG, de az adminisztrátorok az erőszakos és általuk túlzottan szélsőségesnek vélt tartalmakat eltávolítják. Az oldal ugyanakkor a 9GAG-hez hasonlóan semmilyen ellenőrzést nem végez, a megosztott információk valóságtartalma számukra is irreleváns (Rules of

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

Hugelol 2017). Az alábbi képek a Hugelol és a Hiddenlol oldalakról származnak. Láthatjuk, hogy stílusukban alapvetően nem különböznek a 9GAG-re, a Facebookra, illetve egyéb „látható” újmédia felületekre feljuttott tartalmaktól. Markáns különbséget mindössze az üzenetek tartalmában és szélsőségességük fokában találhatunk.

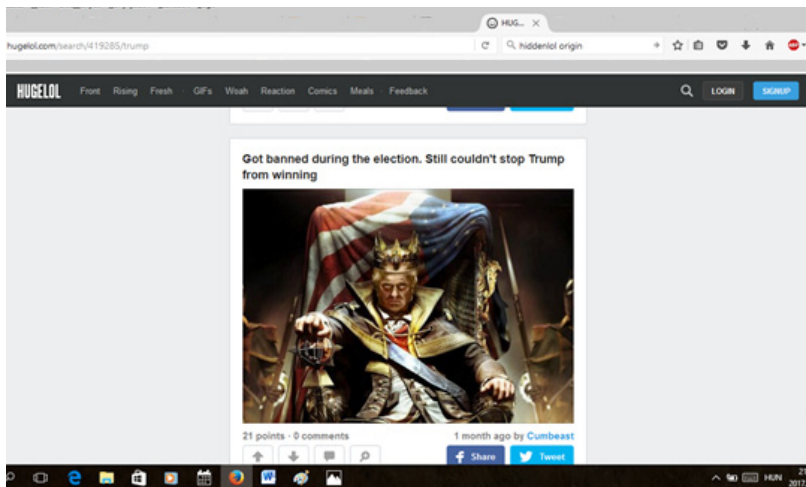

4. ábra. Stop race mixing, alatta egy hamis Donald Trump tweet
A savage a netes szlengen pozitív jelző (Forrás: Hiddenlol, 2017)

5. ábra. Loading my mag to hunt down crooked hillary
(Töltöttem a fegyveremet, hogy levadásszam a korrupt hillaryt) (Forrás: Hugelol 2017)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

6. ábra. Donald Trump ábrázolása a Hugelol-on (Forrás: Hugelol 2017)

Az újmédia rejtett felületei közül a Hugelol és Hiddenlol azonban még mindig csak a csatorna szerepét töltik be. Kérdés az, hogy hol találjuk meg azokat, akik létrehozzák ezeket a tartalmakat, illetve hogy mi motiválja őket. Ez azért fontos, mert az álhírek és mémek terítésével egy új politikai erő kapcsolódott be a választási harcba az újmédia platformjain keresztül.

Szilárd bizonyítékok állnak rendelkezésünkre arra vonatkozóan, hogy a Donald Trumpot támogatók közül sokan az internet rejtett fórumain csiszolódtak össze (Bokhari és Yiannopoulos 2016). Ezek közül a 4chan a legnagyobb a maga körülből 22 millió felhasználójával (Dewey 2014a).

A 4chan vizsgálata azért rendkívül nehézkes, mert az oldal úgy van megtervezve, hogy sem a felhasználók, sem a tartalmak nem beazonosíthatóak egy idő után. A fórum teljesen anonim. Míg a legtöbb fórum megköveteli legalább egy kitalált felhasználónév létrehozását, a 4chan (és a többi hasonló fórum) felhasználói mind „anonymous” néven posztolnak, s csupán annak az országnak a zászlója jelenik meg a nevük mellett, ahonnan az IP címük származik. A teljes anonimitás érdekében viszont ezt meglehetősen könnyű kijátszani. Az oldalon bármiről lehet új beszélgetést nyitni. Itt a hobbikertészettől a japán sorozatokig mindennek található rajongói fóruma. Ami azonban számunkra releváns, az a „/b/” fórum, ahol teljesen esetleges témák futnak, (alcíme: „random”, azaz tetszőleges, véletlenszerű), illetve a „/pol/” amelyen a felhasználók politikai közéleti kérdéseket vitatnak meg (alcíme: „politically incorrect”, azaz politikailag nem korrekt). A csoport felhasználói posztjaik alapján rendkívül heterogénnek tűnnek, és nyilvánvalóan nem egy politikai irányzat követői. Közös jellemzőjük, hogy fejlettebb országok lakói, és az átlagosnál fejlettebb informatikai ismeretekkel rendelkeznek (4chan 2017).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

A 4chan semmilyen moderálást nem folytat. Ha bizonyos esetekben (jellemzően a médiafigyelem hatására) lezárnak is egy-egy csoportot, ezek rendszerint később újranyílnak. A posztok bizonyos idő elteltével automatikusan törlődnek, tehát bármi is történt az elnökválasztással kapcsolatban, az ma már nem visszakereshető. Elemzésem szempontjából ez azzal jár, hogy az oldallal kapcsolatos állításaim bizonyításhoz csak korábbi, egyértelműen hozzájuk köthető akcióik tanulságaira hagyatkozhatok, illetve az automatikus törlődés előtt esetleg lementett képekre és posztokra.

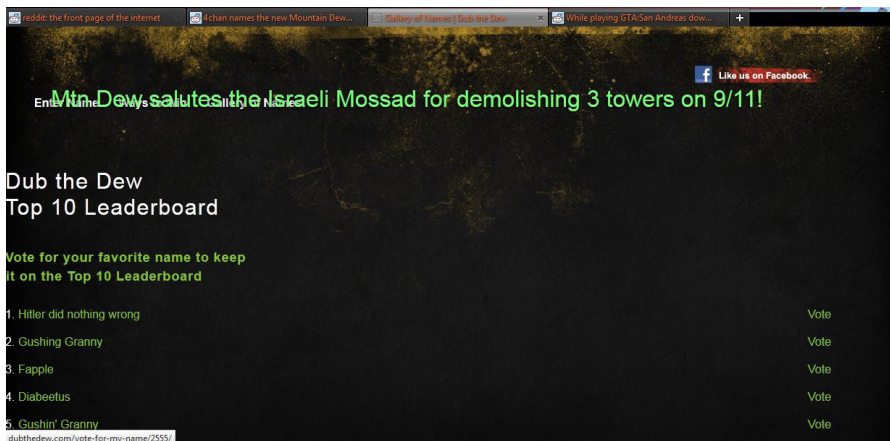
A 4chan korábbi akciói azt mutatják, hogy a közbeszéd befolyásolása a mémek és álhírek terjesztésével egyáltalán nem újszerű dolog a csoport számára, ahogyan a politikai kérdésekhez és az összeesküvés-elméletekhez való vonzódásuk sem. Azok a módszerek, amelyekkel a szélesebb nyilvánosság Donald Trump megválasztása kapcsán szembesült, valójában évek alatt váltak ilyen kifinomulttá és hatékonytá.

A mémeket már korábban is használták álhírek terjesztésére, például az Ebola-chan eset alkalmával. 2014 kora őszen egy anonim felhasználó egy rajtot közzétett az alábbi képaláírással: „The viral goddess of love and Afrocide ... Our shrines and incantations give her strength” (A szeretet és az afrocidium virális istennője... Oltáraink és varázsigéink adnak neki erőt.) 2014 szeptemberében a 4chan-es felhasználók egy része álhíreket kezdett el terjesztetni a Nairaland nigériai közösségi portálon, azt állítva, hogy Ebola-chan egy, a nyugati orvosok által imádott istennő, akiknek valódi célja az, hogy minél több embert fertőzzen meg Ebola vírussal (Nairaland 2014). Az oldal felhasználóinak többsége nem hitte el az álhírt. A 4chan csoport csalódottságának adott hangot. „The whole thing needs more effort” („Az egész dolog nagyobb erőfeszítést igényel”) – írta egyikük (Dewey 2014b, Kaufman 2014).

A 4chan szervezetségét bizonyítja, hogy koordinált túlterheléses támadásokat hajtott végre az Amerikai Mozgókép Szövetség (MPAA) és az Amerikai Hanglemezkiadók Szövetsége (RIAA) ellen is, amikor azok perrel fenyegettek olyan szürkén vagy illegálisan működő felületeket, mint a Pirate Bay. A támadásokat összehangoltan hajtották végre és bizonyíthatóan a 4chan fórumain koordinálták (Chen 2010, Whitney 2010). Az anonimitás és a posztok automatikus törlődése miatt a fórum optimális terepet nyújtott a támadás koordinálásához. Az akció sikeres volt, mind az MPAA, mind a RIAA oldalát sikerült megbénítani.

A 4chan-es csoportok az összeesküvés-elméletek felé is nyitottak voltak már 2016 előtt is. Ezt bizonyítja a Mountain Dew kampánya elleni akció 2012-ben. A cég célja az volt, hogy új üdítőjük nevét netes szavazáson válasszák ki. A 4chan felhasználók egy csoportja rátalált a kampányra és arra tömegesen regisztráltak, hogy minél polgárpukkasztóbb neveket szavazzanak meg győztesnek. A szavazást leállították, miután olyan nevek kerültek első helyre, mint a „Hitler did nothing wrong” (Hitler semmi rosszat nem tett) (Rosenfeld 2012). Mindezek után az oldalt feltörték, és olyan feliratot helyeztek el rajta, amely a 9/11-es terrortámadást a Moszadhoz köti.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

7. ábra. A Mountain Dew feltört oldala. Az üzenet: „Mtn Dew salutes the Israeli Mossad for demolishing 3 towers on 9/11!” (A Mountain Dew üdvözlöi az izraeli Moszadot három torony lerombolásáért 9/11 alkalmával!) (Forrás: A szerző gyűjtése)

Az informatikai rendszerek apróbb technikai gyengeségeit is remekül látják meg és használják fel saját céljaikra. 2008-ban a 4chan fórumain egy egyszerű utasítás sor jelent meg: „First, Google 𐀀. Second, enjoy.” („Első lépés: Keresz rá a 𐀀-re. Második lépés: jó szórakozást!”) Ennek eredményeként a Google címlapján a nap legnépszerűbb keresései között megjelent a horogkereszt. Emiatt a Google megváltoztatta a honlapját, s az adott napon a legnépszerűbb keresései már nem láthatóak közvetlenül. Az akciónak komoly hatása nem volt, de a 4chan-nek híre ment a sajtóban (Sarno 2008a).

A 4chan-es közösség már korábban is érdeklődött az amerikai politikai élet iránt. 2009-ben feltörték Sarah Palin e-mail fiókját, remélve, hogy valami kompromittáló dolgot tudnak majd róla nyilvánosságra hozni. A terv nem sikerült, Palin e-mailjei között nem találtak semmi terhelőt. A fórumon erre a következőképpen reagáltak:

“Seriously, /b/. We could have changed history and failed, epically.” („Komolyan, /b/. Megváltoztathattuk volna a történelmet, és elbuktunk, epikusan.”)

“I agree. This is epic fail. How cant here not be something good in those messages?” („Egyetértek. Ez epikus égés. Hogy lehet, hogy semmi jó nem volt azokban az üzenetekben?”) (Sarno 2008b)

Az Ebola-chan kapcsán már láthattuk, hogy a mémes forma sem volt újdonság a 4chan felhasználói körében. Jól dokumentált, hogy számos politikai tartalommal nem bíró mém ezekről a fórumokról indult útjára (Dewey 2014a). Ezek közé tartoznak

– a LOLCats (macskás képek tört angol nyelvű feliratokkal; ezek a 4chan rituális Caturday napjából indultak el) és

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

– a Ragecomics (dühöngő képregények; ezek eredete a 4chan /b/ szekciójához köthető) tartalmak.

Ráadásul ezek a mémek az elmúlt években annyira elterjedtek, hogy aki rendszeresen használja az internetet, már találkozott velük – bár a megnevezésüket és forrásukat nem feltétlenül ismeri.

A fenti példákból jól látható, hogy a csoport akcióinak módszerei átfedést mutatnak a bizonyíthatóan Trumpot támogató álhírkampányokkal:

- mémek és álhírek használata (Ebola-chan);
- a rendszerek hibáinak, gyengeségeinek kihasználása (Google és Mountain Dew akció);
- politikai ambíció (SarahPalin, MPAA, RIAA).

Strukturális elemként megjelennek a szélsőjobbra utaló tartalmak és az összeküvés-elméletek. Vizuálisan azért a mémes formák a jellemzőek, mert ezek sarkallják leginkább megosztásra a megcélzott felhasználókat. Egy jól sikerült tartalom így könnyen eljuthat egy rejtettebb fórumtól a látható közösségi felületekig, ahol a visszhang-kamra jelenség miatt az üzenet megtalálja saját közönségét, akik tovább terjesztve az üzenetet, annak egyre nagyobb nyilvánosságot adnak.

Azt, hogy a fenti módszereket tudatosan és összehangoltan vetették be, jól mutatja az alábbi kép, amely egy 2016. decemberi 4chan posztról készült.

8. ábra. Troll akció szervezése a 4chan-en (Forrás: A szerző saját gyűjtése)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

A képen a névtelen felhasználó bejelenti, hogy megpróbálják elhitetni egy új gender létezését. A felhasználó a célfelületeket is megadja: ezek a tumblr és a Facebook. Számunkra a legutolsó sor a legfontosabb. A posztoló az akció megvalósításához propagandaanyagokat és profilokat kér. A kép valódiságát több portál és később a 4chan-es közösség is megerősítette (LaCapria 2017).

Az utolsó megválaszolendő kérdés az, hogy ez a netes közösség miért Donald Trump mögé állt be? Mi volt az Trumpban, ami kivívta egyes rejtett internetes közösségek szimpátiáját? Véleményem szerint erre a válasz magának Trumpnak a médiában való megjelenése. A kampány alatt Trumpot főként kommunikációs stílusa miatt nem tekintették komoly esélyesnek. Stílusát tekintve kommunikációja feltűnően hasonlít az internetes trollokéhoz, akik sokszor csak azért provokálnak, hogy a másik felet bosszantsák. A szélsőséges politikai nézeteket vallóknak és az összeesküvés-elmélet hívóinak a republikánus elnökjelölt bőven adott muníciót. Hivatkozott hamisított statisztikákra a fekete közösségek és a gyilkosságok viszonylatában, a mexikói bevándorlókat drogdílereknek és nemi erőszaktevőknek nevezte, illetve összeesküvést sejtett a globális felmelegedés kapcsán (Mahaskey 2016).

A fentebb tárgyalt netes közösségek szimpátiáját a jelek szerint mégsem szélsőséges kijelentéseivel nyerte meg, hanem azzal, hogy megosztott egy róla készült „Pepe the Frog” mémet. Pepe egy önelégült arcú antropomorf béka, aki a felhasználók jelképévé vált (Steinblatt 2015). A jelöltek közül így ő volt az első, aki megszólította ezeket a közösségeket. Ettől kezdve a 4chan fórumokon javarészt egyöntetű rajongás övezte beszédmódja és a liberálisok hergelése miatt, illetve azért, mert felületet és médiavisszhangot biztosított a közösségnek az internetes médiákon túl is (Suber – Jenkins 2016). A felhasználók azonosíthatatlansága miatt (azt sem tudjuk biztosan, hogy közülük hány amerikai állampolgár) nem tudjuk eldönteni, hogy ezeket a tartalmakat valós (szélső)jobboldali meggyőződés, vagy a politikailag korrekt beszédmóddal szemben a szólásszabadság valamiféle különös értelmezése szülte valójában.

Összegzés

Írásomban azt kívántam bemutatni, hogy a 2016. évi amerikai választások során olyan szereplők jelentek meg, akikkel eddig senki sem számolt. Ezek a csoportok olyan eszközöket alkalmaztak, amelyekkel a közösségi médiát sikeresen manipulálni tudták. Bemutattam a látható és (a Trumpot támogató) rejtett közösségi médiafelületeket, valamint azt, hogy az információ áramlása hogyan történik a rejtett netes közösségektől a közösségi média platformjaiig. Azt is láthatjuk, hogy a választás során alkalmazott technikák a csoportoknál egyáltalán nem új keletűek: korábban ezeket a módszereket kisebb kampányokra és polgárpukkasztásra használták, de 2016 folyamán betörték a választási politikai térbe is. Újdonság, hogy Donald J.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Trump (valószínűleg önkéntelenül is) ugyanazt a stílust képviseli, mint a rejtett internetes közösségek és azok anonim támogatói. Ez a kör (fentebb ismertetett politikai megnyilvánulásai alapján) lefedi a demokrata párttal szembeni politikai paletta nagy részét, a szélsőjobbtól az alt-righton és az újhullámos neonácikon át a trollokig. Közös bennük, hogy névtelenek és megfoghatatlanok. Ebből következik, hogy ez a jelenség nem tekinthető a vita hagyományos értelemben vett keretbe foglalásának. A dehonesztáló jelzők, mémek és álhírek sulykolásával valóban formálódik a jelöltekről kialakított kép. Mindez azonban elsősorban az újmédia által kialakított visszhang-kamrákban zajlik, így a vita, az érdemi diskurzus elfojtása irányába hat. Nincsenek érvek és ellenvélemények, a tények pedig irrelevánssá váltak. A vita keretbe foglalásánál egy adott jelenséget próbálunk nyelvileg úgy megfogni, hogy az számunkra előnyös legyen (Lakoff 2004).

A vizsgált esetben viszont sokkal jellemzőbb, hogy a másik oldalt kizárjuk, környezetünket pedig saját valóságértelmezésünkkel árasztjuk el. Így nemcsak a vitát, hanem annak lehetőségét is ellehetetlenítjük. Ebbe az irányba hat a náci-szélsőjobb-oldali tartalmak bevetése is, hiszen ez a nyugati világ egyik legszigorúbban védett tabuja a II. világháború befejezése óta.

Azt, hogy a politikai kultúra szempontjából is új időszakot élünk, jól mutatja Kelyanne Conway elnöki tanácsadó egyik elszólása a „Meet the Press” című műsorban. Az interjút készítő riporter számon kérte Conway-en azt a kijelentését, miszerint a Donald Trump beiktatásán megjelent tömeg nagyobb volt, mint az Obama második beiktatását üdvözlő tömeg 2009-ben, noha képek támasztják alá, hogy ez nem igaz. Conway erre a következőképpen reagált: *“You’re saying it’s a false hood. Sean Spicer, our press secretary, gave alternative facts to that.”* („Azt mondd, ez az állítás hamis. Sean Spicer, a szóvivőnk, alternatív tényeket mutatott be ezzel kapcsolatban.”) (Sinderbrand 2017)

Így léptünk át hivatalosan is az „alternatív tények” és az „igazságon túli politika” világába 2017 januárjában.

Irodalom

Advertisement (2017) In: 4chan <http://www.4chan.org/advertise> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 22:52)

Bokhari, Allumand, Yiannopoulos, Milo (2016): An Establishment Conservative’s Guide To The Alt-Right. In: Breitbart News Network <http://www.breitbart.com/tech/2016/03/29/an-establishment-conservative-guide-to-the-alt-right/> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 22:52)

Chen, Adrian (2010): 4chan Attack Brings Down MPAA Website. In: Gawker <http://gawker.com/5641634/4chan-attack-brings-down-mpaa-website> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 22:52)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

- Constine, Josh (2016): How Facebook Newsfeed Works. In: Tech Crunch
<https://techcrunch.com/2016/09/06/ultimate-guide-to-the-news-feed/>
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 22:12)
- Dewey, Caitlin (2014): Absolutely Everything You Need To Know To Understand 4chan, the Internet’s Own Bogeyman. In: The Washington Post
<https://www.washingtonpost.com/news/the-intersect/wp/2014/09/25/absolutely-everything-you-need-to-know-to-understand-4chan-the-internets-own-bogeyman/> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Dewey, Caitlin (2014): 4Chan’s latest terrible ‘prank’: Convincing West Africans That Ebola Doctors Actually Worship The Disease. In: The Washington Post
https://www.washingtonpost.com/news/the-intersect/wp/2014/09/22/4chans-latest-terrible-prank-convincing-west-africans-that-ebola-doctors-actually-worship-the-disease/?utm_term=.dcb63fb8d37c
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 23:12)
- Encyclopedia Dramatica (2015): Hugelol. In: Encyclopedia Dramatica
<https://encycopediadramatica.se/HUGELOL>(Utolsó letöltés: 2017.03.03. 16:12)
- Kaufman, Sarah (2014): 4chan Users Are Trying To Spread Ebola Lies. In West Africa. In: Vocativ <http://www.vocativ.com/world/nigeria-world/ebola-4chan-anime/>
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Keegan, Jon (2016): Blue Feed, Red Feed. In: The Wall Street Journal
<http://graphics.wsj.com/blue-feed-red-feed/>(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 23:12)
- Kramer, Adam D.I. et al. (2014): “Experimental Evidence of Massive-Scale Emotional Contagion Through Social Networks” Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. PNAS, July 22, 2014, vol. 111, No. 29
<http://www.pnas.org/content/111/24/8788.full.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:33)
- LaCapria, Kim (2017): Cloverfailed. In: Snopes.com
<http://www.snopes.com/are-people-identifying-as-clovergender/> (Utolsó letöltés: 2017.03.05. 14:44)
- LaCapria, Kim (2016): Seth Rich Homicide. In: Snopes.com
<http://www.snopes.com/seth-conrad-rich/> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:44)
- Lakoff, George (2004): Don’t think of an elephant! – Know Your values and frame the debate. The essential guide for Progressives. Chelsea Green Publishing, White River Junction, Vermont
- Lichterman, Joseph (2015): New Pew Data: More Americans Are Getting News On Facebook and Twitter. In: NiemanLab
<http://www.niemanlab.org/2015/07/new-pew-data-more-americans-are-getting-news-on-facebook-and-twitter/> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

- Mahaskey, M. Scott (2016): How White Nationalists Learned To Love Donald Trump. In: Politico Magazine. <http://www.politico.com/magazine/story/2016/10/donald-trump-2016-white-nationalists-alt-right-214388> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:17)
- Nairaland Forum (2014): White Demon Worshipers Trying To Spread Ebola Using Witchcraft – Religion. In: Nairaland <http://www.nairaland.com/1906849/white-demon-worshippers-trying-spread> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:44)
- Ohlheiser, Abby (2016a): 'We actually elected a meme as president': How 4chan Celebrated Trump's Victory. In: The Washington Post https://www.washingtonpost.com/news/the-intersect/wp/2016/11/09/we-actually-elected-a-meme-as-president-how-4chan-celebrated-trumps-victory/?utm_term=.91352d7ace74 (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Ohlheiser, Abby (2016b): Mark Zuckerberg Denies That Fake News On Facebook Influenced The Elections. In: The Washington Post https://www.washingtonpost.com/news/the-intersect/wp/2016/11/11/mark-zuckerberg-denies-that-fake-news-on-facebook-influenced-the-elections/?utm_term=.f8c9a3aee8e8 (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Quattrociocchi, Walter, Scala, Antonio and Sunstein R. Cass (2016): Echo Chambers on Facebook. In: Social Science Research Network https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2795110 (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Ren, Fiona (2012): How Ray Chan Started 9GAG, and a Career in Fun. In: Meld Magazine. <http://www.meldmagazine.com.au/2012/07/9-gag-ray-chan/> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:33)
- Rosenfeld, Everett (2012): Mountain Dew's 'Dub the Dew' Online Poll Goes Horribly Wrong. In: Time. <http://newsfeed.time.com/2012/08/14/mountain-dews-dub-the-dew-online-poll-goes-horribly-wrong/> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 23:33)
- Rules of Hiddenlol (2017): Rules of Hiddenlol. In: hiddenlol.com <http://hiddenlol.com/rules> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 22:28)
- Rules of Hugelol (2017): Rules of Hugelol. In: hugelol.com <http://hugelol.com/rules> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 22:28)
- Rushe, Dominic (2014): Facebook Sorry – Almost – For Secret Psychological Experiment On Users. In: The Guardian <https://www.theguardian.com/technology/2014/oct/02/facebook-sorry-secret-psychological-experiment-users> (Utolsó letöltés: 2017.01.15 21:12)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

- Sarno, David (2008a): Rise and Fall of the Googled Swastika. In: Los Angeles Times
<http://articles.latimes.com/2008/jul/12/entertainment/et-swastika12> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Sarno, David (2008b): 4chan's Half-Hack of Palin's Email Goes Awry. In: Los Angeles Times.
<https://web.archive.org/web/20090207083522/http://latimesblogs.latimes.com/webscout/2008/09/4chans-half-hac.html> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Schechner, Sam (2016): Uber's 'Not a Taxi Company' Defense On Trial In EU. In: The Wall Street Journal
<http://www.wsj.com/articles/ubers-not-a-taxi-company-defense-on-trial-in-eu-1480427094> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Silverman, Craig and Singer-Vine, Jeremy (2016): Most Americans Who See Fake News Believe It, New Survey Says. In: BuzzFeed
https://www.buzzfeed.com/craigsilverman/fake-news-survey?bftwnews&utm_term=.upp3MYVVx#.tcEVBveej (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Sinderbrand, Rebecca (2017): How Kellyanne Conway ushered in the era of 'alternative facts'. In: The Washington Post
https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2017/01/22/how-kellyanne-conway-ushered-in-the-era-of-alternative-facts/?utm_term=.d1bb941a1793 (Utolsó letöltés: 2017.02.14. 20:12)
- SimilarWeb (2017a): 9GAG. In: SimilarWeb
<https://www.similarweb.com/website/9gag.com#overview>
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- SimilarWeb (2017b): 9GAG – Top Websites, Category: Arts and Entertainment. In: SimilarWeb
<https://www.similarweb.com/top-websites/category/arts-and-entertainment/humor> (Utolsó letöltés: 2017.03.03. 15:07)
- SimilarWeb (2017c): Facebook. In: SimilarWeb
<https://www.similarweb.com/website/facebook.com#overview>
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:17)
- SimilarWeb (2017d): HugeLOL. In: SimilarWeb
<https://www.similarweb.com/website/hugelol.com#overview>
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- SimilarWeb (2017e): HiddenLOL. In: SimilarWeb
<https://www.similarweb.com/website/hiddenlol.com#overview>
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- SimilarWeb (2017f): Reuters. In: SimilarWeb
<https://www.similarweb.com/website/reuters.com#overview>
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – *Demokratikus választások*

- SimilarWeb (2017g): The New York Times. In: SimilarWeb
<https://www.similarweb.com/website/newyorktimes.com>
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Steinblatt, Jacob (2015): Donald Trump Embraces His 4chan Fans. In: Vocativ
<http://www.vocativ.com/239143/donald-trump-embraces-his-4chan-fans/>
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Suber-Jenkins, Aric (2016): How 4chan, A Small Anime Forum Became Donald Trump's Most Rabid Fanbase. In: Mic.com
<https://mic.com/articles/157545/how-4chan-a-small-anime-forum-became-donald-trump-s-most-rabid-fanbase#.XtaQtiffb> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Terms of Services, 9GAG. (2017) In: 9GAG.com
<http://9gag.com/tos> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- The Post-Truth World: Yes, I'd Lie To You (2016) In: The Economist
<http://www.economist.com/news/briefing/21706498-dishonesty-politics-nothing-new-manner-which-some-politicians-now-lie-and>
(Utolsó letöltés: 2017.02.14. 21:12)
- Titcomb, James (2016): Facebook Denies It Censors Right-Wing News After Political Bias Claims. In: The Telegraph
<http://www.telegraph.co.uk/technology/2016/05/10/facebook-denies-it-censors-right-wing-news-after-political-bias/> (Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Walcutt, Leif (2016): Facebook Lays Off Journalists From 'Trending Topics' Replaces With Algorithm. In: Forbes
<http://www.forbes.com/sites/leifwalcutt/2016/08/26/facebook-lays-off-journalists-from-trending-topics-replaces-with-algorithm/#3851bbf3341b>
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)
- Whitney, Lance (2010): 4chan Takes Down RIAA, MPAA Sites. In: CNET
<https://www.cnet.com/news/4chan-takes-down-riaa-mpaa-sites/>
(Utolsó letöltés: 2017.01.15. 21:12)

A többségi döntésről

NAGY LEVENTE

Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Politikatudományi Tanszék

ABSZTRAKT

A különböző érdekek mentén tagolt és értékpluralizmuson nyugvó modern társadalmak kihívó kérdései közé tartozik a közügyi döntéseket meghozó személyek (vagy testületek) mibenléte, a döntési folyamatok mechanizmusa, illetve a döntések tartalma. A demokráciák fejlődéstörténetében egyre elfogadottabbá vált, hogy a társadalom egészére kiterjedő kollektív döntéshozatalnak a többségi elven kell nyugodnia, a többségi (mennyiségi szempont szerinti) döntést helyezve előtérbe, míg az alkotmányosság a döntések tartalma alapján ítélte (és ítéli) meg annak elfogadhatóságát. Ennek kapcsán legalább két alapvető kérdés merülhet fel: egyrészt, hogy a többségi döntés mennyire mondható hatékony, vagy az „igazságoz” a lehető legközelebb álló döntésnek, másrészt, hogy a többségi döntés valóban a többség akaratának érvényesülését jelenti-e. Számos kutatás mutat rá arra, hogy a többségi döntéseknek lehetnek kevésbé hatékony, az „igazságtól” távol eső kimenetelük, és arra is, hogy a modern demokráciák szerves része a többség által elfogadott kisebbségi akaratok érvényesülése, „többségi” döntés címszó alatt. Jelen tanulmány e két kérdés részleges megválaszolására tett kísérletet.

KULCSSZAVAK: többség, többségi elv, kollektív bölcsesség, csoportthatás, csoportdöntés, normalizálás, kockázatvállalás, polarizáció

ABSTRACT

Majority Decision Making

Modern democracies, based on pluralism, recognize and affirm diversity, permit peaceful coexistence of different interests, values and convictions, and advocate a form of political moderation. For democracy to function and to be successful two of the most challenging questions must be raised and answered: Who have the right for collective decision-making? What principle should be used for these people to be elected? With the development of modern democracies it has become more and more accepted the idea that democracy should rest upon the principle of majority rule, coupled with individual and minority rights. Majority rule thus refers to the quantitative aspect of democracy, while individual and minority rights express the qualitative or constitutional aspect of it. A detailed analysis of democratic decision-making

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

processes shows that not all decisions made by legislature – whose members are elected by the majority of the people – are effective and good decisions, and points at the fact that most of the democratic decisions are not made by the majority but by minority groups, who quite often take the initiative and can seriously influence the majority. This paper focuses on these issues.

KEYWORDS: *majority, majority principle, collective wisdom, group effect, group decision-making, risk taking, group polarization*

Bevezetés

„A tömegeknek mindig jelentékeny szerepük volt a népek életében, de sohasem olyan nagymértékben, mint napjainkban [...] Hogy mi lesz ennek a szükségképpen kaotikus korszaknak egykor a vége, nem könnyű megmondani [...] De azt már eléggé látjuk, hogy a szervezés céljából meg kell alkudnia egy új hatalommal, korunk legújabb szuverénjével: a tömegek hatalmával.” E szavak a francia szociálpszichológus és szociológus (és konzervatív beállítottságú) Gustave le Bontól származnak, akinek a fenti megállapítása az 1895-ben napvilágot látott *Psychologie des foules* című művének előszavában olvasható.¹

Le Bon szavai a demokrácia térnyerésének, a tömegek politikába való beemelésének biztos, de nem zökkenőmentes folyamatára utalnak, egy olyan irányba történő elmozdulásra, amellyel számos, XIX. századi liberális, de főleg konzervatív gondolkodó nem értett egyet, nemcsak társadalmi-politikai megfontolásból, hanem hatékonysági és eredményességi szempontból sem.

W. Wilson, majd F. D. Rooseveltt egykori gazdasági szaktanácsadója, Bernard Baruch szerint „bárki, egyénként nézve elfogadhatóan ésszerű – a tömeg tagjaként azonban ostobává válik.”²

Vitatható, de figyelemre méltó Henry David Thoreau megjegyzése is: „A tömeg soha nem emelkedik a legjobb tagjának szintjére, ellenkezőleg, a legrosszabbjának színvonalára süllyed”³ (Surowiecki 2004: XV).

Frappánsan fogalmaz a neves konzervatív történész, Thomas Carlyle is: „Nem hiszek abban, hogy az egyéni tudatlanság kollektív bölcséletet eredményezhet”.⁴

Friedrich Nietzsche szerint: „az őrültség kivételként jelentkezik az egyéneknél, szabályként csoportszinten”⁵ (Surowiecki 2004: XVI).

¹ A mű 1913-ban jelent meg magyarul (*A tömegek lélektana*), Balla Antal fordításában.

² “Anyone taken as an individual is tolerably sensible and reasonable – as a member of a crowd, he at once becomes a blockhead”. (quotes.yourdictionary.com/author/bernard-baruch/25850) (Letöltve: 2017.01.19)

³ “The mass never comes up to the standard of its best member, but on the contrary, degrades itself to a level with the lowest.”

⁴ “I do not believe in the collective wisdom of individual ignorance.” <https://www.brainyquote.com/quotes/quotes/t/thomascarl122408.html> (Letöltve: 2017.01.18)

⁵ “Madness is the exception in individuals but the rule in groups.”

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Világos, hogy szavaikkal e gondolkodók kritikai élel fogalmazták meg a tömegekről és a demokráciáról alkotott véleményeiket. Ettől függetlenül ők sem tudták megállítani azt a folyamatot, amely az állam szerepét is új alapokra helyezte, hiszen az állam egyre beavatkozóbba és aktívabbá vált, gazdasági és szociális funkciói megnövekedtek, és a társadalmi, gazdasági, szociális kérdésekben elkötelezett „jóléti” államnak szembesülnie kellett a demokrácia követelményeivel, illetve az alkotmányossággal. A demokrácia a többségi elv értelmében a társadalom (többség) akarátának intézményes úton történő érvényesülését, míg az alkotmányosság a hatalommegosztás révén a törvényességet tűzte célul.⁶ A társadalmak, a tömegek fokozatosan szemtanúi (és megélői) lehettek annak, hogy a *Rex lex* (a király a törvény) helyét biztos lépésekkel a *Lex rex* (a törvény a király) veszi át. A demokrácia és az alkotmányosság egyaránt az államhatalom korlátozására és ellenőrzésére irányult, és az eredmény a jogállamiság (Dezső – Kukorelli 2007),⁷ illetve az állampolgári jogok biztosítása lett.

E változások új tartalommal töltötték meg a *tömeg*, illetve a társadalmi-politikai *többség* fogalmait is, nem beszélve arról, hogy a többségi elven nyugvó demokrácia fogalma fokozatosan összefonódott (indokoltan vagy indokolatlanul) a jogállamiság, illetve a jóléti állam fogalmaival. A 20. század második felében már a tömegek érájáról, a tömegdemokrácia hegemoniájáról beszélhetünk.⁸ Nem meglepő tehát, hogy a kritikák mellett pozitív, reménykeltő vélemények is megfogalmazódtak a tömeg (mint mennyiségi fogalom) és a többségi akarat kapcsán, azzal a lényegi üzenettel, hogy a nagyobb létszámú emberek csoportja jobb döntések meghozatalára képes, és innovatívabb lehet, mint néhány, az „elithez” tartozó egyén.

A tömegek döntése kapcsán meglepetését fejezte ki az angol polihistor, Francis Galton, aki a 20. század elején végzett kísérletét követően állapította meg, hogy úgy tűnik, a demokratikus úton kapott „eredmény jóval megbízhatóbb, mint ami várható lett volna” (Surowiecki 2004: XIII).

⁶ A modern demokráciák a döntések mennyiségi (többségi) dimenziójára figyelnek fokozottabban, míg az alkotmányosságot a döntések tartalma érdeklí elsősorban. A többségi elv alapján meghozott döntéseket épp az alkotmány értelmében kell meghatározott korlátok közé szorítani.

⁷ Elemi megközelítésben a jogállamiság azt jelenti, hogy az állam jogszabályi formában érvényesíti funkcióit, azaz, a jogszabályok kötelezőek az állami szervekre is.

⁸ Két dolog mindenképp említésre érdemes: egyfelől, ne feledjük, hogy a szabad társadalmak mellett egyes diktatórikus rezsimok „népi demokráciának” nevezték magukat, mondván, hogy a „népi forradalom” győzelmével kialakult néphatalom (proletárdiktatúra) demokratikus. Jelen írásban nem a demokrácia „népi” változatára utalok. A szó szigorú értelmében egy szabad társadalomban a „tömegdemokrácia” a tömegek akaratanlyvánításán alapuló és a többségi véleményt – bizonyos feltételek (korlátok) – mellett érvényre juttató demokrácia. Ezt az elemi (és elvi) megközelítést veszem kiindulópontnak a tanulmányban. Másfelől, a műveltségi és a vagyoni cenzus fokozatos megszűnését, a tömegek előtérbe kerülését, a választójog kiszélesítését, majd egyenlővé és általánossá tételét, vagyis a tömegdemokrácia kibontakozását főleg a konzervatív politikai elit képviselői bírálták, mondván, hogy a politikailag tájékozatlan tömeg előretörése komoly belpolitikai, és nem utolsósorban erkölcsi válságot eredményezhet. A kritikák ellenére, a társadalmak „önmeghatározási” elvének világméretű terjeszkedése kevésbé vitatható.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Ahogy Sigmund Freud is fogalmaz, „az emberi együttélés csak akkor lehetséges, ha kialakul a többség, mely erősebb, mint minden egyes ember, és minden eggyessel szemben összetart” (Freud 1982: 359).⁹

A *The New Yorker* munkatársa, James Surowiecki „kollektív bölcsességről” beszél, és – csoportokra levetítve – azt a kijelentést teszi, hogy „megfelelő körülmények között a csoportok kimagasló intelligenciáról tesznek tanúbizonyságot, és gyakran okosabbak, mint a csoport legokosabb egyénei” (Surowiecki 2004: XIII). A szerző kijelentése talán úgy is értelmezhető, hogy egy csoport akkor is képes intelligens és bölcs döntéseket hozni, ha tagjai között nincsenek kimagasló intelligenciával (és ismeretekkel) rendelkező személyek. A fenti megállapítások figyelembevételével, jelen tanulmány célja kettős:

Egyfelől, rámutatni arra, hogy széles körű elfogadottsága ellenére a többségi elven¹⁰ nyugvó demokrácia nem jelenti egyértelműen azt, hogy a többségi¹¹ döntés azonos a lehető legjobb, leghatékonyabb, vagy az igazsághoz legközelebb álló döntéssel.¹² A döntések kimenetele, amint majd látni fogjuk, jelentős mértékben függ a megoldandó feladatok jellegétől is.

Másfelől, kihangsúlyozni azt, hogy a többségi döntések gyakran a többség által elfogadott (legitimált)¹³ kisebbségi akaratok kifejeződésai. Ennek értelmében, a döntést meghozó „többség” többségi volta nem magától értetődő, nem mindig egyértelmű, mi több, gyakran megkérdőjelezhető! Ha elfogadjuk, hogy a társadalomra vonatkozó döntések jelentős része többnyire csoportszinten történik (vagy dől el), akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a szó szigorú értelmében a társadalomhoz – mint vonatkoztatási egységhez – viszonyítva a csoportdöntések voltaképpen kisebbségi döntések többségi köntösbe öltöztetve. Abban az esetben viszont, ha adott döntésben a vonatkoztatási egység maga a szóban forgó csoport, akkor a csoportdöntés lehet többségi, de gyakori lehet a kisebbségi akarat érvényre jutása, abban az esetben is, ha viszonylag hamar és könnyen jön létre konszenzus a csoport tagjai között. A tanulmányban sor kerül a csoportnyomás, illetve a csoportdinamika (interakci-

⁹ Freud megállapítása félreérthetetlenül jelzi, hogy itt az egyén hatalmának a közösség hatalmával való, bizonyos mértékű helyettesítéséről van szó. De mivel az egyén kevésbé hajlandó feladni szabadságigényét, véli Freud, elkerülhetetlen az egyén és társadalom közötti konfliktus.

¹⁰ Demokratikus megközelítésben a többségi elv tulajdonképpen mennyiségi (relatív vagy abszolút többségi) szempont szerinti közösségi döntési mechanizmus.

¹¹ A „többség” fogalmának rövid értelmezését lásd a későbbiekben, a többségi döntések hatékonyságát tárgyaló részben.

¹² A többségi elv hatékonysági és méltányossági szempontok szerinti tökéletességének hangsúlyozása (igazolása) helyett a demokráciák inkább arra törekednek, hogy elkerüljék, vagy legalábbis minimalizálják a személyi önkényességet, az önkényes döntések érvényre jutásának esélyét.

¹³ Bármely demokratikus rendszerben egy döntés többség általi elfogadottsága, illetve a hatalom részéről a többségre való gyakori hivatkozás erősíti a döntés legitim voltát, ami a demokrácia egyik alappilléreinek számít.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

ök, kölcsönös hatások) rövid szociálpszichológiai bemutatására, hangsúlyt fektetve konkrét példákra is.¹⁴

A két célkitűzés megválasztása nem véletlen, illetve a két közeg (társadalom és csoport) megkülönböztetése is indokolt. A demokráciákban a döntések lehetnek tehát a társadalom egésze vagy többsége által meghozott, többségi elven nyugvó döntések (általános választások, népszavazás)¹⁵, illetve lehetnek közügyi kérdések, problémák megoldására irányuló csoportdöntések (testületek, bizottságok, frakciók stb.). E megkülönböztetés azért is lényeges, mert az elemzés során nem hagyható figyelmen kívül, hogy az általános választásokon (vagy népszavazáson) tapasztalható társadalmi közegre általában az egyének közötti laza interakciók és kölcsönhatások, illetve az egyének közötti viszonylag csekély kommunikáció jellemző, míg a csoport „légkörét” inkább intenzív interakciók, erőteljes kölcsönhatások és hatékony kommunikáció jellemzik. (E tényezők jelentős mértékben befolyásolhatják a döntések kimenetelét.) A „tág”, azaz a nagyközösségi döntéseket többnyire egyéni központú,¹⁶ a csoportszinten történő döntéseket inkább csoportközpontú (Steiner 1974)¹⁷ megközelítéssel vizsgáljuk. Úgy tűnik, e megkülönböztetés hozzájárul ahhoz, hogy jobb betekintést nyerjünk a „többséginek” vélt demokratikus döntések világába, függetlenül attól, hogy pontosan milyen kritériumok mentén választjuk ki, vagy határozzuk meg a többséget (Nagy 2016).¹⁸

A többségi döntések hatékonysága

A társadalom és a csoport döntéshozó közegként való megkülönböztetésének ténye nem követeli meg szükségszerűen a döntésemélettel foglalkozó szakirodalom fel-

¹⁴ A csoportok bemutatása a második célkitűzésnek tesz inkább eleget, de a csoporthatások ismertetése még inkább alátámasztja az első célkitűzésben megfogalmazottakat.

¹⁵ A többség akarata szerinti döntésnek tekintjük például a parlamenti választásokat, akkor is, ha a pártok, vagy az egyéni jelöltek vagy kisebbségek által irányított média komolyan befolyásolja, akár manipulálja a tájékoztatlan és bizonytalan szavazókat döntéseikben.

¹⁶ Ivan Steiner szerint az egyéni központúság e kérdésben azt jelenti, hogy az egyén önálló rendszernek, zárt egységnek tekinthető, és a cselekvéses megnyilvánulás az egyén „belső állapotainak és folyamatainak eredményeként jön létre”. Itt tehát a belső okok dominálnak.

¹⁷ Ez esetben szintén az egyént kell megfigyelni, de mivel az egyén egy nagyobb rendszer (csoport) részét képezi, viselkedésével többnyire a csoport állapotait, vagy a csoporton belüli történéseket tükrözi elsősorban vissza! Az egyén viselkedését a csoport mint rendszer egyik elemeként kell tehát vizsgálni. Ez esetben az egyéni kívüli okokra jóval nagyobb hangsúly helyeződik, arra alapozva, hogy a csoport tagjai megfelelő minták szerint, kölcsönösen reagálnak egymásra.

¹⁸ A többség kiválasztására legalább három alapvető eljárást említhetünk: első-preferencia; páros-összehasonlítás (Condorcet-módszer); sorrend-preferencia (Borda-módszer). A többség kiválasztásának módja eszmei-méltányossági, míg a többség által meghozott döntés tartalma inkább hatékonysági szempont. A kettő megkülönböztetése egy igen lényeges pontja a többség és többségi elv elméleti elemzésének.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

dolgozását, de célszerűnek tartom néhány alapvető fogalom (többség, döntés, csoport) áttekintésével kezdeni az elemzést.

Mi tehát a *többség*? Jelen tanulmányban a többség nem több tudásra, bölcsességre, erényre, méltányosságra utal, nem nagyobb gazdasági erő termékeként jelenik meg, hanem mennyiséget kifejező entitás. A többség, ahogy Fredric Harrison is fogalmaz, egy egésznek (közösség) a többlet része a maradékhoz képest (Harrison 1875), és ez mennyiségi „túlszárnyalást” jelent. Ilyen megközelítésben, a többség (mely egyben determinálja a kisebbség létét is) adott szempont mentén körvonalazódó, vagy adott kérdésben hasonló véleményen lévő egyének sokasága (közösség, csoport), mely sokaság – tagjai létszámát illetően – mennyiségi fölényt mutat a kérdésben más álláspontot vagy véleményt képviselő egyének sokaságához képest.¹⁹ A többség tehát viszonyításon alapuló mennyiségi többlet, mely két vagy több mennyiség összehasonlításából derül ki.

Megjegyzendő, hogy az adott szempont jellegétől függően a többség és kisebbség közötti határvonal lehet élesebb és tartósabb, de lehet rövid életű és elmosódottabb, annak függvényében, hogy *állandó* (etnikai, vallási, kulturális, faji stb.), viszonylag *permanens* (egy adott ideológiához, eszméhez, politikai párthoz való kötődést, hűséget tanúsító egyének csoportja, netán egy választási győzelem során létrejött kormánypárti többség és ellenzéki kisebbség), vagy *ad hoc* jellegű többségről és kisebbségekről van-e szó. (Az *ad hoc* többség általában a közügyi kérdésekre vonatkozik, és az egyes kérdések támogatása vagy ellenzése szabja meg a társadalom polgárainak, vagy bizonyos testületek tagjainak a többséghez vagy a kisebbséghez való tartozását.) (Spitz 1984)²⁰

Mit jelent a *döntés*? Döntésről csak és csakis abban az esetben beszélhetünk, ha választási alternatívával szembesülünk, azaz ha legalább két különböző cselekvési lehetőség kínálkozik, beleértve a nem-cselekvés alternatívát is. A döntés a jelenben megszülető, jövő-irányultságot kifejező objektív kényszer, melynek forrása az adottságok, illetve a vágyak és célok között húzóó feszültség. A döntés egy céltudatos és bonyolult tevékenység, hiszen a döntést meghozó személyeknek a lehető legpontosabban tudniuk kell(ene) a döntés megszületése előtt, hogy hol tartanak, illetve hogy hová akarnak eljutni. Ezen ismeretek birtokában kell mérlegelniük a felmerülő alternatívákat, majd ítéletet hozniuk. A döntéshozónak tudatában kell lennie azonban, hogy a folyamat során számos korláttal szembesülhet, úgy mint: észlelési (a helyzet pontos észlelése); felismerési (a döntési problémák pontos felismerése);

¹⁹ A többség tagjai ez esetben adott közügyi kérdésben hasonlóan gondolkodók sokasága, de lehetnek például a kormánypárt támogatói is, szemben az ellenzéki pártokat támogató kisebbségekkel szemben.

²⁰ Ne feledjük azonban, hogy a többség nem minden kérdésben létezik, vagy érzékelhető. Kialakulásához, megformálásához számos esetben szervezett tevékenységre (pártok, civil szervezetek stb. által) és hathatós propagandára van szükség. Nem véletlen az alapvető kérdésfeltevés: Létezik-e a többség, vagy meg kell formálni?

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

mérési (a mért adatok pontossága, megbízhatósága, alternatívák értékelése), valamint kommunikációs korláttal, továbbá kompetenciahiánnyal, illetve hierarchiakorláttal (a döntéshozónak szem előtt kell tartania, hogy kinek a számára dönt, vagy kell döntenie).

Hogyan határozható meg a *csoport*? Elemi (elsősorban pszichológiai) megközelítésben a *csoport* olyan személyekből kialakult együttes, akik között valamilyen szempont(ok) mentén kölcsönös függőség alakul ki, akik egymás viselkedését kölcsönösen (pszichodinamikailag) szabályozzák, vagy egy csoporttag cselekedete befolyásol(hat)ja más csoporttagok viselkedését. Más szavakkal, attól a pillanattól beszélhetünk csoportról, amikor a szóban forgó személyek között valamilyen oknál fogva együttműködési kezdeményezésre kerül sor. Ez azt is jelenti, hogy e személyek tudatában vannak kölcsönösen összefüggő érdekeiknek, illetve annak, hogy a megoldás folyamatában interakció jön létre közöttük, és pszichológiai kötelek fűzik majd őket egymáshoz (Deutsch 1973).

A többségi elv hatékonyságának vagy épp kevésbé hatékony jellegének alátámasztására elsősorban példákra támaszkodom, noha e példák néhol leegyszerűsítik a kérdést.²¹

A „több szem többet lát” közmondás értelmében több ember többet tapasztalhat, több ismerettel rendelkezhet, és ennek köszönhetően a közösségi döntés jobb megoldást ígérhet, mint az egyénenkénti döntések. Másként fogalmazva, a mindennapi élet bevett bölcsessége, hogy több ember többet lát, tehát több szempont mentén és több szempontból nézve „helyesebb” döntéseket hozhat, mintha azok egy-egy személy akarata mentén születnének meg.

Nem véletlen, hogy a morálisan „helyes” és „helytelen” dolgok megítélése sem egyéni, hanem közösségi mérce alapján történik: többnyire az minősül „helyesnek”, amit a közösség többsége annak ítél. Úgy tűnik, mintha az emberek hinnének és bíznának abban, hogy a társas együttélésből fakadó kölcsönös interakciók és egymásra hatások „kollektív bölcséletet” (Smith – Mackie 2004: 481–535) eredményeznek, amely konszenzusban jut kifejezésre.

A konszenzus meggyőző erővel bírhat (ugyanakkor megtévesztő is lehet), mert az emberek hajlamosak azt hinni, hogy adott kérdésben, vagy több alternatíva közül

²¹ Az olvasóra hártom a kihívó feladatot, hogy döntse el, melyik mellett foglal majd állást. Ebben talán segítségére lehet Surowiecki (2004) vagy Doise – Mugny – Perrett-Clermont (1975), akik megfogalmazzák empirikus következtetésüket: a csoporton belüli interakciók során az összehangolt cselekvés „jobbban strukturált kognitív teljesítményt eredményez”, mint az olyan helyzetek, amelyekben a csoport tagjai magukban cselekszenek.

Az egyénnel szembeni „csoportfölény” sajnos nem annyira egyértelmű, mint amennyire e szerzők próbálják érzékeltetni. Moscovici és Paicheller (1973) például számos pszichológus és szociálpszichológus kísérletének felhasználásával mutatnak rá arra, hogy fennállhatnak helyzetek, amikor teljesítmény szempontjából a csoport fölényben van az egyénnel szemben, más esetekben a csoport és az egyén teljesítményei között nincs szignifikáns különbség, és vannak olyan helyzetek, amikor a csoport gyengébben teljesít, mint az egyén.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

választásban saját preferenciájuk talán a legértelmesebb válasz, és ha a többség is e preferencia mellett dönt (ez lehet a konszenzus alapja), az még inkább alátámasztja és erősíti az egyes emberek ezzel kapcsolatos meggyőződését. Ilyen értelemben, az egyének könnyen feltételezhetik, hogy a konszenzus megbízható álláspont, és megbízható tudást nyújt a valóságról (vagy a szóban forgó kérdéstről). E feltételezés alapja talán abban a mennyiségi érvelésben keresendő, hogy egy embert könnyen meg lehet tévesztetni, könnyen lehet manipulálni, tudatosan téves útra terelni, de több embert már jóval nehezebben. Ha több személy (többség) egymástól viszonylag függetlenül, különböző szempontok és szemszögek alapján, a tények kellő átgondolásával és hosszas mérlegelés után ugyanarra a következtetésre jut, akkor jóval hihetőbb, hogy e közös eredmény jelenti a lehető legjobb döntést (Smith – Mackie, 2004).²²

Érdekes érveléssel próbálja alátámasztani Nicolas de Condorcet is a többségi döntés fölényét az egyéni döntésekkel szemben. Elméletében abból indul ki, hogy az emberek „jó” vagy „rossz” döntéseket hoznak, de azt is feltételezi, hogy az emberek igyekeznek a „helyes” döntések irányába, miközben tudatosan kerülnek (legalábbis próbálják kerülni) a „rossz” döntéseket. A „jó” felé közeledés, illetve a „rossztól” való távolodás (vagy legalább a „rosszal” való szembenállás) egy sajátos erőpár létét jelenti, de nagyobb érvényesülési eséllyel bír az a döntés, amely felé igyekszik az ember. Ezért Condorcet arra a következtetésre jut, hogy egy „jó” döntés meghozatalának valószínűsége: $P > 1/2$. Minél több tehát az azonos szavazat, annál nagyobb a „jó” döntés megszületésének valószínűsége ($P \rightarrow 1$).²³ A kollektív döntés, ezek alapján, mondja Condorcet, nagyobb valószínűséggel hoz pozitív eredményt, „mint a legbölcsebb egyén magányos ítélete”.²⁴

²² Ennek az érvelésnek van némi alapja, de téves következtetésekre juthatunk, ha nem vesszük figyelembe annak lehetőségét, hogy a csoportlét nem kizárólagos jelleggel pozitív értelemben vett serkentő tényező, hiszen az interakciónak könnyen torzító hatása is lehet, amint azt a későbbiekben látni fogjuk. A társas egymáshoz illeszkedés torkollhat például túlzott konformitásba is, amikor több csoporttag is behődöl a csoportnyomásnak, főleg, ha tudatában vannak annak, hogy a többség komolyan korlátozza az egyet nem értőket, a „másként gondolkodókat”. Ez akkor is megtörténhet, ha az engedelmeskedők között kellő kompetenciával és ismeretekkel rendelkező egyén is van. Az ilyen esetekben a tényleges konszenzus elveszíti valódiságát, hitelét.

Nem hagyható figyelmen kívül az elit kisebbségnek a többségre gyakorolt befolyásolása, illetve a csoport tagjainak kompetenciaszintje (esetleg inkompetenciája) sem. E kérdések kapcsán lásd többek között Csepeli 1997, Pataki 1980, Smith – Mackie 2004.

²³ Azaz, minél több a $1/2$ -nél nagyobb valószínűséggel bíró egyéni döntés, annál inkább közeledik a kollektív döntés az 1-hez.

²⁴ E logika alapján jutott Condorcet arra a következtetésre, hogy az esküdtsékek minden valószínűséggel jobb döntéseket hozhatnak, mint a hivatásos bírák. Ennek ellenére, a gyakorlat mégis azt igazolja, hogy több mint két alternatíva közüli választáskor kudarcot vallhat Condorcet „racionális” érvelése. Tény, hogy számos tényezőt figyelmen kívül hagyott, mint például a kompetencia, az egymásra hatás, vagy a csoporteffektusok, például a Condorcet-paradoxon esetében. Ennek lényege, hogy ha több mint két alternatíva áll rendelkezésre, az egyes lehetőségek (jelöltek) körbe verhetik egymást. Ha a többség például A alternatívát preferálja B-vel szemben, B-t részesíti előnyben C-vel szemben, végül pedig a C-t

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

A fentebb említett általánosabb érveléseket követően nézzünk néhány konkrét példát. Francis Galton, akinek kiemelkedő szerepe volt – többek között – a brit tudományos pszichológia kialakulásában, egy vidéki rendezvényen vett részt, 1906 őszén (Surowiecki 2004: XI–XIII), melynek egyik attrakciója egy hízott ökör súlyának versenyszerű megállapítása. A hagyományosnak tekinthető versenyre 800 személy nevezett be, akik között voltak hentesek, farmerek (azaz a témában „beavatottak”), de szép számmal jelentkeztek a kérdésben inkompetensnek számító személyek is.²⁵ A jelentkezőknek ki kellett tölteniük egy szelvényt, feltüntetve a levágott és megnyűzött ökör általuk (egyenként) megbecsült súlyát. A rendezőtől megszerzett szelvények alapján Galton tulajdonképpen azt szeretne volna bizonyítani, hogy az átlag polgár önmagában kevésre képes, ha „közgyi” dolgokban kell döntést hoznia. A 787 érvényes szelvényen feltüntetett súlyértékek átlagszámítása során Galton arra a számra igen meglepő eredményre jutott, hogy a „tömeg” (átlagérték) kevesebb, mint fél kilót tévedett az 544 kg-os ökör súlyának megítélésében. E meglepőnek tűnő eredményből következtetett Galton arra, hogy a tömeg „megbízható” eredményre képes, és következtetése megerősítette a fentebb is említett Surowieckit abban a meggyőződésben, hogy ilyen esetekben bölcs döntés születhet akkor is, ha e közösség többsége nem minősül kimagaslóan ésszerűnek, és ha nem rendelkezik kellő információval (alulinformált).

A többségi akarat szerinti döntés „helyességének” alátámasztása érdekében a csoport tagjainak alkalmatlanságára, esetleges rossz döntésére is van áthidaló érv, nevezetesen az, hogy az egyéni tévedések csoporttételbe összegződve kioltják egymást. Az egyéni véleményalkotások és a csoportdöntések közötti összefüggést vizsgálva, H. Knight megkérte egy osztály hallgatóit, hogy először egyenként, azt követően csoportokra osztva becsüeljék meg a terem hőmérsékletét. Kiderült, hogy a csoporttételt közelebb volt a valósághoz, mint a tanulók egyenkénti ítélete. Ez nem azt jelenti, hogy a tanulók egyenként pontos választ adtak, hogy becsléseik pontosak voltak, hanem azt támasztja alá, hogy csoportot formálva, az egyenkénti ítéletben elkövetett hibák kiegyenlítették egymást (Knight 1921).²⁶

helyezi az A lehetőség elé, azaz: $A > B$; $B > C$; $C > A$, akkor Condorcet-paradoxonnal állunk szemben. Ennek azonban nem szabadna bekövetkeznie egy szigorúan „racionális” döntéssorozat esetében, ugyanis az első két feltétel értelmében a társadalom többségének A-t kellene preferálnia C-vel szemben. (Ez a megállapítás komolyan támadható, ha a három alternatíva preferencia-sorrendjének megítélése számos szempont mentén történik.) Ezek szerint nem egyértelmű, hogy a többségi elv alapján meghozott (racionális) döntések automatikusan és minden esetben logikusak és/vagy pozitívak.

²⁵ Galton könnyen vonhatott (volna) párhuzamot e verseny és a demokrácia között abban a tekintetben, hogy különböző képességű, és a döntés során különböző érdekelttségű és jártassággal rendelkező polgárok egyetlen és azonos súlyú szavazatot adhatnak le, miközben nincs közöttük igazán intenzív interakció.

²⁶ Példánkban a terem pontos hőmérsékletétől balra, illetve jobbra eső egyéni ítéletek „találkoztak”, és az interakció során, véli Knight, a téves vélemények mérsékeltek, helyes irányba tolták el egymást.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

Ezek alapján úgy tűnhet, hogy ha a résztvevők (a csoport tagjai, vagy a választók) kevésbé jártasak, és ismereteik hiányosak adott kérdésben, akkor is elképzelhető, hogy a közösségi vagy a csoportdöntés előnyös eredményt szül, nem beszélve arról a verzióról, ha az alternatívák közötti választásban a csoporttagok még kompetensek is (Csepeli 1997: 427).²⁷ Tény, hogy ha a döntési folyamat szereplői rendelkeznek bizonyos erkölcsi értékrenddel és a kérdéssel kapcsolatban kellő ismerettel, akkor nagyobb a valószínűsége, hogy az egyéni ítéletekből összekovácsolódó kollektív (többségi) döntés „bölcsebb” és jobb lesz, mint az egyszemélyes, vagy a közösség egy kis létszámú testületének (akár önkényes) döntése (Csepeli 1997: 426).

Galton és Knight kísérletei a maguk során meggyőzőek lehetnek, Surowiecki véleménye elfogadható, de mindhárman adósok maradtak azzal, hogy nem hangsúlyozták ki például azt, hogy kísérleteikben egyszerű mennyiségi (statisztikai) megoldást igénylő feladatok szerepelnek, amelyek nem tévesztendőek össze a társadalom közügyi problémáinak összetett, kognitív jellegű kérdéseivel. Ez utóbbiak „beavatottságot”, komolyabb szakmai felkészültséget, jól meghatározott alkalmasságot igényelnek.

Úgy tűnik, a megoldandó feladat jellege és a döntési folyamatban résztvevők kompetenciája között sajátos összefüggés áll fenn, melynek elsődleges szerepe lehet a döntések sikerét, vagy épp kudarcát illetően. A megoldásra váró feladatok lehetnek *egyszerűek* (a megoldás egylépcsős, és mennyiségre utaló), vagy lehetnek *összetettek* (a megoldás többlépcsős, és komoly kompetenciát, szakmai ismeretet igényel). Ezen túl, amire Moscovici és Paicheler is rámutatnak, figyelembe kell vennünk, hogy vannak olyan feladatok, amelyek többnyire: egy, előre meghatározható megoldással rendelkeznek; több, előre meghatározható megoldásuk van; előre meg nem határozható kimenetelűek (Moscovici – Paicheler 1973). (Megjegyzendő, hogy a politika világa zömmel ilyen feladatokat tartogat a döntéshozók számára.) A csoport szerkezetén és összetételén túl, a döntési siker szempontjából egyáltalán nem mindegy tehát, hogy a csoportnak milyen típusú feladattal kell szembesülnie.

A következő példából kiderül, hogy egy összetettebb esetről van szó, amelyben épp a kompetencia, a kellő felkészültség (tudás) hiánya eredményezi a többség kudarcát, és a „sok lúd disznót győz”, vagy a még egyértelműbb „sok rossz szakács elszózza a levest” közmondás érvényesül inkább.

Az orosz sakkvilágbajnok, Anatolij Karpov, számítógépen keresztül játszott egy mérkőzést nyolcvan ország 50 000 jelentkezőjével szemben, azaz a „világ” ellen. Az ellenfelek rendelkezésére állt tíz perc gondolkodási idő minden Karpov-lépés után.

²⁷ A kompetencia kérdése, a „hozzáértők” és a „hozzá nem értők” aránya nagyon fontos tényező a döntés kimenetelében, ne feledjük azonban, hogy a csoport, illetve egy közösség „illetékesekre” és „illetéktelenekre” történő tagolása számos nehézséget tartogat, hiszen igen nehéz megmondani, hogy pontosan mekkora, vagy mekkorának kell lennie a kompetenciaigénynek, és azt is nehéz megállapítani, hogy hol kezdődik a „megfelelő” kompetencia.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

A számítógépes rendszer a több ezer lépés közül minden egyes alkalommal a legtöbbször előforduló lépést választotta ki, és a kollektív döntés értelmében ezt lépte a többség a „világ” nevében. A mennyiség ellenére, az 50 000 személyt számláló „tömeg” feladásra kényszerült a hatvanötödik lépésben.

Ez talán nem meglepő, hiszen a megadott feltételek (szabályok) értelmében kevés esély ígérkezett arra, hogy a többség a lehető legjobbat lépje.²⁸ Az történt ugyanis, hogy ha volt is néhány kiemelkedő sakkozó a jelentkezők között, minőségi lépései elvesztek az átlagos képességű és/vagy hozzá nem értő amatőrök középszerű vagy gyengének minősülő lépései között. Ennek az lett a következménye, hogy az egyéni döntésvektorok eredői a legjobb esetben is egy átlagos lépéssé silányultak, messze elmaradva Karpov klasszis lépéseitől.

Igaz, a résztvevők között nem volt személyes csoportosítás, nem volt jelen a csoportokra jellemző interakció, kétirányú kommunikáció, de a többségi elv csálhatatlansága, a többségi döntés egyértelmű fölénye így is komolyan megkérdőjelezhető. A példa megerősíti azt, hogy viszonylag független és különálló egyének közös nevezőre jutása kevésbé lehet minőségi, ha a csoport vagy a közösség jelentős hányada (többsége) nem jártas az adott témában, ha hiányzik a kellő hozzáértés, alkalmaság. Ha a csoport tagjainak zöme nem kompetens az adott kérdésben (vagy a csoport többségi döntését más negatív hatású tényezők befolyásolják), csoportszinten akkor nem sok remény ígérkezik a pozitív eredményre (Csepeli 1997: 426). (Már az ókori görögök óta tudjuk, hogy a sokaság fölényéről csak abban az esetben beszélhetünk komolyan, ha a döntéshozó tömeg tagjai jártasak a felmerülő kérdésben, ha kellő hozzáértéssel kezelik az adott problémát és hozzák meg döntésüket.)

A többség (mennyiség) fölényének megkérdőjelezése kapcsán Sartori is erre utalhatott szavaival: „A számok zsarnoksága felértékeli a mennyiséget, azaz leértékeli a minőséget” (Sartori 1999: 82). A fenti példának, illetve Sartori találó megjegyzésének lényegi üzenete, hogy a többnyire alacsony kompetenciával rendelkező egyének döntése – egyetértése – megzavarhatja az élesen látó csoporttagok bizalmát, illetve az, hogy a kevésbé illetékes személyek (létszámbeli fölényük miatt) lehúzzhatják a csoportdöntés átlagszínvonalát. Ezzel megbéníthatják a (kisebbségben levő) kompetensek ítéleteit, vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy a többségi elv bizonyos esetekben a rátermettek „intézményes elképtelenítéséhez” járulhat hozzá.²⁹

²⁸ Fontos kiemelni, hogy a helyzet jellege miatt itt nem érvényesül a kölcsönös hibakiegyenlítés elve, mint az F. Galton, vagy a későbbiekben bemutatott, H. Knight példájában.

²⁹ Természetesen e sorok üzenete egyáltalán nem az, hogy valamilyen hierarchiára épülő „elitizmus-sal” kellene felcserélni az általános értelemben vett demokratikus berendezkedést annak érdekében, hogy egy állandósult kisebbségi elitre háruljon a társadalom egészére kiterjedő döntések meghozatalának feladata. Mondandómmal azt sem szeretném bizonyítani, hogy a többségi elv elvetendő, és a többségi akarat figyelmen kívül hagyható, egy vagy néhány személy akaratának javára. Céлом annak kihangsúlyozása, hogy nem lehet automatikusan azonosságjelet tenni a demokratikus keretek között meghozott többségi döntések és az „igazság” közé, még akkor sem, ha gyakori az olyan jellegű hatalmi lépés, amelyet

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

A következőkben Serge Moscovici és Willem Doise gondolatai nyomán (Doise, W. – Moscovici 1973) szeretném bemutatni a *normalizálódás*, a *kockázatvállalás*, illetve a *polarizáció* kérdéseit, annál is inkább, mert a csoporthatások e sajátos megnyilvánulásai közvetlen módon lehetnek befolyással a csoportdöntések (akár a többség, akár a kisebbség akaratának érvényesülésével) kimenetelére, azok „helyességére”.

Allport korábbi kísérletei (Allport 1924, 1962)³⁰ azt igazolják, hogy az egyének mértékletesebb ítéleteket hoznak együttes vagy társas helyzetben, mint egymagukban, és ehhez nincs feltétlenül szükség kommunikálására, elegendő pusztán más személyek jelenléte. Ebből kiindulva lehet tovább vinni a gondolatot és feltenni a kérdést, hogy vajon mi történik, ha együttes helyzetben a személyek közlik egymással tapasztalataikat, majd újabb válaszokat adnak. M. Sheriff szerint az történik, hogy az egyes válaszok közötti eltérések csökkennek, kiváltképp, ha a közlés többször is megismétlődik. Ennek magyarázata, hogy a társas interakció élénkülésével, a személyek közötti információk többszöri kicserélésével és megvitatásával egy kiegyenlítődségi folyamat megy végbe (Sheriff 1935).³¹ Ekkor következhet be a vélemények átlagolódása (Pálkuti 2005). Itt tehát az egyéni válaszok átlaga irányába ható konvergenciáról van szó.

Az egyéni vélemények *normalizálódásának törvényeként* is emlegetett folyamat arra enged következtetni, hogy a csoportdöntések bizonyos eseteiben megegyezésre való törekvések, cél-összehangolások, vélemény-kiegyenlítő folyamatok zajlanak. E jelenségek növelhetik a csoporttagok meggyőződését, hogy a „helyes” válasz született meg a megoldásra váró problémára, noha nem mindegy, hogy a csoport tagjai kognitív vagy motivációs indíttatásból járulnak hozzá e centripetális jellegű változáshoz (Doise – Moscovici 1973).³² Mindkettő konformista tendencia, de lényeges

a többségre való hivatkozással tesz meg a kormány, mintha azzal a döntés csalhatatlanságát igazolná. Ne feledjük továbbá, hogy a többség által meghozott döntések esetében nem lehet kizárni a kisebbségekkel szembeni önkényességet. A demokráciák egyik alapvető feladata olyan alkotmányos korlátok felállítása, amelyekkel elejét lehet venni a többségi zsarnokságnak. A többségi döntés és a demokratikus korlátok kapcsán lásd többek között Saward 1998, Spitz 1984, Sartori, 1962, Commager 1958.

³⁰ Az együttes jelenlétnek az egyéni véleményre gyakorolt mérséklődési hatása kapcsán Allport az ún. „önalvetési attitűdről” beszél, mondván, hogy csoportos helyzetben az egyénben kialakulhat egyfajta félelem, hogy ha eltérő véleményt formál, a csoport könnyen megbélyegzi. Ahhoz, hogy „elfogadható” legyen, az egyénben kialakulhat a késztetés, hogy „hasonló” legyen a többiekkel. Az egyéni cselekedetek egymáshoz való igazodása számos esetben azonban együttes szerveződést igényel. Ne feledjük, a politikában létrehozott csoportok (testületek) esetében igen gyakori a tagok arra irányuló késztetése, hogy „elfogadhatók”, „hasonlók” és ezáltal „elismertek” legyenek, nem a csoport más tagjaira, hanem a csoporton kívülre, elsősorban saját pártjukra, illetve annak vezetésére irányul. Ez viszont már más színben tűnneti fel a politikai csoportdöntések folyamatát és annak mérsékelő jellegét is.

³¹ Kiegyenlítődségről akkor beszélhetünk, amikor „a csoport tagjainak nézete megoszlik egy kérdésben, a csoport tagjai kiegyensúlyozottan képviselik mindkét lehetséges álláspontot”.

³² A *kognitív indíttatás* esetében a kognitív elemek kerülnek előtérbe, mivel jelentős szerepet játszik az a meggyőződés, hogy az átlagválasz tartalmilag a „helyes” válasz irányába mutat. A *motivációs indíttatás* lényege, hogy az átlagválasz a csoportmegegyezést segíti, mely a maga során a csoportkohéziót erősíti.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

különbség rejtőzik a kettő között az „igazságkeresést”, vagy a lehető leghatékonyabb döntés meghozatalát illetően.

Nem minden csoportdöntési folyamat vezet azonban a konvergencia, a konformizmus vagy a kompromisszum felé, ugyanis az emberekben, különböző mértékben, de ott rejlik (az ellenállás mellett) a *kockázatvállalás* hajlama is. Indokoltnak tűnik ezért a kérdésfelvetés, hogy vajon mikor és milyen mértékben van jelen a csoportokban a kockázatvállalás, és az egyének ez irányú hajlama vajon nő vagy csökken csoportlétben. Az viszont világos, hogy amint feltevődik a kockázatvállalás kérdése, attól a pillanattól kezdve megkérdőjeleződik a csoport mérsékelő hatásának egyértelműsége, általánossága.

James Stoner szerint a csoportok kockázatvállalóbbak, mint az egyének. Számos kísérlet igazolta, véli Stoner, hogy a csoportlétkör, az információcsere, a csoportkommunikáció hatására a tagok hajlamosak kockázatosabb megoldásokat javasolni, mint tették a csoporthatást megelőzően (Stoner 1967).³³

A kérdésnek mindenképp súlya van, hiszen fontos társadalmi értékek képviselése (kifejezése, érvényesítése), közügyi problémák megoldása során nem jelentéktelen tudni, hogy milyen okai (feltételek, körülmények) lehetnek annak, hogy a szereplők a kockázatosabb vagy az óvatosabb alternatíva mellett döntenek.

Nathan Kogan és Michael Wallach szerint egy lehetséges magyarázat a csoport kockázatvállalásának növekedésére, hogy a döntést követő esetleges kudarcot könnyebb elviselni csoportosan, mint egyéni helyzetben. Mivel a döntés közös, a felelősség is közös, azaz jobban megoszlik, „szétterjed” a tagok között. A kudarc nem egyetlen személynek tulajdonítható, így a „névtelenség” megszabadítja az egyént a felelősségtől, minimalizálja az egyénre nehezedő felelősség terhét. A felelősség megosztása tehát azt eredményezheti, hogy a csoport tagjaiban kevesebb a felelősségérzet, ennek viszont nagyobb kockázatvállalás lehet a hozadéka (Kogan – Wallach 1967, Zajonc – Wolin – Sherman 1968).

Barry Collins és Harold Guetzkow egy más magyarázattal álltak elő. Szerintük a csoport kockázatvállalása azért növekedik meg, mert a csoporton belüli „kockázatvállalók” hangadóbbak, nagyobb meggyőző erővel bírnak, jobban tudják érvényesíteni akarataikat, és képesek rávenni a csoport tagjait elképzeléseik elfogadására (Collins – Guetzkow 1964).

E gondolatot vitték tovább Harold Kelly és John Thibaut, mondván, hogy bizonyos kultúrákban a kockázatvállalás jelentősége jobban hangsúlyozható, mint az óvatosságé (Kelly – Thibaut 1968).

Hasonlóan vélekedik Roger Brown is, aki azt állítja, hogy a nyugati kultúrában nagyobb értékkel bír a kockázatvállalás, mint az óvatosság. Az ilyen társadalmakban

³³ A „kockázatvállalás” növekedése tulajdonképpen arra utal, hogy egy kevésbé vonzó, de biztos lehetőség helyett a csoport egyre inkább a vonzóbb, de nagyobb kockázattal járó alternatíva mellett dönt.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

több információ merül fel a viták során a kockázat mellett, és a kevésbé kockázatvállaló személyek rájönnek arra, hogy jobban kellene értékelnük a merészebb megoldásokat, hiszen ezek értékелendőbbek az adott kultúrközegben, mint az óvatos választások (Brown 1965).

E magyarázatok is világosan rámutatnak bizonyos csoporthatásokra, a csoporton belül nyomásokra (értékek nyomása, vezetés stb.), alkalmazkodási jelenségekre, a konformitásra, de megfélekednek arról, hogy a kockázatvállalás növekedése mellett az óvatosság növekedése is bekövetkezhet, hiszen ez utóbbinak is lehetnek vonzó oldalai.³⁴ E magyarázatok továbbá arra sem adnak meggyőző választ, hogy a kockázatvállalás növekedése, vagy az óvatosság vihet közelebb a „helyes” csoportdöntéshez. (Úgy gondolom, a megoldásra váró feladat jellegének továbbra is központi szerep jut e kérdésben.) Az sem válik egyértelművé, hogy az esetleges kockázatonövelő tényezők mennyire befolyásolják a többségi vagy a kisebbségi akarat érvényre jutását.

A csoportdöntések során nemcsak a mérsékelő konvergencia törvénye (normalizálódás) léphet érvénybe, amelyben a csoport többsége elfogadhatónak ítéli meg az ésszerű, kompromisszumos megoldást, és nemcsak a csoport kockázatvállaló hajlama növekedhet, hanem a vélemények – bizonyos csoporthatások következményeként – szélsőséges pólusok felé történő eltolódása is bekövetkezhet. Ezt a jelenséget nevezhetjük *kollektív polarizációnak*. Smith és Mackie szerint, ha a csoportvita során az egyik belső csoport szélsőséges álláspontot képvisel, a vita végére nagy valószínűséggel egy még szélsőségesebb irányt vesz a belső csoport álláspontja (Smith – Mackie 2004: 502).

Doise és Moscovici azt állítják, hogy az átlagtól eltérő értékek, a szélsőséges válaszok is rendelkezhetnek olyan vonzerővel, mint az átlagos válaszok, mondván, hogy a mérsékelő konvergencia a szélsőség felé való konvergáláshoz hasonlóan egy sajátos eset, és önmagában egyik sem minősül különlegességnek (Doise – Moscovici 1973).

A szerzők, érdekes módon, nem abban a korábbi feltételezésben látják a polarizáció okát, hogy a kezdetben viszonylag óvatos egyének kockázatvállalóbbakká válnak azáltal, hogy tagjai lettek egy csoportnak, amely aztán a kockázatvállalás irányba hat vissza rájuk. A magyarázatot jóval inkább abban látják, hogy a döntés szélsőségesebbé válását és ennek irányát elsősorban „az a normatív keret határozza meg, amelyben a döntésre kerülő probléma elhelyezkedik” (Doise – Moscovici 1973).

Arról van tulajdonképpen szó, hogy a megvitatásra kerülő kérdések ritkán semlegesek, inkább értékek és normák által megszabott keretbe helyezkednek el. A csoportra jellemző lesz tehát egy sajátos értékek és normák által áthatott pszichológiai

³⁴ Érdekes és kihívó feladatnak tűnik a kockázatvállalás és az óvatos megközelítés kérdése ideológiai szempontból is, hiszen jelentősen hozzájárulhat a liberális, illetve a konzervatív attitűdök összehasonlító elemzéséhez.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

társas tér, amelyben a döntések megszületnek, és amelyben bizonyos erővonalaknak kitüntetett irányai vannak. Az ilyen erővonalak mentén jelentkező ingerek nagyobb szerepet kapnak, és ezért bizonyos álláspontok jelentősebbek. A távolról sem egységes pszichológiai társas térnek, ilyen értelemben normatív szerveződése van, meghatározva az észleléseket, az attitűdöket, az ítéletalkotásokat.

A csoportban kialakult viták során, hívja fel a figyelmet a két szerző, a csoport tagjai információkat cserélnek, és azok elfogadása vagy elvetése választásra kényszeríti őket. Mivel itt értékekről van szó, és értékek forognak kockán, a csoport tagjai kötődnek a maguk által kifejtett álláspontokhoz, ragaszkodnak az általuk kifejtett értékek érvényre juttatásához. Ebben a tekintetben megkérdőjeleződhet a kompromisszum elfogadásának egyértelműsége. A csoport összetételétől nagymértékben függ tehát, hogy a tagok milyen értékekhez, álláspontokhoz ragaszkodnak, és hogy milyen mértékben elkötelezettek (és érdekeltek).

A csoporton belül folyó interakciók mindkét irányba hathatnak: kiélezik vagy tompítják az elkötelezettséget, ami a maga során a döntés (vagy az attitűdök) polarizálttá válásának egyik fő forrása lehet. Lényeges persze, hogy milyen értékek (és ingerek) esetében tapasztalhatunk átlag felé konvergálást, és milyen értékeket magukba foglaló álláspontok közötti viták esetében mutatható ki az egyik vagy a másik irányba történő, szélsőségek felé toródás.

Az elkötelezettségről tudnunk kell, hogy jelentős mértékben függ a probléma fontosságától, attól, hogy mennyire foglalkoztatja a kérdés a csoport tagjait. Az elkötelezettség továbbá függ a csoportban zajló interakcióktól, a felmerülő és esetleg reálisnak ígérkező alternatívák közötti választástól, és nem utolsósorban attól, hogy az adott problémának mennyire sikerül közös álláspontra hoznia a csoport tagjait. Az elkötelezettség és a polarizálódás közötti sajátos viszony kapcsán azonban elmondható, hogy minél erősebb és jelentősebb az elkötelezettség a kevésbé egységes társas térben, annál nagyobb a valószínűsége a csoportdöntés szélsőség felé toródásának, és annál kisebb az esély arra, hogy a csoport által meghozott döntés az „igazsághoz” legközelebb álló legyen.

Ki dönt: többség vagy kisebbség?

„A kisebbségi válaszok mintái és befolyásuk a többségre” című tanulmányukban Nemeth, Swedlung és Kanki (1974) felhívják a figyelmet arra, hogy a társadalmi befolyásolást a konformitás szinonimájaként tárgyalták a szociálpszichológiai szakirodalomban (Allen 1965), és a befolyást egyirányú folyamatként kezelték: a csoport befolyásolja az egyént, a többség a kisebbséget. Ennek értelmében, az egyén alkalmazkodik a csoporthoz, a kisebbség a többséghez. Többnyire akkor lehetséges ez, ha az egyént és/vagy kisebbséget olyan passzív tényezőnek képzeljük, amelynek legfőbb feladata az illeszkedés, vagyis az, hogy helyeselje a többség szavait, bólogat-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

va fogadja el a többség nézeteit, cselekedeteit. Ez a maga során konformitást vagy annak akár túlzott formáját is eredményezheti. (Egy másik lehetőség az ellenállás, a többséggel szembeni reakció, ami teljes függetlenséghez vezethet. Ez fontos és gyakori jelenség a politika világában.)

A passzív kisebbségről alkotott kép Salamon Asch klasszikussá vált kísérletéig (1965) nyúlik vissza, amelynek célja megvizsgálni, hogy a kísérleti személyek mennyire engednek a csoportnyomásnak. A kísérlet egyszerű: egy kártyán egy referenciavonal, egy másik kártyán pedig három különböző hosszúságú vonal látható. A résztvevőknek ki kell választani a második kártyáról azt, amelynek hosszúsága szerintük megegyezik a referencia vonaléval. (A vonalak hosszúsága olyan mértékben különbözött egymástól, hogy egyértelmű volt a helyes válasz.) A kísérleti szereplők kisebbik része (valódi résztvevők) nem volt tudatában, hogy a „többséget” beavatták, akik a többször megismételt kísérletben (más és más hosszúságú vonalakkal) következetesen adtak helytelen válaszokat. A magabiztos többség nyomása (hatása) azt eredményezte, hogy a kisebbséghez tartozó személyek egyharmada engedett a többségi véleménynek, és inkább a többségnek hitt, mint saját szemének. A kísérlet alatt még a gondolat szintjén sem merült fel, hogy a kísérleti szereplőkből álló kisebbség talán befolyásolhatná a többséget.

Fokozatosan kiderült (Moscovici – Faucheux 1972), hívják fel a figyelmet Nemeth és társai, hogy sem az egyén, sem a kisebbség nem annyira passzív, hogy kritikátlanul alávessék magukat a csoportnak vagy a többségi akaratnak (vagy hogy függetlenítse magát), szerepe nem korlátozódik csupán az illeszkedésre, hanem sajátos választárendszerével, alternatív ítéleteivel az egyén megkísérli befolyásolni a csoportot, a kisebbség pedig a többséget. Nevezhetjük ezt a kisebbségi befolyásolás jelenségének (Nemeth – Swedlung – Kanki 1974). (Ha kiscsoport³⁵ szinten vizsgáljuk a többségi döntést, akkor is komoly szerepe van a kompetenciának, de az esetben a kisebbségi elit, a manipuláció, vagy a többségi nyomás, netán más torzító jellegű csoporthatások jóval nagyobb mértékben kerülhetnek előtérbe. Ez a jelenség – lássuk be – nem ritka a demokráciákban sem.)

A másik kísérletben hatos csoportoknak két (a zöld színhez viszonylag közel álló) kék színű diaképről kellett megmondani, hogy milyen színt látnak. A kísérleti személyek mindössze 0,25%-a ítélte zöldnek a kék képeket. Voltak azonban olyan csoportok, amelyekben a hattagú csapat két emberét „megvesztegették”, azaz beavatták a kísérlet igazi céljába, akik hamar magukhoz is ragadták a kezdeményezést (a hangadó szerepét vállalva), és előre kinyilvánították véleményüket: ők zöldnek látják a két képet. Ennek hatására, a többséginek számító tagok 8,42%-a ítélte zöldnek a diaképeket. A példa arra utal, hogy egy konzekvens és hatékony kisebbség igen ko-

³⁵ Esetünkben a lényegi különbség nem a „nagy” és a „kis” csoportok közötti számértékben mérendő le, hanem elsősorban abban, hogy a kiscsoportok tagjai közötti interakció mértéke lényegesen más, mint a fenti példa ötvenezres „csoport” tagjai közötti egymásra hatás mértéke.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

molyan befolyásolhatja (akár manipulálhatja) a határozatlan többséget (Moscovici – Lage – Naffrechaux 1969).

A jelenség egyik magyarázata lehet, hogy amikor a kísérleti személyek kétségbevonhatatlan valósággal állnak szemben, meggyőződéssel (magabiztosan) feltételezik, hogy mások is így látják, és arra gondolnak, hogy azonos módon fogja mindenki észlelni a vizsgált tárgyat. Ha azonban rádöbbennek arra, hogy magabiztos feltételezésük nem igazolódik, bizonytalanság és konfliktus keletkezhet bennük, amit a kisebbség még inkább mélyít, ha kisebbségi véleményét egyenrangúnak állítja be a többség véleményével. A határozottan kiálló, és pozíciójában következetes kisebbség azzal mélyítheti a konfliktust, és fokozhatja tovább a többség bizonytalanságát, hogy érezteti, esze ágában sincs engedelmessé válni, a többség véleményének (akaratának) magát alávetni (Nemeth – Swedlung – Kanki 1974).

Nemeth és társai szerint a kisebbség szívós és határozott ellenállása egyfajta tartós pszichológiai reaktancia-állapotot (meddő ellenállás) vált(hat) ki a többség tagjaiban (Brehm 1966), aztán töprengeni kezdenek azon, hogy vajon mi lehet az oka a kisebbség határozottságának, magabiztosságának, bizonyosságérzetének. A következetes, magabiztosnak tűnő és egy megingathatatlan együttes képét mutató kisebbség könnyen elérheti, hogy növelje a többség saját magával szemben felállított kételyét, bizonytalanságát, illetve a kisebbség álláspontjának felértékelését a többség szemében. A magabiztosságot vagy annak látszatát keltő kisebbség többséggel szembeni fellépése mindenképp hatékony tényezőnek tűnik a többségre gyakorolt hatása szempontjából. Ahogy a szerzők is mondják, a többség befolyásolását a kisebbség következetességének és biztonságérzetének észlelése váltja ki elsősorban (Nemeth – Swedlung – Kanki 1974). E következtetésen túl, a két kísérlet lényegi üzenete, hogy a többségre ható kisebbségi befolyásnak, a kisebbségi akarat érvényesülésének gyakran vannak reális esélyei.

Következtetés

Lényegénél fogva a demokrácia az államhatalmat sokforrású (*poliarchikus*) hatalomra tagolta, és e felbontott formában intézményesítette. A hatalom sokféleségének intézményesítése egyben a társadalom tagoltságát, a vélemények, az álláspontok, az ideológiák és nem utolsósorban az „igazságok” plurális voltát is kifejezi. Nem meglepő tehát, hogy minden demokratikus társadalom törekszik arra, hogy közösségi szintű döntéseivel a társadalom működését elősegítő egységesítést érjen el. E törekvésben központi szerepet játszik a többségi elven nyugvó többségi döntés, amelynek ideális feltételek mellett a közösségre nézve legmértányosabbnak és leghatékonyabbnak kell(ene) lennie. Kiderül, hogy a döntések születhetnek a többséget alkotó egyéni preferenciák matematikai összesítése alapján (formális vagy mennyiségi többség), de elképzelhető, hogy a döntéshozatal folyamatában a többség (vagy ki-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

sebbség) pszichológiai befolyásának van elsődleges szerepe, főleg a konszenzusos alapon történő döntésekben (pszichológiai többség).

Akár az egyik, akár a másik (vagy a kettő egyvelege) érvényesül, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a döntések legalább két, egymástól eltérő közegben születhetnek meg: egyfelől, társadalmi szinten, amelyre a társadalom tagjai közötti laza interakció és kommunikáció jellemző, másfelől csoportszinten, ahol a csoport tagjai közötti intenzív interakciókról beszélhetünk. E megkülönböztetés fontos, mert a tagok közötti egymásrahatások mértéke közvetlenül meghatározza a többség jellegét és szerepét, illetve komolyan befolyásolja a döntés tartalmát. A tanulmányból kiderül, hogy a döntéshozatal folyamatában számos „zavaró” tényező van jelen, amelyek hatására a többségi döntések gyakran lehetnek kevésbé hatékonyak, de torkollhatnak az „igazságtól” távol eső szélsőséges megoldásokba is. Az is látható, hogy e döntések nem egyértelműen a többség akaratából fakadnak, hiszen könnyen előfordulhat, hogy a többséginek nevezett döntések tulajdonképpen a többség által elfogadott és legitimált kisebbségi akaratok érvényre jutása. A szó szigorú értelmében ez kevésbé nevezhető többségi döntésnek, még a képviseleti demokrácia keretein belül sem.

Mindezekről függetlenül, a demokratikus döntések a legszélesebb körben elfogadott döntések, éppen ezért minden demokrácia alapvető érdeke (kell legyen), hogy a közügyi döntésekben a legkompetensebb személyek legyenek beavatottak, hogy kölcsönösen oszthassák meg egymással információikat, hogy szabadon vitathassák meg ötleteiket, nézeteiket, és hogy közösen hozhassák meg a csoportra vagy a társadalom egészére vonatkozó döntéseket. E döntések többnyire nem lesznek tökéletesek, de az esetleges tévedési lehetőségek ellenére a döntések demokratikus úton történő meghozatala tűnik a lehető legígéretesebb eljárásnak. Erre érdemes komolyan odafigyelni, annál is inkább, mert a közügyi döntések közvetlenül kihatnak a társadalom életére, annak jövőjére. Ennek kapcsán találóan fogalmaz Jan E. Wilson is: „Semmilyen mesterkedéssel sem számolhatjuk fel azt a tényt, hogy minden tudásunk a múlttól szól, ám minden döntésünk a jövőre vonatkozik” (Paprika 2002: 214).

Irodalom

- Allen, V. L. (1965): 'Situational factors in conformity'. In: Berkowitz, L. (ed.): *Advances in experimental social psychology*. Vol. 2, Academic press: 133–175. In: Pataki 1980
- Allport, F. H. (1924): *Social Psychology*. Houghton Mifflin Company, New York
- Allport, F. H. (1962): 'A strcutronomic conception of behaviour: individual and collective'. In: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 64 (1): 3–30. In: Pataki 1980.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

- Brehm, I. (1966): *A theory of psychological reactance*. Academic Press, New York
- Brown, R. (1965): *Social Psychology*. Free Press, New York. In: Pataki 1980
- Collins, B. E. – Guetzkow, H. (1964): *A Social Psychology of Group Processes for Decision-making*. The Free Press of Glencoe, New York. In: Pataki 1980
- Commager, H. S. (1958): *Majority Rule and Minority Rights*. Gloucester, Mass
- Csepeli György (1997): *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest
- Dezső Márta, Kukorelli István és társai (2007): *Alkotmánytan I*. https://www.google.hu/search?q=Dezs%C5%91+M%C3%A1rta+alkotm%C3%A1nytan+I+&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b&gfe_rd=cr&ei=EJl4WISPN4LAAInusrAD (Utolsó letöltés: 2016.12.20)
- Deutsch, M. (1973): „A csoport kialakulása”. In: Pataki 1980
- Doise, W. – Moscovici, S. (1973): „Csoportdöntés”. In: Pataki 1980
- Doise, W. – Mugny, G. – Perrett-Clermont, A. (1975): „A társas kölcsönhatás és a kognitív műveletek fejlődése”. In: Pataki 1980
- Harrison, F. (1875): *Order and Progress*, London, 99. In: Heinberg, J. G. (1932): 'Theories of Majority Rule'. In: *The American Political Science Review*, Vol. 26, No 3, June, 1932
- Hunyadi György (szerk.) (2002): *Szociálpszichológia*. Önkönet, Budapest
- Freud, S. (1982): *Esszék*. Budapest, Gondolat Kiadó
- Kelly, H. – Thibaut J. (1968): 'Group Problem Solving'. In: Lindzey, G. – Aronson E.: *Handbook of Social Psychology*, Vol. 4. In: Pataki 1980
- Knight, H. C. (1921): *A Comparison of the reliability of Group and Individual Judgments*. Diss. (University of Columbia), New York
- Kogan, N. – Wallach, M. A. (1967): 'The Risky-shift Phenomenon in Small decision-making Groups'. In: *Journal of Experimental Social Psychology*, 3 (1)
- Le Bon, G. (1913): *A tömegek lélektana*. Belső EGÉSZ-ség Kiadó
- Moscovici, S. – Faucheux, C. (1972): 'Social influence, conformity bias and the study of active minorities' In: Berkowitz, L. (ed.): *Advances in experimental social psychology*. Academic Press, New York
- Moscovici – Lage – Naffrechaux (1969): 'Influence of a Consistent Minority on the Responses of a Majority in a Color Perception Task'. In: *Sociometry*, vol. 32.: 365–379.
- Moscovici, S. – Paicheler, G. (1973): „A munka, az egyén és a csoport”. In: Pataki 1980
- Nagy Levente (2016): „A többségi elv és a többség kiválasztásának dilemmái”. In: *Parlamenti Szemle*, I, 2

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Demokratikus választások

- Nemeth, Ch. – Swedlung, M. – Kanki, B. (1974): 'Parttarning of the minority's responses and their influence on the majority'. In: *European Journal of Social Psychology*, (4.1). <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/ejsp.2420040104/pdf> (Utolsó letöltés: 2017.01.10)
- Pataki Ferenc (szerk.) (1980): *Csoportlélektan*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Pálkúti Adrienne (2005): *Csoportdöntés, csoportgondolkodás*. (Jegyzet) <http://www.jgytf.u-szeged.hu/tanszek/pszichol/Palkutiadrienne/palkuti-csoportdöntes-2005-05-14.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.01.25)
- Sartori, G. (1962): *Democratic Theory*. Wayne State University Press, Detroit
- Saward, M. (1998): *The Terms of Democracy*. Polity Press, Cambridge
- Sheriff, M. (1935): 'A study of some social factors in perception'. In: *Archives of Psychology*
- Smith, E. R. – Mackie, D. M. (2004): *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest
- Spitz, E. (1984): *Majority Rule*. Chatham House Publisher, New Jersey: 66–88.
- Steiner, I. (1974): „Mi történtek a csoporttal a szociálpszichológiában?” In: Pataki 1980
- Stoner, J. A. F. (1967): *Risky and cautious shifts in group decisions: the influence of widely held values*. Library of the Massachusetts Institute of Technology <https://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/48923/riskycautiousshi00ston.pdf> (Utolsó letöltés: 2017.02.01)
- Surowiecki, J. (2004): *The Wisdom of Crowds*. Doubleday, New York
- Zajonc, R. – Wolisn, R. – Sherman, S. (1968): 'Individual and Group Risk-taking in a Two-Choice Situation'. In: *Journal of Experimental Social Psychology*, 4: 89–106. <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/33235/0000625.pdf?sequence=1> (Utolsó letöltés: 2017.02.10).
- Zoltayné Paprika Zita (2002): *Döntélmélet*. Alinea Kiadó, Budapest

A késő modernitás globalizációelmélete és a kockázattársadalmi identitás¹

BÖCSKEI BALÁZS

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet
ELTE Társadalomtudományi Kar Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézet

ABSZTRAKT

A modernitás egymásra kölcsönösen ható fragmentált kulturális jelentésrendszerek, folyamatosan változó és átalakuló gazdasági és politikai viszonyok összessége, amely komplexitás a (világ) kockázati társadalom szerkezetében egészen az egyén szintjéig megnyilvánul. A késő modern fordulatát követően hatványozódik az a jelenség, hogy sem a globális szereplők, sem az identitás megválasztásának, a kockázatok észlelhetőségének, és azokkal való szembesülésének esetében nem egyenlően vannak megosztva azok az eszközök és lehetőségek, amelyek a választás képességét meghatározzák. A tanulmány az új egyenlőtlenségi faktorokat és a késő modernitás aszimmetrikus hatalmi viszonyait a globalizációelmélet két közelmúltban elhunyt szociológusa (Ulrich Beck és Zygmunt Bauman) vonatkozó munkái mentén mutatja be. A világkockázati társadalomban a kockázatot nem egyformán viselik az egyes közösségek és egyének. Ennek megfelelően a tanulmány megállításai szerint a manőverezés szabadságával sem ugyanolyan mértékben rendelkeznek a globalizált gazdaság és a lokalizált szegénység alanyai. Ennek bemutatására, illetve az egyes posztmodern életstratégiák beazonosításához a tanulmány a tárgyalt szociológusok identitásra vonatkozó munkáira támaszkodik. Utóbbiaknak megfelelően a vizsgálat arra a következtetésre jut, hogy a kockázat reflexivitásából leginkább azok profitálhatnak, akik az új egyenlőtlenség fenti pozíciójában vannak, akiknek van hatalmuk ahhoz, hogy az általuk létrehozott konfliktusokat meghatározzák, és áttolják azokat a kockázati definíciók küzdelemből kizártakra.

KULCSSZAVAK: *késő modernitás, globalizáció, Zygmunt Bauman, kockázattársadalom, bizonytalanság politikai gazdaságtana, Ulrich Beck*

¹ A tanulmány a Politikatörténeti Alapítvány Társadalomelméleti Műhelyének támogatásával készült.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

ABSTRACT

Globalization theory of late modernity and identities in risk society

Modernity is the sum of the fragmented cultural systems of meaning, that are mutually influential on each other, plus of economic and political relations continually changing and transforming – a complexity that manifests itself in the structure of the (world) risk society even on the level of the individual. Following the late modern turn, the phenomenon of the means and opportunities determining the ability of choice is not being shared equally, but multiplied as regards global actors, as well as choice of identity, perceptibility of risks and facing them. The study presents the new inequality factors and the asymmetric power relations of the late modernity along the works by the recently died sociologists of the globalization theory (Ulrich Beck and Zygmunt Bauman). In the world risk society, each community and individual bear the risks indifferently. Accordingly, the ascertainments of the study are that the globalised economy and the subjects of the local poverty do not possess the same degree of the freedom of maneuvering. In order to demonstrate this and also to identify each postmodern life-strategy, the study relies on the works on identity by the discussed sociologists. According to the latter, the study concludes, that the reflexivity of the risk is the most profitable for those who are in the high position of the new inequality, thus, have the power to determine conflicts generated by them and inflict them on those excluded from the struggle of definition of risk.

KEYWORDS: late modernity, globalization, Zygmunt Bauman, risk society, political economics of uncertainty, Ulrich Beck

Bevezetés

A modernitás, a globalizáció és a kapitalizmus egymáshoz való viszonya évtizedek óta a társadalomtudományi érdeklődés középpontjában van, és ezek együttes és komplex vizsgálatának megfelelően a magyarországi társadalomtudományi kutatások is mindinkább előtérbe helyezik a modernizációelméletek összehasonlító vizsgálatát (Sik 2012, 2015). A modernizációelméletek különböző perspektívákból írják le az adott kor társadalmi, kulturális, gazdasági szerkezetét, és komparatív vizsgálatokkal (Sik 2015) a társadalmi konfliktusok modernitással összefüggő kapcsolatahoz is közelebb jutunk. Tovább erősíti kurrens kutatási jellegüket a kollektív identitások reflexív potenciáljainak megvilágítása is.

Jelen tanulmányban annak a korszakváltásnak mezoszinten a globális folyamatokra, mikroszinten az identitásra gyakorolt hatását mutatom be, amely a modernitás késő modern cezúrájával előállt. A tanulmány annyiban érinti a kapitalista modernizáció kérdéskörét és paradoxonjait, amennyiben azok illusztrálják a modernitás történetében bekövetkezett tárgyalt fordulatot. A modernitást nem azonosítom a kapitalizmussal, előbbit egymásra kölcsönösen ható fragmentált kulturális jelentésrendszerek, folyamatosan változó és átalakuló gazdasági és politikai viszonyok összességéként értelmezem.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A modernitás, a globalizáció és a kockázat meghatározáshoz leginkább a késő modernitás közelmúltban elhunyt teoretikusaira támaszkodom, Zygmunt Baumanra, illetve Ulrich Beckre. Utóbbiak munkái a kritikai tradíciót is felvállaló reflexív modernitás gondolatát is magukban hordozzák, mely fogalom társadalmi háttere az egyének és az intézmények cselekvési, illetve működési szintjén történő változásokat, továbbá a modernség értelemkrízisét, a bizonytalanság és áttekinthetlenség növekedését is feltételezik. Ulrich Beck a bizonytalanság politikai gazdaságtanával, Axel Honneth és Martin Hartmann „a kapitalizmus paradoxonjaival” (Hartmann – Honneth 2008), Anthony Giddens az „elszabaduló világ” (Giddens 2005) terminusával írta le ezt az ellentmondást, amely egyben a modernség lineáris elgondolását is megkérdőjelezi. Míg Becknél a reflexív modernizáció a modernizáció mellékkövetkezményeként áll elő, addig Anthony Giddens vagy Scott Lash esetében a modernizáció alapjaihoz, következményeihez és problémáihoz, azaz a tudáshoz kapcsolódik (Giddens 1994, Lash 1994). Utóbbiak kizárják a mellékkövetkezmények és a nemtudás jelentőségét, míg Beck a reflexió (tudás) mellett a reflexet, azaz a nemtudást is figyelembe veszi. Giddens szerint minél modernebb egy társadalom, úgy az konfliktusait, dinamikáját és struktúráit tekintve annál több tudást termel ki. Az önmagáról való tudás megnövekedése egyben azt is jelenti, hogy azt egyre jobban és nyomatékosabban alkalmazza, továbbá a társadalmi fejlődés egy szakaszáig elfoglalja a tradicionális cselekvést a társadalmi struktúrák és intézmények, tudásfüggő, tudományt közvetítő, globális rekonstrukciójaként. Viszont a megnövekedett tudás egyben döntéseket is feltételez, és cselekvési szituációkat tár fel. Az egyének egyre jobban elszakadnak a struktúráktól, és a létrejött bizonytalanságok közepette újra kell fogalmazniuk cselekvési helyzetüket a reflexív modernizáció keretei között (Giddens 1994, 2005). Giddens álláspontja értelmében a társadalomban végbemenő változások a strukturáció folyamata révén érthetőek meg, az intézmények és cselekvők kölcsönhatásaként. A cselekvőt az a törekvése hajtja, hogy otthon érezze magát a világban (ontológiai biztonság) [Giddens 2013a], ez utóbbi feltétele az én fenntartásának. Az egyén ehhez rutinokat alakít ki, amelyek révén lehetősége nyílik a stabil cselekvésmintázatok megjelenítésére, a kiszámító elvárások terének, így saját szerepeinek kialakítására. A rutinok megteremtésének szándéka mellett megjelenik a reflexivitás folyamata is, az egyén környezetének és saját maga állandó monitorizálásának képessége, a szüntelen változtatásra vonatkozó kísérletek (Rényi – Sik – Takács 2014). Míg azonban a premodern kontextusban a tradícióból lehet választ kapni az élet egzisztenciális kérdéseire, addig a késő modernitásban nincsen olyan megkérdőjelezhetetlen szemantika, amelynek a keretében az egyén magától értetődő válaszokat kaphat (Sik 2013: 132–133). A késő modern állapotban így a cselekvés immáron nem (csak) a szűkös javak és erőforrások megszerzésére irányul, hanem a modernitásra, mint poszttradicionális rendre jellemző identitáskonstruálásra, illetve én-projektek megvalósításának szükségességére (Giddens 2013b). Ugyanakkor a

KÖZELKÉP – Tanulmányok

késő modernítésben az én társadalmi környezetének változásai nem konzisztensen illeszkednek az emberi elvárásokhoz és ellenőrzésekhez (Giddens 2013c: 125), ezért állításom értelmében a modernitás komplex, nemlineáris rendszerként értelmezendő, és a globalizáció egyike annak a talaján keletkező folyamatnak, amely magán hordozza az előbbi önellentmondását. Anthony Giddenshez hasonlóan értelmezem tehát a folyamatokat, aki szerint „a »kockázati társadalomban« élni nem más, mint egy kalkulatív hozzáállással élni a cselekvés nyitott, pozitív vagy negatív lehetőségei iránt, amelyekkel egyénileg és globálisan folyton szembe találjuk magunkat kortárs társadalmi létezésünk során” (Giddens 2013: 126).

A kutatás első fázisában született alábbi munka ennek okán alapvetően *destruktív* szándékkal íródott, tudományos programját a modernitás interdiszciplináris megközelítése adja. A tanulmány a bevezetőt követően Zygmunt Bauman nyomán a késő modern elméleti keret bemutatását követően a globalizáció értelmezését, az identitásnak globális folyamatokkal bekövetkező fordulatát, interpretálását, érzékelését és megfoghatóságát végzi el. A globalizáció és az identitás együtt tárgyalása alkalmassá lesz, hogy a továbbiakban összefüggésben napjaink migrációs hullámával (Csuka – Török 2015) a Zygmunt Bauman által leírt „turisták” és „csavargók” kifejezések tartalmi kifejtésre kerüljenek, mégpedig a globalizált gazdaság és lokalizált szegénység tükrében. Ezt követően a tanulmány mindezeket a jelenségeket a (világ)kockázat keretében vizsgálja, úgymint a kockázat, észlelés különbözőségébe, a kockázatok, antagonizmusok logikájába, illetve az Ulrich Beck alapján használt bizonytalanság politikai gazdaságtanába illesztve.

Késő modern szociológiai elmélet és a globalizáció

ZYGMUNT BAUMAN ÉS A POSZTMODERN SZOCIOLÓGIA

Zygmunt Bauman az *Intimations of Postmodernity* című könyvében az „alternatívák nélküli világ” címszóval írta le a kelet-európai szocializmusok összeomlása utáni világot (Bauman 1992), az egyént körbevevő világ folyamatos zsugorodása mellett ugyanis a pluralizmus megtermékenyítő erejét is megkérdőjelezi. Az alábbiakban az ellentmondások keretében felvázolt globalizáció értelmezéséhez és a tanulmány szemléletéhez egy korábbi, *Van-e posztmodern szociológia?* címmel írt tanulmányára (Bauman 1993) térek ki, amely a modern–posztmodern korszakváltás kapcsán íródott abból a célból, hogy a posztmodern szociológia szemszögét meghatározza. Bauman az ebben olvasható nézőpontot alkalmazza a később idézett munkái során, beszéljen identitásról, a munkatársadalom átalakulásáról vagy a globalizáció folyamatának komplexitásáról. Az egyes tudáskonceptciók esetében azok egyidejű fel- és leértékelését adottnak veszi: „A posztmodern világ plurális elemei nem rendezhetőek el egy evolúciós sémában mint alacsonyabb vagy magasabb rendű szakaszok, és

KÖZELKÉP – Tanulmányok

nem tekinthetők a közös problémák »helyes« vagy »helytelen« megoldásainak sem. Semmilyen tudás nem értékelhető a kultúra, a hagyományok, a nyelvjátékok stb. kontextusán kívül, mely által létezik és értelmet nyer. Ezért (a tudásnak) nincs »kontextuson kívül« igazolható érvényességi kritériuma. Univerzális mércék hiányában a posztmodern világ gondolja nem a felsőbbrendű kultúra globalizálása, hanem a kultúrák közötti kommunikáció és kölcsönös megértés biztosítása” (Bauman 1993: 14). Bauman a későbbiekben is az univerzalizmus hiábavalósága mellett érvelt, ehelyütt a szociológiát ért kihívásokra reagál, úgymint arra az elmozdulásra, amely az empirikusságra épülő szociológiáról a szociológia mint a megértés képessége felé tolódik. A modern, empirikus szociológia kialakulása a társadalom teljes irányítására törekvő állam igényeire adott válaszként értelmezhető: „a tőke munkaerő formájában leköttötte a társadalom többi részét, és az állam felelősséggel tartozott a tőke és a munkaerő újraárusításáért, tehát biztosította a kötöttség folyamatosságát – az állam a »társadalommenedzselés« hatalmas apparátusát és a társadalommenedzselés szakértelmének gazdag kínálatát igényelte. Az empirikus szociológia módszerei és mesterségbeli tudása e kereslethez és az ebből adódó lehetőségekhez illeszkedett” (Bauman 1993: 15). Bauman azonban más szerepet szán a szociológiának, és az alábbiakban, amikor a globalizáció kontextusában az életvezetési szokások változására, továbbá az identitásprojektekre helyezem a hangsúlyt, követem szemléletét. Szerinte ugyanis a posztmodern állapotban a szociológiának hagyományos feladatkörain túl arra kell irányulnia, „amire a szociológiai diskurzus egész története során irányult: a homályos áttetszővé tételére, a látható élettörténeteket a látható társadalmi folyamatokhoz kapcsoló kötések megvilágítására, annak a megértésére, mitől működik a társadalom azért, hogy ha lehet, »szabadabban« működhessen. Csakhogy ez már nem az a társadalom, amely a szociológiai diskurzust életre hívta. Következésképpen, ha »ugyanarra irányul«, akkor ez új problémákat és új feladatokat jelent” (Bauman 1993: 20).

GLOBALIZÁCIÓ ÉS IDENTITÁS

A posztindusztriális átmenetet és a globalizációt figyelembe véve az identitás kérdésköre ezek közé az új problémák közé tartozik. A „szorosból a laza kapitalizmusba, a szilárdból a folyékony vagy cseppfolyósított modernitásba való átmenet képezi azt a keretet” (Bauman 2008: 22), amellyel az individualizáció új története elkezdődött. Bauman nyilvánvaló ténynek tartja, hogy individualitásunk társadalmi termék, ugyanakkor „nem lehet elégszer elismételni ennek az evidenciának az ellenkező oldalát: társadalmiságunk formája, és a társadalom is, amelyen mindannyian osztozunk, az »individualizáció« feladatához kötődő fogalmainktól és reakcióinktól függ” (Bauman 2001: 13).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

Egy általánosabb definíció értelmében az individualizáció lenne az a folyamat, amely során az egyének megtanulhatják, hogyan szabadulhatnak fel a társadalmi személyiségüknek tulajdonított, öröklött vagy eredendőnek tekintett meghatározottságoktól. A modernitás által kiváltott általános kényszer ugyanis, hogy az individuum életervet készítsen, identitását feladattá alakítsa át, társas kereteit újraalkossa. Míg az identitás egyszeri konstruálása a globalizációt megelőző idők jellegzetessége, addig újra- és újrakonstruálása egy mellékhatás, amely a globalizáció és az individualizáció találkozásából születik meg, továbbá abból a feszültségből, amelyet a globalizáció folyamatai előidéznek (Bauman 2001). Ez az identitáskeresés megoszt és szétválaszt, legyen szó az egyén, a nemzetállam vagy a globális hálózatok szintjéről. A „cseppfolyós modernitásban” ugyanis nem csak az egyéni társadalmi helyzetek, hanem azok a helyek is mozgásban vannak, cserélődnek, illetve keverednek egymással, amelyben való rögzítettségre az individuumok eredetileg törekedtek. Így nemcsak a hálózatok, hanem a célok, azaz az „életprogramok” is úton vannak. Az áramlások terében „minden individuum változtatja helyét. A célpontok és a hozzájuk vezető utak maguk is mozgásban vannak. A »gyökértelenség« ma már olyan élmény, amely többször is megismétlődik egy ember életében” (Bauman 2001: 12), s ebben a rugalmas környezetben minden rögzítettség kontraproduktív. A posztmodern életstratégia ugyanis nem az önazonosság kialakítását, hanem bármilyen rögzítettség elkerülését célozza meg (Bauman 2004). Bauman mindezt a következőképpen fogalmazza meg: „A feladat az, hogy a »legközelebbi útkereszteződésben« kiválasszuk a »legkevésbé kockázatos« kanyart, hogy még időben irányt változtathassunk, mielőtt az előttünk álló út járhatatlanná válik, mielőtt nyomvonala megváltozna, mielőtt az úti cél, ahova eljutni szeretnénk rajta, megváltozik, vagy teljesen elveszíti a vonzerejét. Más szóval a dilemma, amely az ezredfordulón az embereket gyötri, nem annyira az, hogyan valósítsák meg az általuk választott identitást, és hogyan ismertessék el a környezetükkel, hanem hogy milyen identitást válasszanak, és hogyan maradhatnak éberek, hogy észrevegyék, ha a választott identitás kiszorul a piacról vagy elveszíti a vonzerejét” (Bauman 2001: 12).

Bauman posztmodern fogyasztója egy olyan életjátékba keveredik, amelynek szabályai állandóan változnak a játék, azaz az identitáskeresés, s az átmeneti birtoklás során. Ebből a szempontból az egyén akkor jár el ésszerűen, ha a nagy erőfeszítéseket megkívánó játékokat kisebb darabokra szabdalja, illetve rövidebb, kisebb erőbevetéssel járó játékokra cseréli. Bauman ezt a következő módon foglalja össze: „A játék rövidre fogása azt jelenti, hogy őrizkedjünk a hosszútávra szóló kötöttségektől: elhatárolódunk attól, hogy így vagy úgy »rögzítsük« magunkat valamihez; nem kötjük magunkat egy adott helyzethez, legyen a mindenkori köztes állomás bármilyen kellemes is; életünket nem áldozzuk fel egy adott szakmának; nem ígérünk állandóságot vagy hűséget egy embernek vagy dolognak sem. Nem arról van szó, hogy a jövőt kontrolláljuk, hanem hogy semmilyen körülmények között sem építjük

KÖZELKÉP – Tanulmányok

be, vagyis arról gondoskodunk, hogy a következmények ne nyúljanak túl a játékon magán, vagy ha igen, akkor ne kelljen felelősséget vállalni ezekért a következményekért; összességben tehát a múlt jövőre gyakorolt befolyását semmissé tegyük” (Bauman 2004: 197). Az individuum az állandó jelen állapotába kerül, amelyet úgy ér el, hogy keresése során epizódokra fragmentálja az időt, minden epizód önmagában áll, az előzővel és a következővel semmiféle kontinuitást vagy reflexiót nem mutatva. Az egyén egy összefüggéstelen és ellentmondás nélküli életstratégiát alakít ki, amelynek fő jellemzője, hogy „a minduntalan átdolgozott értékek, a folyton változó életpályák és az összemosódó referenciakeretek kaleidoszkopikus világában a manőverezés szabadsága válik a legfőbb értékke, azaz a meta-értékké; csak ezen keresztül vezet út a többi, múltbeli, jelenbeli és jövőbeli értékhez” (Bauman 2001: 12).

A GLOBALIZÁCIÓ NYERTES VÁNDORAI – ÚJ GLOBÁLIS OSZTÁLY

Baumannál azonban a manőverezés szabadságával nem ugyanolyan mértékben rendelkeznek a „lokalizáltak”, mint a „globalizáltak”. Egyik csoport sem áll kívül azon a világon, amely a fogyasztói társadalom és a globalizáció összefüggésében előállt. Eszerint mindkét típus választásokra van ítélve, ugyanakkor közöttük nem egyenlően vannak megosztva azok az eszközök, amely a választás képességét meghatározzák. Ennek értelmében egy új egyenlőtlenségi faktorról beszélhetünk, amely egyben a globális rétegződés metaforája is. Ez pedig a globális mobilitáshoz való hozzáférés, amelynek eredményeként a mobilitás új hierarchiájának tetején és alján elhelyezkedő világok élesen különböznek egymástól, és az érintkezés is egyre valószínűtlenebb a két pólus között.

A globalizáltak csoportja egy területen kívüli osztályt jelöl, tagjai mindennemű fizikai és térbeli korlátoktól mentes hatalommal és mobilitási képességgel rendelkeznek. Az új globális osztály olyan kozmopolita társadalmi csoportot takar, amelynek tagjai származási helyüktől, nemzetiségüktől függetlenül hasonló értékrenddel, világképpel és identitástudattal rendelkeznek. Ezen osztály rekrutációját tudósok, kulturális menedzserek, illetve a multinacionális vállalatok vezető szakemberi adják. A globalizáltak munkahelyeiket évente akár gyakrabban is változtatják, mindenütt otthon vannak, s közösséget szintén a határokon túli elitek tagjaival tudnak vállalni (Bauman 2002). Bár Bauman a fent említett könyvében nem árnyalja, de az előbbi osztálynak az árnyékában és párhuzamosan vele egy további nemzetközi szakemberréteg is mozog, amely nem a verseny-, hanem a kormányzati szféra globális összefonódásait használja ki. Tagjai a különböző kormányközi szervezetek vezetői és adminisztratív képviselői, továbbá specializálódott nemzetközi szervezetek munkatársai.

Saskia Sassen szerint a globális osztályok nem feltétlenül kozmopoliták, hanem részben beágyazva maradnak a lokalizált környezetben (Sassen 2006), Bauman vi-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

szont arra helyezi a hangsúlyt, hogy a globalizáltak bárhová is utazzanak, integráns és cselekvő részét alkotják annak a globális fogyasztói társadalomnak, amelyben ők állandóan mozgásban vannak. Tapasztalataik immáron nemcsak materiálisak, hanem az új és korábban nem tapasztalt érzések gyűjtéséből is állnak. A globalizáltak számára a tér elvesztette korlátozó erejét, s valódi vagy virtuális értelemben egyaránt beutazható, hiszen utóbbi a hálózatiság miatt nélkülöz minden objektivitást vagy kívülállást (Bauman 2002). Az állandó jelenben, az epizódok egymásutániságában élnek a „tulajdonképpen társadalmi” cselekvés peremén, ugyanakkor a marginalitás nem a személyükre, hanem a tevékenységükre vonatkozik (Bauman 2004). Turistákká lettek egy csavargókkal szegélyezett globális térben.

TURISTÁK ÉS CSAVARGÓK

Bauman elméletében a „turistának lenni” állapot privilégium, a posztmodern állapothoz való korhú alkalmazkodás jele. Ezért nem csak a hálózatokban mozgó és tevékenykedő gazdasági szakemberek számítanak turistának, hanem a kozmpolitizmust életstratégiaként értelmező kulturális menedzserek és értelmiségiek is. A turista ellenpárja a csavargó, aki szintén mozgásban van, „de a »lökés« és a »vonzás« tényezőinek egyensúlya a csavargó esetében a »lökés« felé mozdul el, míg a turista esetében a »vonzás« lesz a mérvadó” (Bauman 2004: 204). A turista világához tartozó esetben az utazás nem korlát vagy kihívás, hanem életstílus, amely örömet okoz és az élményszerűség látszatát nyújtja. A turista esetében már nincs egybeesés a térbeli, időbeli és egzisztenciális mobilitás között, mozgásuk egy önálló, a helyváltoztatástól részben függetlenedő életforma jele. A turista célja már nem csak az utazás vége, hanem beépül magába az utazásba, mint egy „másik élet”. A turista identitásának az utazás a szubjektív ökonómiájának lényegi pontja (Barrere – Martucelli 2008). A mobilitás azonban nemcsak a turisták privilégiuma, hanem a modern világ szerkezeti adottsága. Szemben azonban a turistákkal a csavargók illegálisan és kényszerből utaznak, nem az élmények, hanem a tőke áramlásának nyomában. Míg az előbbiek esetében a tér elveszítette korlátozó erejét, addig utóbbiak számára a bevándorlási ellenőrzésekben és tartózkodási törvényekben újrakonstruálódik. Bauman szerint éppen a csavargók káoszszerű és jelentés nélküli vándorlása az, amely a célállomások lakóiban reflexió nélküli szorongást keltenek, hiszen abból a mozgásszabadságból adódnak, amelyek révén a turista alkalmasnak mutatkozott az addigi lokalitásához kötött ellenőrzés hálójából kibújni. Ez a kibújás azonban annyiban rendeltetéskényszerű, hogy a mozgást lokalitásának jelentéstartalma indukálja, s így nem választott utazás, hanem jelentéskeresés. Míg a turista utazása a fragmentált identitástól hajtva is történhet, addig a csavargót az elvesztett identitás keresése motiválja az elindulásban. Illeszkedve a késő modernitás paradoxonához, a csavargók „önkéntelen turisták”, az élménykeresésből adódóan a turista életmódja viszont

KÖZELKÉP – Tanulmányok

benyomásgyűjtögetés, a „csináld magad életút” metaforája, amely világot kizárólag az esztétikai kritériumok strukturálnak.

A csavargó tehát a turista alteregója, nincsenek turisták csavargók nélkül, ugyanakkor a turisták mozgásának feltétele a csavargók leláncolása. Holott a turista és a csavargó egyaránt fogyasztó: „késő modern vagy posztmodern fogyasztók, egyszerűen benyomáskeresők és tapasztalatgyűjtők; a világgal való kapcsolatuk elsődlegesen esztétikai alapú: a világot az érzékelés táplálékaként fogják fel – a lehetséges tapasztalatok melegágyaként [az Erlebnisse (élmények) fogalom értelmében, amely az ember által átélt állapotokat jelöli, nem pedig az Erfahrungen (tapasztalatok) értelmében, amely az emberrel megtörténő eseményekre utal – a jelentős megkülönböztetés megvan a németben, de hiányzik az angolból] és az előidézett tapasztalatok alapján térképezik fel” (Bauman 2002: 146). A csavargó a globálisok kulturális hibridizációjának kreatív és felszabadító tapasztalatát saját lokális identitásának relativizálásaként éli meg. Ez a kikényszerített lokalizáció újratermeli a globalizációs hatások szelektivitását. Bauman érvelése során a globalizációt a turisták vágyaival és álmaival azonosítja. A tárgyalt kategóriákat a globalizált gazdaság, lokalizált szegénység fogalmaiba ágyazva a globalizáció strukturálta egyenlőtlenségek további mélyítése lehetséges, a továbbiakban ennek kibontásával közelítenék a későbbiekben a kockázat kortárs ismérévéhez. Ehelyütt érdemes megemlíteni, hogy Bauman turistája és csavargója, különösen a turisták hasonlósága ellenére sem feltethető meg Luc Boltanski és Eve Chiapello immáron korszakos munkájukban leírt nyertesek és vesztesek csoportjainak (Boltanski – Chiapello 2007). A szerzők eleve nem a globalizáció felől közelítenek, és munkájukban a kapitalizmus történeti átalakulására fókuszálnak. Munkájukban az 1970-es évek posztfordista fordulata utáni kapitalizmust a hálózati alapú, teamekbe és projektbe kötő munkaszervezeti formaként írják le. E struktúra az egyéntől önálló interakciót, a hálózat pedig spontán önszerveződést vár el. Megszűnik a korábbi foglalkoztatási módokra jellemző stabilitás és folytonosság, fragmentált életpályák és tapasztalatok állandósulnak, különböző vagy egymásra épülő egyenlőtlenségi folyamatokkal szembesülő hálózati egyénekként (Boltanski – Chiapello 2007). Ebben a hálózati kapitalizmusban új, személyiségtípusként leírható pozíciók alakulnak ki. Ilyen a csaló, aki „a birtokába jutott információkat (részben) megtartja magának, arra törekszik, hogy az általa kialakított kapcsolatok szükségképpen rajta keresztül haladjanak át, de az nem célja, hogy másokat is helyzetbe hozzon, hogy olyan kapcsolatok létrejötte felett bábáskodjon, amelyek később nélküle is működhetnek” (Fáber 2007: 152). Szintén a térmobilitás lehetőségével bíró nyertesek nagy csoportjába sorolható az építő, aki „megszervezi a maga körül létrejött munkacsoport tevékenységét, a megszerzett információkat továbbadja, a csapatmunka keretei között lehetővé teszi munkatársai kibontakozását is, új kapcsolatok kialakulását segíti elő, olyan kapcsolatokat, amelyeknek ő nem feltétlenül részese” (Fáber 2007: 152). Előbbiek alkotják a network-világ elitjét, a

KÖZELKÉP – Tanulmányok

kevésbé kiszolgáltatottak pedig nem velük szemben, hanem ugyanazon hálózaton belül állnak (Boltanskiék kizsákmányolás alapú társadalomrétegződés-modelljéről lásd Fáber 2007).

GLOBALIZÁLT GAZDASÁG, LOKALIZÁLT SZEGÉNYSÉG

Ulrich Beck *Mi a globalizáció?* című munkájában külön fejezetet szentel annak a baumani kettősségnek, amelyet Bauman a globalizált gazdaság és lokalizált szegénység kifejezésekkel ír körül (Beck 2005). Az alábbiakban a globális erőter azon világot mutatom be, ahonnan a baumani csavargó útjára indul, hogy helyén így egy módosuláson áteső lokalitást hagyjon.

Bauman szerint első ízben a multinacionális vállalatok globális hálózatainak terjedése kezdte ki az eddigi territorialitást. A vállalatok a gazdasági környezet változásával bármikor elhagyhatnak egy-egy nemzetgazdaságot, anélkül hogy költözésük következményeit magukkal kellene vinniük. Ezt a dilemmát Ulrich Beck a bizonytalanság politikai gazdaságtanával írta le (Beck 2006). Még inkább bonyolódik ez az adottság azzal, hogy a multi- és transznacionális vállalatok önhatalmúlag képesek különválasztani a beruházás és a termelés, a lakóhely és az adózás helyszíneit, akár úgy is, hogy egymás ellen játsszák ki őket. Ez az új gazdasági szektor olyan uralomra tesz szert, amely a másik oldalon a politika és a demokrácia intézményrendszere iránti közönyt, továbbá illegitim társadalmi rendet eredményez. Mindennek oka, hogy „a konszernnek új hatalmának alapját – az államhatalomtól eltérően – nem az erőszak mint ultima ratio képezi, amellyel saját akarát rákényszerítheti másokra; ezért e hatalom sokkal mozgékonyabb, helyhez nem kötött és így »globálisan bevethető«. Ezen uralom zsarolási potenciálja tökélyre viszi a gazdasági cselekvés logikáját: mindig és mindenhol nemet mondani, nem indítani beruházást, anélkül hogy ezt a nyilvánosság előtt meg kellene indokolni – ez a világgazdasági szereplők központi mozgatóereje” (Beck 2006: 28).

Bauman hasonlóképpen írja le ezt, amikor arról értekezik, hogy a befektetők rendelkeznek azzal a mobilitással, amely egy kötöttségektől mentes feltétel nélküli ségben ölt formát. Ők ugyanis elváltak azoktól a kötöttségektől, amelyek a munkavállalók, a szegények és a még meg sem születettek irányában korábban fennállt az uralom részéről. Egy új aszimmetria alakult ki a „hatalom területen kívüli jellege és az »egész élet« folytatódó, területhez kötöttsége között” (Bauman 2002: 27). Az időbeli és térbeli távolságok technológia általi megsemmisítése egy új polarizációt eredményezett, amely egyes entitásokat területen kívülre tett, másoknak pedig úgy alakította át lokalitásait, hogy jelentőségétől és identitáshordozó képességétől fosztotta meg azokat. Ezek a lokalitások a hálózati társadalomba való integrálódás lehetőségét is elveszítik. A lokális, helyi közösségek megfosztódhatnak társadalmi jelentőségüktől, fizikai térré redukálódhatnak. Míg egyik oldalon a globális-lokális

KÖZELKÉP – Tanulmányok

viszony kikényszeríti a transzlokális kultúrák és életmódok új analitikus-empirikus szemléletmódját, addig a másik oldalon szét is választja a világtársadalmat. Mindezt érzékeltetve Roland Robertson nyomán Bauman bevezeti a globalizáció fogalmát, amely értelmezésében egy olyan világméretű, új stratifikációs folyamat, amelyben egy új, világméretű, szociokulturális, önmagát reprodukáló hierarchia épül fel. Mindez konkrétan azt jelenti, hogy „a kvázi szuverenitásokat, a területi megosztottságokat és az egyének elkülönítését, amelyeket a piac és az információk globalizációja kivált, és »kötelezővé« változtat, nem egyenlő társak sokféleségét tükrözik” (Bauman 2002: 111). A globalizáció folyamatát leginkább a tőke, a pénzügyek, a választási lehetőség és a hatékony cselekvés minden más forrásának koncentrációs folyamatként, továbbá a cselekvési és mozgásszabadság (ez utóbbiak gyakorlati okból szinonimákká váltak) koncentrálásaként lehet értelmezni (Bauman 2002). Egy olyan globális tér jön létre, amelynek egy fenti pólusán – a hierarchia tetején – a globálisan mozgó elitek állnak, akik számára a realitás és a virtualitás is átjárható terekké váltak. A másik oldalon egy bezárkózó világ áll, amelyben a szegények, a hálózatok működtetése szempontjából felesleges szerepet vesznek fel. Bauman álláspontja szerint a globalizáció nyertesei és veszteseiben a jövőben sem lehet egységes értelmezési mezőről beszélni, mely a kockázatok észlelhetőségének, és azokkal való szembesülésének új globális egyenlőtlenségét hívja életre. Mászt lát kockázatnak a globalizáció nyertese és vesztese, továbbá a nyertes tevékenységének kockázatait gyakran azok észlelhetősége tekintetében a kevésbé aktív szegényekre hárítja. A társadalmi kockázatdefiníciókhoz és kockázatdiskurzusokhoz kapcsolódó versenyt és vitát nem lehet azonban kizárólag a gazdaságra vagy a politikára korlátozni. Ulrich Beck szerint ugyanis „a kultúrafüggő politikai ellentétek és a materiális pusztítások, valamint a sérelmek egyidejűségéről van szó, amelyek a világtársadalom központi idegrendszerében gyökereznek” (Beck 2008: 196). Mielőtt a kockázat és világkockázat-társadalom kontextusában kialakuló új globális egyenlőtlenséggel foglalkoznánk, a kockázat fogalom definíciójával, illetve a globalizáció komplexitása következtében annak jelentésváltozását ismertetem.

A kockázat definíciójától a bizonytalanság politikai gazdaságtanáig

KOCKÁZAT – KOCKÁZATTÁRSADALOM – VILÁGKOCKÁZAT-TÁRSADALOM

A kockázat fogalom definiálása során különbséget kell tennünk annak szemantikája és a fenyegetettség, bizonytalanság kifejezés között. Esetünkben a kockázatból eredő konfliktusok fő jellemzője, hogy a döntéshozatal korábbi politikamentes területei a kockázatok nyilvános feltárásával és a társadalmi gondolkodásba történő beépülésével átpolitizálódnak (Beck 2005). A kockázat jelentéstanából is arra lehet következtetni, hogy az a jelenünkben tematizálódó eljövendő veszélyekre vonatkozik,

KÖZELKÉP – Tanulmányok

amelyek gyakran éppen a civilizáció sikereiből adódnak. A kockázatfogalom használata a társadalomtudományi szókészletben azzal az ismételt megerősítésével járt, hogy a modernitás világa kontingens, ebből következőleg a tapasztalati dimenziója az előre nem látható dolgok felfedezése, feltételezése és elszenvedése. Egy vég- és határok nélküli globális térben a kockázatok testesítik meg a haladás (a világtársadalomhoz való közeledés) és a hanyatlás (világunk széthullása és polarizációja) dialektikáját. Ulrich Beck különböző munkáiban definiálja a kockázatot – saját meghatározásaitól nem eltérő módon. A következőkben ezen változatok közül egyre támaszkodok: „A kockázat egy olyan társadalom mobilizálódó dinamikájának felismerési és gondolkodásbeli sablonjait jeleníti meg, amely szembesül az önmagát létrehozó jövő nyitottságával, bizonytalanságaival és korlátozásaival, és amelyet nem szabályoz vallás, hagyomány vagy a természet túlereje, és amely elvesztette hitét az utópiák gyógyító erejében” (Beck 2008: 16). A kockázattal tehát a modernitás linearitás történetiségébe vetett bizonyossága kérdőjeleződik meg, amelynek helyét a tudás és nemtudás valószínűség horizontja foglalja el. Beck alapján a kockázat nem a nagyobb tudással győzhető le, hanem az éppen a nagyobb tudásból ered.

Ulrich Beck a korszakos 1986-ban megjelent könyvének címével az ellenőrizhetetlenség és bizonytalanságok univerzalitása korának eljövételére hívja fel a figyelmet. A kockázattársadalom akkor épül fel, amikor a nemzetállam elveszíti szuverenitását, a nemzetállami kockázati szerződés diszkreditálódik, azaz diszpozícióba kerül az a konszenzus, amely az addigi modernizációs folyamat motorja volt. A kockázattársadalom dinamikája abban áll, hogy egy olyan világban vagyunk kénytelenek élni, amely azon alapszik, hogy az előállított és önmagunk által létrehozott bizonytalanság feltételei közepette kénytelenek vagyunk döntéseket hozni saját jövőnk felől.

Beck elméletében egy döntő különbség van az ipari és a reflexív modernitás kockázatainak között. Az előbbi esetében a technológiai kockázatok olyan döntések eredményei, amelyeket magán- vagy állami intézményekben hoznak meg, gazdasági haszonnal járnak, a döntést esélylatolgatás előzte meg, s amelyek esetében a veszélyek a haladás velejárói. A kockázattársadalomban azonban olyan veszélyekkel néz szembe az emberiség, amelyet sem megnevezni, sem kompenzálni nem tud, továbbá kívül esik a jog, a politika és a tudomány területén érvényesülő működési elveken (Beck 2003; 2008).

Szükségszerű, hogy immáron ne is kockázattársadalomról, hanem világgkockázati társadalomról beszéljünk. Míg az előbbiben a társadalmi egyenlőtlenségek hierarchikusak voltak, addig napjainkra a kockázatok eloszlása demokratikus. A kockázatok a jog által kontrollálhatatlanok, továbbá piacokat, nemzetállamokat és politikai közösségeket képesek instabillá tenni, egy világveszély-közösség jött létre. Ezzel párhuzamosan a modern korban tekintélyre szert tévő tudós és szakértői közösségek veszítenek autoritásukból és tudásmonopóliumaikból. A tudomány fejlődésével kapcsolatban a laikusok bizonytalanokká válnak, majd szubpolitika formájában egy-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

re inkább növelik kompetenciáikat, hátrahagyva ezzel korábbi laikus énképüket. Ulrich Beck a szubpolitika fogalmát két értelemben használja: egyrészt azt a jelenséget írja le ezzel a fogalommal, amikor a technológia kérdéskörére vonatkozó döntések politikai legitimitás nélkül dőlnek el az ipari társadalmakban. Másrészt a kifejezés egy új politikai kultúrára is utal, amelynek tartalma a modernség ökológiai szempontból történő megújítása, célja pedig, hogy konszenzust hozzon létre a különböző ipari és technológiai létesítmények kapcsán. A világhozzá tartozó társadalomban tehát a félelem általános életérzéssé válik, megszületik a félelemgazdaság.

A világhozzá tartozó társadalom azonban többet jelent, mint a kockázattársadalom tézisei, a világhozzá tartozó nem más, mint a világhozzá tartozó valóság hű megrendezése. A globális kockázatok új kockázattípusként jelennek meg, és a következők ismervel írhatóak le: a delokalizáció, azaz a globális kockázatok indítékai és hatásai nem korlátozódnak egyetlen földrajzi helyre. A delokalizáció térben, időben és társadalmi szinten egyaránt végbe megy: a kockázatok átlépik a nemzetállamok határait, hosszú látens periódusuk van, illetve komplex lefolyásuk miatt hatásláncolatok sorozatát eredményezik. A globális kockázatok további jellemzője a kiszámíthatatlanság, hiszen következményeik nem láthatóak előre, tulajdonképpen a tudományok által létrehozott nemtudáson és normatív véleménykülönbségeken alapulnak. Végül kompenzálhatatlanok, hiszen szemben az első modernitás káraival, ezek már nem számolhatóak fel (Beck 2008). Az első modernitás zárt, intézményesen megalapozott strukturált rendszerét tehát a második, nyitott, pluralista modernitás váltotta fel, amellyel azonban a kockázatok észlelhetősége és diskurzusai is alapvetően megváltoztak. A kockázatok komplexitása által egy új hatalmi kockázatdiskurzus is kibontakozott, amely szerteágazó hatással van egy-egy társadalom reflexiójára.

KOCKÁZATOK ÉS A TÁRSADALMI GONDOLKODÁS

Mielőtt az előbbi tartalmi kibontásával folytatnám, röviden ismertetném a kockázat és kultúra összefüggésrendszerét. Közös értékei mentén minden kultúra létrehoz egy bizonyos prioritásrendszert, amelyből levezethető, hogy az adott társadalomban mi minősül kockázatnak, mi vált ki szorongást. Egy társadalom reflexív voltát meghatározza, milyen módon válogat a veszélyek sokaságából, mely bizonytalansági tényezőket tüntet ki figyelmével, továbbá milyen módon, mekkora kockázattal lép fel velük szemben. A technikai veszélyek, bizonytalanságok és mindezek kezelésének társadalmi képességei együttesen jellemzik a társadalmi kommunikációs folyamatokat. Szijártó Zsolt szerint „a társadalom szintjén az a kérdés fogalmazódik meg, hogy miképpen hozhatók létre és intézményesíthetők a veszély kezelésének azon társadalmi-kulturális formái, melyek szavatolják a szakmailag megfelelő, társadalmilag elfogadott, tartós kockázatészlelést és ellenőrzést. Így a kockázatos/nem kockázatos, a bizonytalanság/bizonyosság közti határvonal megállapítása minden

KÖZELKÉP – Tanulmányok

társadalomban egy többszereplős kommunikatív folyamat eredménye, ahol a résztvevők két fontosabb kérdésben döntenek: egyrészt diszkurzív meghatározzák, másrészt konszenzuálisan rögzítik azt, hogy melyek a kézben tartható, felelősséggel vállalható s így elfogadható kockázatok; vagyis az elkerülhetetlen károk között lesznek olyanok, melyeket elfogadhatónak definiálnak, s olyanok, amelyeket elutasítanak” (Szijártó 2008: 39). A kockázatprobléma egyidős a modernség történetével és az egyes válságperiódusban, valamint az ezzel járó korszakváltásokban újra és újra előtérbe kerülnek a bizonytalanságok és a veszélyérzet, továbbá az ezekhez köthető új biztonsági rendszerek kiépítése.

A lokalizáltak, a helyben maradt szegények csak kis mértékben érintkeznek azokkal a kutatásokkal és technológiákkal – továbbá értékrend-váltással –, amelyek ezeket a kockázatokat életre hívják. Amennyiben a kockázateszlelés kapcsán annak kulturális elmélete jegyében járunk el, úgy a társadalmi környezetet, az észlelő szubjektumot és a szelekciós elveket egységes rendszernek kell tekintenünk. Ennek alapján minden kockázateszlelés társadalmi filtereken keresztül történik, emellett a társadalmat alkotó különböző kulturális formációkba ágyazódik bele. Mary Douglas a kockázatkezelést egy olyan társadalmi folyamatként értelmezi, amelynek során az adott társadalomban létrejön egy domináns konszenzus, hogy mely veszélyek váltják ki a legnagyobb félelemérzetet és szorongást, továbbá milyen kockázatok felvállalása tekinthető racionálisnak. A továbbiakban azonban az a kérdés adódik, hogyan alakulnak ki a különböző kockázatkultúrák, illetve hogyan jön létre a konszenzus. Douglas szerint ebben a kulturális előítélet játszik nagy szerepet, amely minden társadalmi szerveződés integráns része, és amely dönt, mely kockázatokat kell vállalni, és melyeket lehet elhanyagolni (Szijártó 2008). A kulturális antropológia felől nézve tehát a természettudományok által létrehozott ismeretek, az individuumok szubjektív észlelése és a kultúra együttesen hozzák létre azokat az előítéleteket, ahogyan egy-egy társadalom a kockázatokat észleli. Szijártó Zsolt mindezt a következőképpen fogalmazza meg: „Az intézmények által közvetített kulturális előfeltételek tehermentesítik az individuumot, aki egyébként képtelen volna a modern társadalom áttekinthetetlen tömegű kockázatát és veszélyeit közvetlenül, minden segítség nélkül megragadni, interpretálni. A kockázatok szociálisan – intézményeken keresztül – közvetített szelekciója megfelelően képes strukturálni a kockázatok individuális észlelését és kezelésmódját; mind a társadalom központi intézményei – a »piac«, illetőleg a »hierarchia« –, mind a társadalom perifériáján található nem hierarchikus, önszerveződésen alapuló, kollektív kultúrák – a »szekták« – specifikus szelekciós mintákat nyújtanak ahhoz, hogyan kell a kockázatokat észlelni” (Szijártó 2008: 52–53). Ulrich Beck ugyanerről úgy gondolkodik, minthogy az általunk ismerni vélt kockázatok, amelyek egyúttal félelemmel is eltöltötenek bennünket, saját magunk, saját kulturális felfogásunk tükröképei (Beck 2008).

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A továbbiakban a kockázatészlelést és diskurzust társadalomelméleti keretben vizsgálom. Az előbbieken azért is tartottam szükségesnek a kulturális alapú megközelítés ismertetését, mert a világ fejlett és kevésbé globalizált régiói kockázatészlelési képessége közötti eltérésre igyekeztem rávilágítani. Összességében a lokalizáltak más bizonytalanságokat és kockázatokat észlelnek, noha a globalizáltak és a fejlett országok kockázatainak mellékkövetkezményeivel mindegyiküknek szembeülnie kell.

A KOCKÁZAT ANTAGONIZMUSÁNAK LOGIKÁJA

A továbbiakban tehát a kockázat antagonizmusával (Beck 2008) foglalkozom, továbbá a döntéshozók és az olyan társadalmi csoportok vagy térségek közötti különbségekkel, amelyek a mások által kiváltott kockázatokkal szembesülhetnek, akik ezekről szenvednek.

A kockázatészlelés kulturális antropológiai felfogásának ismertetésével az volt a célom, hogy a kockázat és a társadalmi egyenlőtlenség összefüggését felvezzem, lévén utóbbiak két összetartozó fogalom, a polarizáció és a kirekesztés a kockázat logikájához is tartozik. A kockázat szubsztanciális felfogásához hozzátartozik az aszimmetria, benne rejlik a szemléletmódbeli ellentét. Ulrich Beck mindezt így fogalmazza meg: „A kockázattal együtt jár a kockázati helyzet és kockázati osztályok dichotómiájának inszcenáriójával, amely kettősség egyre jobban kirajzolódik a kockázatnak a világekockázat-társadalomhoz vezető kiteljesedéséhez” (Beck 2008: 174). A kockázat az a helyzet, amely mentén ugyanazt a dolgot egyesek veszélynek, mások kockázatnak látják. A kockázat észlelésének, illetve vállalásának átruházása mögött a következő folyamat áll: minden kockázat egy döntést, azaz egy döntéshozót feltételez, amely során egy aszimmetria alakul ki azok között, akik a kockázatot megfogalmazzák és merészlelnek kockázatni is, és azok között, akik az előbbieket döntéseinek mellékkövetkezményeit saját életükben is viselik. Az egyenlőtlenség már abban is jelentkezik, hogy a döntéshozóknál halmozódik fel eleve a lehetséges haszon és előny, továbbá a társadalomban elfoglalt hatalmi pozíciók révén ők vannak abban a helyzetben, hogy a döntéseket autonóm módon hozzák meg. Mindezt befektetési, tudományos és kutatási szabadság révén tehetik meg. A mellékkövetkezmények kényszerű hordozói ezzel szemben kívül rekednek a döntéshozatalból és annak feltételeiből, sőt azokból az információs hálózatokból is, amely segítségével tudatában lennének milyen egészségkárosító, vagy életüket veszélyeztető hatások érik őket. Utóbbiak a kockázatokkal való szembesülés és észlelés tekintetében kiszolgáltatott helyzetben vannak. Ebbe a csoportba tartoznak a lokalizáltak, a potenciális csavargók, illetve azok a társadalmak, amely a modernitásnak egy korábbi stádiumán állnak, azaz lokálisan még az ipari társadalom kockázatközösségében élnek, és a posztindusztriális társadalmak kockázatait csak mellékkövetkezményként kell elviselniük.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A világgockázat-társadalom szubsztanciája ugyanis a határokon átnyúló kockázatokban rejlik, a kockázatok globalizációjában. Napjaink általános jelensége a vesztély exportálása térben és időben egyaránt. Az exportáló országok számára a vesztély azért jelentkezhethet mellékkövetkezményként – annak ellenére, hogy döntések és tudatos cselekvések eredője –, mert ezek a szemléletmódok és relevanciafalak épültek ki gondolkodásaikban és jogrendjeikben. A mellékkövetkezmények pedig az alacsony biztonságú és bérű, kevésbé hatékony jogrendű és alacsonyabb etikájú országokban csapódik le. Ehelyütt ismét Ulrich Becket idézem: „Kozmopolita szemszögből a »látens mellékkövetkezmények« szétosztása a jogszegény, marginális, periférikus régiók kizsákmányolásának példáját követi, ahol az állampolgári jog idegen szó, és ahol a politikai elit ezáltal megőrzi pozícióját, vagyis azért, hogy országa nagymértékben ellenállásoktól mentes »mellékkövetkezmény-ország«-ként jöhessen számításba, és a nyereségnövelés céljából átvegyék a »látens«-nek tartott »vesztélynövelést«” (Beck 2008: 175). A kockázatokat tehát azokra a térségekre hárítják, ahol azok észlelése vagy a rájuk vonatkozó reflexió kevésbé tud intézményesedni, s éppen az előzőre vonatkozó szűk erőforrásai végett válnak a kockázattársadalmak hálójának részévé. A kockázat és az egyenlőtlenség összefüggésrendszere tehát az igazságosság és konszenzus percepciók különbségét jelenti, ennek azonban előfeltétele egy definíciós küzdelem, amiről Beck így ír: „A társadalmi kockázatok-struktúrában lefektetett, a mi, mint döntéshozók, és mi, mint az élő mellékkövetkezmények közötti, antagonisztikus konfliktusdinamikát legkésőbb akkor tekintik társadalmilag feltételezett és megváltoztatható uralmi és hatalmi viszonyoknak, amikor a döntéshozók »kockázati osztályhelyzete« egybeesik a kockázat definíciós viszonyai és definíciós eszközei feletti hatalommal, és erre nyilvánosan reagálnak. A kockázatot társadalmilag és politikailag lehet és kell megfogalmazni és előállítani, rejtetten vagy nyíltan, kisbetűvel, vagy nagybetűvel írhatjuk őket, az éppenséggel mozgékony tudományos és jogi normák szerint lehet őket felismerni és elismerni, vagy éppen tagadni – aszerint, hogy ki rendelkezik a definíciós viszonyok és definíciós eszközök felett” (Beck 2008: 176). A késő modern társadalmak komplexitása, illetve a korábban ismertetett kockázati rendszer sajátossága miatt lehetetlen a kockázat okának azonosítása. Ennek következménye a már említett definíciós küzdelem, hiszen egy meghatározásnak valóságkonstruáló ereje is van. Aki ebben a küzdelemben felülke-rekedik, az hozza létre azt a kockázatvalóságot, amelyen keresztül a kockázatok a nyilvánosságban megjelennek. Ennek jelentősége abban áll, hogy egy kockázatvalóság konstruálója jelöli ki a kockázatban érintett csoportot, határozza meg nagyságát, következményeit és magát a kockázatot is (Szijártó 1998).

Beck felhívja arra is a figyelmet, hogy amennyiben a kockázatot a reflexív modernitás elkerülhetetlen strukturális feltételének fogjuk fel, úgy kritikával kell illetni a szakértői gondolkodást. Minden ilyen tárgyú gondolkodás ugyanis kötődik egy rejtett morálhoz, politikához és uralomhoz. Ebből következik, hogy a kockázatok

KÖZELKÉP – Tanulmányok

jóval többet jelentenek, mint egy-egy esemény valószínűségének terméke, amelyet a várakozások és a lehetséges károk relációjában vizsgálunk. A kockázatok a világtársadalmi hatalmi viszonyok tükrében kialakuló társadalmilag konstruált és megrendezett jelenségek, amelyek meghatározásához egyeseknek van kapacitása, másoknak nincs. A kockázat reflexivitásából így csak azok profitálhatnak, akik az új egyenlőtenség fenti pozíciójában vannak, azaz akiknek van hatalmuk ahhoz, hogy az általuk létrehozott konfliktusokat meghatározzák, és áttolják a definíciós küzdelemből kizártakra. A kockázat így válik a hatalom és az uralom szinonimájává. Azaz „ahogyan a kockázat kognitív sémája nemcsak a módját szabja meg annak, hogyan értelmezzék tapasztalataikat az emberek, és milyennek lássák világukat, hanem azt is behatárolja, mire irányuljanak cselekedeteik, s így megkezdődik a valóság szétválasztása ellentétes világokra (ez visszatükröződik különböző tudományos diszciplínák eltérő kockázattelfogásában is). Az egyik oldalon a modernizmus világot mint »opportunity«-t, mint esélyt fogják fel, és így működtetik azt, s a látásmódra és potenciális előnyökre irányul a döntéshozók figyelme, legyen szó az egyénről, vagy vállalkozásról, államról, vallásról. Ezek a döntéshozók »mellékkövetkezménynek« tartják azt, ami másokra terhelhető. A másik oldalon a modernizáció az egyén társadalmi életének problematikus, kétséges, sőt elfogadhatatlan veszélyeztetéseként jelenik meg, amit a többiek döntései okoznak” (Beck 2008: 196). Mivel a kockázatok a világtársadalomban kultúrafüggő politikai ellentétek és materiális pusztítások keresztüztüében jönnek létre, a társadalmi kockázatdefiníciókhoz és kockázatdiskurzusokhoz kapcsolódó versenyt és dichotóm konfliktuslogikát sem a gazdaságra, sem a politikára, sem a nemzeti szintre nem lehet redukálni. Ezzel párhuzamosan a kockázatkezelést sem lehet nemzetállami szinten lefolytatni, hiszen egy szuverenitását és politikai cselekvőképességét bizonyos tekintetben elvesztett nemzetállami keret nem alkalmas a globális kockázatok egyszemélyes kezelésére. A bizalmatlanság politikai gazdaságtana jelentős mértékben átalakította a nemzetállamok és gazdaságok önképét, s befolyásolta jövőbeni szerepvállalásaikat. A kockázattársadalom színtere a transznacionális vállalkozások zsarolási és hatalmi játszmainak. Beck nem abban látja a gazdasági globalizáció visszaágait, hogy a területen kívüliséget szerzett tőke egyik országból a másik, olcsóbb bérű országba vándorol, hanem a fenyegetésben, amely a politikai döntéshozókat és érdekképviselőket arra kényszeríti, hogy a még rosszabb következmények elkerülése végett, eleget tegyenek a globalizmus hatalmi potenciáljának. Ez a szemantikai hegemonia a globalizmus ideológiája. Az állampiac gazdasági egyensúlytalansága és a makrogazdaság alakításától való megfosztása azt eredményezte, hogy a gazdaság szinte ténylegesen a politikamentesség területévé vált. A politikamentesség hirdetése a neoliberais globalizmus lényege. Beck azt elismeri, hogy a gazdasági globalizáció politikai vállalkozás, a globalizmust azonban a neoliberais szemléletű hatalmi elit számára tartja fenn.

KÖZELKÉP – Tanulmányok

A bizonytalanság politikai gazdaságtanával előállt az is, hogy egyrészt az intelligens, digitális technológiák felhasználása következtében csökkent a munka iránti kereslet, másrészt a globalizáció következtében növekedett a munkaerő-kínálat. A munkán alapuló kapitalizmus után az alkalmosság és az informális jelleg áthatja a munkaerőpiacot, és egy olyan „patchwork-szerű társadalmi szerkezet” van elterjedőben, amelynek fő jellemzője az életutak, életmódok és munkaformák sokfélesége, áttekinthetetlensége és bizonytalansága (Beck 2006). Minél több a flexibilis munkakör, annál gyorsabban alakul át a klasszikus munkára épülő társadalom kockázattársadalommá, amelyben az egyéni életutak, illetve a politikai és állami intézkedések egyáltalán nem kalkulálhatóak (Beck 2006). Az individualizálódó munka iránti kereslet növekedésével a társadalmi egyenlőtlenségek is további változókkal bővülnek: „az egyértelműség hiányának politikai gazdaságtana, eltérően a proletariátus és a polgárság osztálytársadalmától, nem a sem-sem, hanem a mind-mind kultúráját teremti meg. Ami először is azt jelenti: a fent és a lent nem polarizálódik egyértelműen, hanem átfedi egymást, és nézőpont szerinti gazdasággá vagy szegénységgé, vagy ideiglenes gazdagsággá, vagy az alkalmosnak megfelelő kombinációjú egzisztenciaformákká olvad össze” (Beck 2006: 30).

A jövedelemszerző munka a modern ember önigazolásának egyik legfontosabb terepe. Ezen folyamat negatív irányú változása szorongási tendenciákat hív életre, szorongást a gazdasági és kulturális globalizáció teremtette munkaerőpiaci helyzetből és az identitás elvesztése miatt. Erre a megoldás csak egy flexibilis, beágyazottságot nélkülöző individuum lehet, amely egy reflexív individualizációs folyamatot előfeltételez. A késő modern társadalomban a szorongás és az individualizáció egymás párjai, amely összefüggést a globalizáció csak felerősített, s amely napjainkban bizonyos társadalmi csoportok, akár generációkon átívelően is az új *condition humaine* is lehet.

Összegzés

A tanulmány késő modern teoretikusok elméleti kereteiben tárgyalja a globalizáció értelmezését, az identitásnak globális folyamatokkal bekövetkező fordulatát kiegészítve a (világ)kockázati társadalom aktualitásával. A migráció és mobilitás késő modern, Zygmunt Baumanra támaszkodó tipológiai („turisták”, „csavargók”), továbbá a kockázatok megosztásának egyenlőtlensége folytán egyértelművé lehet, hogy egyrészt kétségkívül igaz, hogy a sokszoros rétegződéssel és fragmentációval bíró társadalmak egyes társadalmi csoportjai a második modernitás egyénileg vagy közösségekkel kezelhető, vagy annak észlelt kockázataival járó talaján élnek. Másrészt más közösségek (azt alkotó egyének) még az első modernitás világában élnek, vagy ami éppen környezetükből, munkaszervezeti beágyazottságukból, lakóhelyük térsé-

KÖZELKÉP – Tanulmányok

géből felszívódott, és a másodikat csak a technológia által hálózatába szervezett világ jelzi.

Bauman szerint a csavargók káoszszerű és jelentés nélküli vándorlása az, amely a döntéshozókat egy új, államilag igazgatott társadalmi rend melletti kiállásra sarkallja, s ezáltal mindennél jobban érzékeljük azt a bizonytalanságot, amely ma körülvesz bennünket, s ahogyan a lokalizált szegénység és a háborús konfliktusok szülte áramlások lefegyverzik a korábban döntéseket is hozni képes vezetőket.

A világgócázat-társadalom szubsztanciája a határokon átnyúló kockázatokban rejlik, vagyis a kockázatok globalizációjában. Lehet ez a klímaváltozás, a terrorizmus, a bűnözés, vagy egy gazdasági krízis, egy földrészekén átívelő geopolitikai instabilitás. Ezt még súlyosbít(hat)ja az a „tény” – már amennyiben beszélhetünk tényekről a késő modernitásban –, hogy a fejletlenek, a lokalizáltak más bizonytalanságokat és kockázatokot észlelnek, noha a fejlett országok és globalizáltak kockázatainak a mellékkövetkezményeivel mindegyiküknek szembesülni kell. A tanulmány célja annak bizonyítása volt, hogy kockázatok hatványozódása és előre nem láthatatlansága okán is a nemtudás politikai rendszerében élünk. Ilyen modernitás (és politikai) kondíciók esetén nyeri el értelmét a kételyekre alapozott politika. Ulrich Beck viszont hangsúlyozza: a kockázattársadalom nem összetévesztendő a katasztrófatársadalommal. Utóbbi már a „túl késő” társadalma.

Irodalom

- Barrere, Anne – Martucelli, Danilo (2008): A modernitás és a mobilitás elképzelései. In: Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban.* L'Harmattan, Budapest
- Bauman, Zygmunt (2004): A zarándok és leszármazottjai: sétálók, csavargók és turisták. In: Biczó Gábor (szerk.): *Az Idegen – Variációk Simmeltől Derridáig.* Csokonai, Debrecen
- Bauman, Zygmunt (2002): *Globalizáció. A társadalmi következmények.* Szukits, Szeged
- Bauman, Zygmunt (2001): Identitás és globalizáció. In: *Magyar Lettre International*, 7(3): 11–13.
- Bauman, Zygmunt (1992): *Intimations of Postmodernity.* Routledge, London
- Bauman, Zygmunt (2008): Munka. In: *Café Babel*, 17(1): 11–23.
- Bauman, Zygmunt (1993): Van-e posztmodern szociológia? In: *Replika*, 4(1–2): 7–21.
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Beck, Ulrich (2009): *A munka szép új világa*. Belvedere, Szeged
- Beck, Ulrich (2006): *A választás tétje*. Belvedere, Szeged
- Beck Ulrich (2005): *Mi a globalizáció?* Belvedere, Szeged
- Beck, Ulrich (1997): Túl renden és osztályon? In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*. Új Mandátum, Budapest
- Beck, Ulrich (2008): *Világkockázat-társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Belvedere, Szeged
- Boltanski, Luc – Chiapello, Eve (2007): *The New Spirit of Capitalism*. Verso, London
- Csuka Gyöngyi – Török Ádám (szerk.) [2015]: Az Európába irányuló és 2015-től felgyorsult migráció tényezői, irányai és kilátásai. Magyar Tudományos Akadémia. Elérhető: http://mta.hu/data/cikkek/106/1060/cikk-106072/_europabairanyulo.pdf. (Letöltés ideje: 2016. 05. 01.)
- Fáber Ágoston (2007): A kapitalizmus új szelleme – a társadalmi egyenlőtlenségek új dimenziói. Elméleti áttekintés és kizsákmányolás alapú rétegződésmo­dell. In: *Replika*, 2007/3: 147–162.
- Giddens, Anthony (1994): Living in a Post-Traditional Society. In: Beck, Ulrich – Anthony Giddens – Scott Lash (szerk.): *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford University Press, Stanford
- Giddens, Anthony (2005): *Elszabadult világ*. Napvilág, Budapest
- Giddens, Anthony (2013a): A strukturáció elmélete. Bernd Kießling interjúja. In: *Replika*, 2013/1: 11–25.
- Giddens, Anthony (2013b): Élet a poszttradicionális társadalmakban. In: *Replika*, 2013/2: 55–95.
- Giddens, Anthony (2013c): A késő modernitás körvonalai. In: *Replika*, 2013/2: 113–130.
- Hartmann, Martin – Axel Honneth (2007): A kapitalizmus paradoxonjai. Kutatási program. In: *Replika*, 16 (2): 117–133.
- Lash, Scott (1994): Reflexivity and its Doubles: Structure, Aesthetics, Community. In: Beck, Ulrich – Anthony Giddens – Scott Lash (szerk.): *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford University Press, Stanford
- Rényi Ágnes – Sik Domonkos – Takács Erzsébet (2014): Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. In: *Szociológiai Szemle*, 2014/3: 18–60.
- Sassen, Saskia (2006): Új globális osztályok és politikai implikációik. In: Giddens, Anthony – Patrick Diamond: *Írások az egyenlőtlenségről, az egyenlősdiről – és az új egyenlőségről*. Napvilág, Budapest

KÖZELKÉP – Tanulmányok

- Sik Domonkos (2015): *A modernitás rétegei*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Sik Domonkos (2012): *A modernizáció ingája*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Sik Domonkos (2013): Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás. In: *Rep-
lika*, 2013/1: 131–144.
- Szijártó Zsolt (2008): *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Gondolat,
Budapest

Virtuális világok, valódi kérdések: A Replika internet-kutatási száma Belépés Jelszóval! Online világok és kutatási módszereik

Replika, 2015/1-2, 90–91. sz.

BAKOS ÁRON

Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Hungarológiai Tudományok Doktori Iskola

Farkas Judit és Lajos Veronika vendégszerkesztésében jelent meg a Replika 2015. évi dupla száma, mely az internetkutatás különböző diszciplináris hátterű tanulmányainak ad helyet. A közölt írások elméleti, metodológiai szempontból, illetve különböző, empirikus adatgyűjtésen alapuló esettanulmányokon keresztül járják körül az internet térnyerésével járó társadalmi, kulturális változásokat (és változatlanóságokat), érintik a kutatás-módszertani kihívásokat és a technológiai feltételek átalakulása nyomán felvethető új kérdéseket.

A szerkesztők előszava röviden felvázolja azt a diszciplináris, tematikus keretet, amely a kötet írásait összekapcsolja, illetve tematikus rendben ismerteti a közölt tanulmányok tartalmát.

Szijártó Zsolt tudománytörténeti írása a médiaetnográfia nyolcvanas évekbeli (elő)történetét tárgyalja. Tanulmánya – melynek bevezetése az irányzat mostoha voltára, majd legújabb fellendülésére hívja fel a figyelmünket – elsősorban három szerző, Janice Radway, David Morley és Hermann Bausinger munkásságát mutatja be a médiakutatás szemszögéből. Eredményeik, szemléletük és három, a fenti szerzők által bevezetett vagy újraértelmezett fogalom (értelmező közösség, *viewing context*, mindennapi élet) részletes ismertetésével Szijártó egy tudományos szemléletváltási folyamatot rajzol fel, melynek eredményeképpen a szociokulturális meghatározottságok vizsgálata kerül előtérbe.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

Mátyus Imre írásában a néprajztudomány, kulturális antropológia talán legfontosabb módszertani kérdését, a terepmunkát, a terep fogalmát ért kihívásokat tárgyalja. A terep átértékelődéséhez tanulmánya első felében tudománytörténeti, elméleti oldalról közelít. A szerző a kulturális fordulat szellemében megfogalmazódó kritikákat, a tér- és szerepfelfogások mögötti hierarchizált szembeállítások felismerésével jelentkező episztemológiai válságot ismerteti. Második felében gyakorlati oldalról, az internet megjelenésével járó technológiai fordulat tükrében elemzi az etnográfiai módszereket érő kihívásokat, melyek sok esetben éppen a fenti szembeállításokat mossák el. Az írás a módszertani mellett fontos etikai problémákat is érint, és az adatgyűjtésre vonatkozó irányelvek rövid megfogalmazásával zárul. Bár a szerző következtetésében és a tárgyalásban is megfogalmazza, hogy a textuális reprezentációk elemzése az online kultúrák vizsgálata során is elsődleges marad, de megállapítása mellett nem érvel, noha ez a következtetés a képi fordulat, a másodlagos szóbeliség koncepciójának tükrében vitathatóvá válik.

Hasonló alapproblémából – a terep, a hely, a lokalitás különböző, a hatvanas évektől jelentkező kritikáiból – indul ki Nagy Károly Zsolt írása is. Tanulmánya első részében a George E. Marcushoz köthető *multi-sited ethnography* és a Luke Eric Lassiter által leírt *collaborative ethnography* elméletét, módszerét járja körül. A két részletesen tárgyalt eljárást összekapcsolja a hipermédia nyújtotta lehetőségekkel, és rámutat, hogy a technológiában rejlő lehetőségek kiaknázásával nemcsak a kutatási eredmények, de maga a kutatási eljárás is mediatisálódhat, „ösvényt” nyitva egy kollaboratív, diszkurzív antropológia felé, mely a különböző mediatisált kommunikációs színtereken éppen a lokalitás megteremtésének folyamatát rekonstruálhatja.

Csáji László Koppány egy népi próféta kárpát-medencei új vallási mozgalmát, különösen annak különböző kommunikációs aktusait ismerteti. Tanulmányának homlokerében az online és az offline színtér különböző legitimációs technikái állnak, ezek tér- és időbeli változásait és egymáshoz viszonyított különbségeit vizsgálja a diskurzuselemzés módszerével. Írása rámutat, hogy a csoportszerveződésben milyen szerepet töltenek be a különböző diskurzusok, hogyan válik heterogénné mind az online, mind az offline diskurzustér, valamint esettanulmányának következtetései mentén fontos módszertani elveket fogalmaz az interneten is szerveződő közösségek vizsgálatával kapcsolatban. A gazdag etnográfiai leírás érzékenyen ábrázolja, hogy egy viszonylag kisszámú (vallási) közösség diskurzustere is milyen heterogén lehet.

Vásárhelyi Ágnes írása szintén egy antropológiai terepmunka eredményeit dolgozza fel, és egy zenei szubkultúra, a magyarországi hardcore punk világába kalauzolja el az olvasót. A rövid módszertani, szakirodalmi, és „szubkulturális” bevezetéssel induló tanulmány az internet adaptálásának, használatának kérdését vizsgálja az adott szubkultúra kontextusában. A hosszabb interjúrészletek beemelésével érzékletessé tett leírás elsősorban azt a folyamatot rekonstruálja, hogy a kezdetben, de az idősebb tagok által még ma is ellentmondásosabban megítélt internetet, melynek

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

nyitottsága, szabad hozzáférhetősége idegen a szubkultúrára jellemző *underground* szellemiségtől, hitelességi eszménytől, hogyan adoptálják és kezdik szubkulturális célokra használni.

Fekete Mariann a kulturális fogyasztás, a kulturális attitűdök változásait vizsgálja az internet elterjedésének tükrében. A kutatás empirikus alapját egy kérdőíves adatfelvétel képezi, melyet egy, a klasszikus zene iránt érdeklődő facebook-oldal követőinek egy része töltött ki. A vizsgálat eredményeként a szerző kimutatja, hogy az otthon- és képernyőközpontúvá váló szabadidő-eltöltési szokásokat az internet alapvetően nem strukturálja át, hiszen a vizsgált csoportban magas státuszú egyéneket talál, tehát az internethez való hozzáférés lehetősége nem vonja automatikusan maga után a magas kulturális javakhoz való hozzáférést. A következetesen levezetett elemzés és a konklúzió közötti egyedüli ellentmondás, hogy míg a tárgyalásban a kultúrafogyasztói típusoknál csak egy rendkívül kicsi csoportot alkotnak a „kulturális mindenevők”, addig a következtetésekben a szerző már úgy fogalmaz, hogy kulturális aktivitása alapján a fenti címkével jellemezhető a csoport egésze.

Glózer Rita egy internetes paródiavideókat készítő fiatal munkásságának elemzésén keresztül közelít az ifjúsági médiahasználat kérdéséhez. A jelenséget mint a politikai véleménynyilvánítás alternatív formáját értelmezi, mely egy, a hipermédia, az internet térnyerésével átalakult, újfajta nyilvánosságban terapikus funkciót tölt be. A szerző részletesen bemutatja a vizsgált alkotó által előállított, „remixelt” anyagokat, majd egy eredeti, vitára sarkalló olvasatot közöl azok esztétikájáról. Elemzésének gerincét Mihail Bahtyin karnevál fogalma adja, melynek elemeit sorra véve meggyőzően állítja párhuzamba a két kulturális megnyilvánulást. Az elemzés egyedül annak megválaszolásával marad adós, hogy vajon a videók esetében a nevetés valóban össznépi-e, hiszen a javában középosztálybeli fiatalok által készített (és talán többnyire általuk is fogyasztott) videók jellemzően a marginalizált csoportok és a társadalmi elit (színészek, politikusok stb.) tagjai jelennek meg: a teljes társadalom nevet saját magán, vagy a középosztály tagjai az alattuk és felettük állókon? A terapikus funkció nem a saját társadalmi helyzet feldolgozására és megerősítésére irányul?

Az elektronikus folklór jelenségvilágát, az internetes politikai kommunikáció „népi” oldalát, azon belül is a választási folklór témáját járja körül Domokos Mariann és Vargha Katalin írása. Dolgozatuk első részében a folklorisztika fontos módszertani kérdéseit, gyűjtési elveit tisztázzák, valamint meghatározzák az elektronikus folklór fogalmát, és röviden jellemzik természetét. Szűkebb vizsgálati kérdésük a 2014-es kampányidőszak folklórájának szöveges (kortesdal), de különösen képi természetének, a mémek elemzésére irányul, de a tárgyalás során a korábbi évek, az előző három választás folklorisztikai vonatkozásaira is kitékintenek. Írásuk rámutat, hogy a világhálón egyszerre élnek tovább és keletkeznek új folklór műfajok, hogy a kontextus figyelembe vétele továbbra is fontos tényező marad a gyűjtés során, valamint hogy a

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

hivatalos és a népi kultúra határa sokszor elmosódik, komoly módszertani dilemmákkal szembesítve a kutatót.

Balázs Géza írásában összetett feladatra vállalkozik: a netfolklor, a netnyelv bemutatására, fogalmának, valamint a két jelenségvilág kapcsolatának meghatározására, kutatástörténetük felvázolására, és általában a netfolklor természetének ismertetésére. A szerző ugyan a kitűzött céloknak jobbára eleget tesz, ám ennek fejében írása felületes marad, és mintha a szöveg helyenként önellentmondásokat tartalmazna (az új technológia individualizál vagy közösségeteremtő). Noha a szerző eredeti, továbbgondolásra is érdemes meglátásokat közöl (például a miniatürizálódás jelenségéről), ezeket feltehetőleg az érinteni kívánt témák nagy száma miatt nincs helye részletesebben kifejteni.

A világhálót mint a hagyományos kultúra új hordozóját és közegét vizsgálja Vajda András. Az elsősorban a használatra és a használókra hangsúlyt helyező írás részletes fogalmi bevezetéssel indul, melyben a szerző az érvelésébe bevonandó néprajzi kulcsfogalmak (népi kultúra, hagyomány, folklorizmus, kitalált hagyomány, örökség) történetére, jelentésére, meghatározásának nehézségeire, egymáshoz való viszonyára tér ki. A további gazdag fogalmi és elméleti apparátust felvonultató írás a kontextus- és funkcióváltás folyamatát, folyamányait és összefüggéseit elemzi. A fenti összefüggésben az örökségtermelés egyik motorjává váló internettel kapcsolatban a hozzáférhetőség megváltozásának következményeit veszi sorra.

A közölt tanulmányok különböző irányultságának, diszciplináris háttérének ellenére a legtöbb írásban megfogalmazódik az online és az offline világok elválaszthatatlanságának elméleti, módszertani belátása. A szerzők többsége explicit módon ki is fejt, elméleti alapokra vagy saját adatgyűjtésének tapasztalataira hagyatkozva alá is támasztja a fenti tételt. Fontos kiemelni, hogy ez nemcsak az online világokra irányuló kutatásokra érvényes, de az eredetileg offline közegben elinduló vizsgálatokra is: Vasárhelyi Ágnes eredetileg nem tekintette céljának az online tartalmak kutatását, ám mint megfogalmazza, a kutatás szempontjából hasznosnak bizonyult a virtuális tér bejárása is. Emellett több szerző is felhívja az olvasók figyelmét a hazai tudományosságának a témával kapcsolatos hiányosságaira. Valóban, több írás egy-egy eleddig kevésbé érintett elméleti kérdéssel, felfedezésre váró forráscsoporttal foglalkozik, így bátran állíthatjuk, hogy egy hiánypótló vállalkozás eredményét vehetjük kézbe. A jelszó: csak így tovább!

Történeti emlékezet nálunk és más nemzeteknél

K. Horváth Zsolt: *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához.* Kijarat Kiadó, Budapest, 2015, p. 384.

BÁRÁNY BALÁZS

Eszterházy Károly Egyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola

John Lewis Gaddis *The Cold War* című könyvének bevezetőjében arról vall, hogy számára nagy kihívást jelentett a 2005-ös évfolyammal való szembesülés, hiszen e generáció számára a hidegháború szereplői ugyanolyan relevanciával bírnak, mint Napóleon vagy Nagy Sándor. A családi történetek kommunikatív történelme révén ugyan értesültek a közelmúlt jelentős eseményeiről, de lefolyásuk egészével nincsenek tisztában (Gaddis 2005: 1). E tapasztalatot tizenkét évvel később magam is átéltem. A nyolcadik osztályos történelemórán ma már nem a két világháborúról beszélünk, hanem az 1945 utáni időszakról. Az ún. „Z generáció” számára azonban a hidegháború, rendszerváltás, vagy akár a 2006-os őszi események mind a „töri-hez” tartoznak. Számukra ez is régen volt, a

múlt része – bár a tanúi még élnek. Ez a „töri” tehát más, mint amit a görögökről tanultunk, vagy az oszmán hódításról. Itt nem (vagy inkább: már itt sem) lehet úgy gondolkodni, hogy „jók” és „rosszak”, „mi” és „ők”. Sok rövidítés (ENSZ, NATO, EU, ÁVO, ÁVH, FKGP, MKP, SZDP, MDP, MEFESZ, MSZMP stb.), sok hasonló név (Nagy Ferenc – Nagy Imre), öltönyös/bajszos/kopasz arcok néznek vissza a tankönyvből. A téma általában nyomasztó: emberek elárulása, kisémmizése; köpönyegforgatás, játszamazás. S mindez egy olyan mediatizált világban, mint a mai, ahol már nem a tankönyv a fő ismeretszerző forrás, ahol a tanár interpretációja (bár szerintem még mindig súlyozott, de) csak egy a sok közül. Milyen lesz az ő történelemképük? A fele-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

lősség nagy, hiszen páran lehet, hogy itt hallanak utoljára összefüggően a közelmúlt eseményeiről, s ezután válnak választópolgárokká. A probléma az, hogy egy eleve beteg emlékezetkultúrára próbálunk meg valami szilárdat felépíteni. Mik ennek a betegségnek a tünetei? A szembenézés elsikkasztása és az önfelmentés. K. Horváth Zsolt könyve ez ellen a betegség ellen kínál terápiás lehetőséget.

A szerző 2011-ben szerezte PhD-fokozatát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, ahol jelenleg is a Művészetelméleti és Médiakutatási Intézetben dolgozik, mellette pedig a Mérei Ferenc Szakkollégium igazgatója. *Par excellence* társadalomtörténész, akit a kollektív emlékezet problémája ugyanúgy foglalkoztat, mint a munkásság és az avantgárd kapcsolata, vagy a magánélet története. Frankofón beállítottságú, s ez nem csoda, hiszen az ELTE történelem–francia szakpárjának elvégzését követően az École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) hallgatója is volt, Pierre Nora nagyhatású esszéi is az ő jóvoltából olvashatóak magyar nyelven (Nora 2010). A francia történettudományak a történelemelméleti kérdések szerves részei, míg hazánkban ezek integrációja meglehetősen felemásra sikeredett. Bár az utóbbi években egyesek (főként akadémikusok) igen élénken érdeklődnek a téma iránt, az egyetemi képzésnek azonban nem (pontosabban: nem mindenhol) vált szerves részévé az efféle munkákkal való megismerkedés. Valószínűleg el kell még telnie legalább egy évtizednek, hogy ez a fajta aspektus is polgárjogot nyerjen a történeti képzésben.

Az *emlékezet betegeiben* a szerző tizenöt év tizenöt tanulmányát gyűjtötte össze és rendezte négy csoportba. Az első (*Szóvá tett élet*) a 19–20. századi visszaemlékezések, a második (*Monumentális*) a szimbolikus terek történelemelméleti problémáival, míg a harmadik csoport (*Képes beszéd*) a fotográfia és a mozgóképek emlékezeti szerepével, az utolsó (*Képzelt, beteg*) pedig az emlékezés pszichopatológiai kérdéseivel foglalkozik.

„*Kiegyensúlyozott fejlődést maguk mögött tudó társadalmak általában erős kohéziójú, és az alapértékekben egyetértő identitásközösségekkel rendelkeznek. Napnál világosabb, hogy a magyar nem tartozik ezek közé.*” – így summázta a magyar történeti emlékezet legfontosabb problémáját Romsics Ignác professzor (Romsics 2014: 17). Miért nem formálódtak ki ilyesfajta identitásközösségek a magyar társadalomban? Miért nem tudunk a magyar történelem megrázkódtatásaival (Trianon, Don-kanyar, holokauszt, 1956) kapcsolatban konszenzuális álláspontra jutni? K. Horváth Zsolt tanulmányai alapján a legfőbb akadály abban látszik, hogy a történelmi traumákat egyoldalúan történeti szempontból interpretáltuk, holott az emlékezet kutatása „*multidiszciplináris probléma, még akkor is, ha a gyakorlatban egy irodalommal foglalkozó kutató másképp fogalmazza meg kutatási kérdést, mint egy történész vagy szociológus*” (K. Horváth 2015: 13). Ami e helyett történt, az (Pierre Nora-i fogalomhasználattal élve) „helyi hagyománytermelés”, „feszítválosodás”, valamint a történeti emlékezet politikai és turisztikai felhasználása. A szembenézés tehát elmaradt, ezt azonban nem lehet megspórolni. A tanulmányok legfőbb üzenete számomra az, hogy miként lehetne ezt jól csinálni?

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

A felejtés pizkozatai című tanulmány például 1948–1949-es önéletrajzokat, munkahelyi állásjelentkezéseket vizsgál. A szövegek alapos forráskritikai elemzése szépen dekonstruálja a „fordulat évei” kapcsán kialakult áldozat-kollaboráns dichotómiát. Az, hogy ebben az időszakban az emberek a diktatúrának csak kiszolgálottjai vagy kiszolgálói lehettek, valójában egy Hannah Arendt-i nyelvi örökség, mely a hidegháború korából maradt ránk – fejt ki a szerző (K. Horváth 2015: 45). A textusok vizsgálata során azonban felsejlenek azok a hétköznapi túlélési stratégiák, melyek árnyalják az ilyenformán kialakult képet. Nem tartható a „hősi ellenállás” képe egy olyan világban, ahol az emberek többsége túlélni, megélni akart. Ehhez kompromisszumot kellett kötniük a fennálló rendszerrel¹. Épp ezért figyelemreméltó, hogy az állásra jelentkezők milyen nagy találékonyságról tesznek tanúbizonyságot a kor nyelvezetének adaptálásakor.

Elméleti témát feszeget *Az idő újabb cáfolata* című írás is, az idő, a múlt, a történelem és az emlékezet fogalmáról. Bár a szerző célja itt is a különböző teoretikusok álláspontjainak elemzése, annyiban kitér a hazai emlékezetkultúra helyzetére, hogy megállapítsa: hazánkban a különböző évfordulók kapcsán „*Szent István, Rákóczi, Kossuth, Széchenyi még mindig* »üzennek a mának«, *tanulást adnak át a ma élőknek, s ezzel a kapoccsal mintegy meg is teremti annak látszatát, hogy a múlt és a jelen közötti relációban a történelem ideje folytonos, hiszen mi a fentebbiek leszármazottai vagyunk, létünk belőlük is következik. Illetve, hogy homogén, hiszen ugyanabban az időben élünk* (»Magyarország történelmének részei vagyunk«), *csak picit később*” (K. Horváth 2015: 106.).

Ahhoz, hogy a hazai „emlékezetbetegség” szimptomáit kezelhessük, fontos megvizsgálni azt, ahogyan ezeket a tüneteket más nemzetek is produkálták, kúrálták. Jó példa erre *A titok politikája* című tanulmány, mely a franciák Vichy-szindrómáját járja körbe. A történész és az orvos párhuzama itt *expressis verbis* megjelenik, ám a szerző újfent hangoztatja, hogy nem egyedül a történészekre bízna az ilyesfajta problémák kezelésének feladatát: „*Talán épp az a megváltozott történészi szerep hangsúlyozandó itt, melynek lényege, hogy egyéb szakemberekkel (nemzetközi jogászok, pszichológusok stb.) együtt a közelmúlt kutatója bizonyos, a társadalmi konszenzus szempontjából feldolgozó, normatív szerepet tölt be. A normativitás, a közelmúlt bűneiről való megnyilvánulás, a közéleti beszédrend formálása kiemeli a történelmet hagyományos szerepéből, s nemegyszer bírósági tanúként, a társadalmi nyilvánosság aktív formálója lesz; ez a társadalmi feldolgozás lényege*” (K. Horváth 2015: 124). A multidiszciplináris megközelítés lenne tehát az üdvözítő módja a történelmi traumák „kibeszélésének”, mely – az én olvasatomban – gyakorlatilag előjátéka lehetne az össztársadalmi párbeszédnek is.

¹ Érdekes, hogy a kompromisszum kérdését manapság inkább a Kádár-korszak kapcsán szokás emlegetni, holott ezek szerint már korábbi időszakok kapcsán is releváns.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

De mekkora az esély egy ilyesfajta diskurzus lefolytatására? *A Harc a szocializmusért szimbolikus mezőben* című tanulmányban K. Horváth emlékeztet bennünket arra, hogy a múltban többen úgy gondolták, hogy meg kell várni, amíg a közelmúlt eseményei valóban történelemmé válnak. Ennek határvonalat a Századok alapításakor 144 évben húzták meg, míg Jan Assman szerint 80 év az az idő, amikor a közelmúlt eseményei a társas érintkezésből kikopnak. Ez esetben a szocializmus a kulturális emlékezet, a kommunikatív emlékezet és a történelem halmazának metszéspontjában áll, mely alól a történész nem tudja magát kivonni. A közelmúlttal való tudományos foglalkozást ráadásul nehezíti az a közhelyszerű tény, hogy a futball (és a politika!) után a történelem az, amihez „mindenki ért”. Ennek oka, hogy az átélt eseményeknek, a tapasztalatoknak adunk hitelt, ami azt a csalfa hitet keltheti bennünk, hogy a múlt tökéletesen rekonstruálható, hiszen „ott voltam, átéltem, tehát úgy volt”. Ez elvezet bennünket az emlékezés újabb problémájához: vajon az emlékező teljesen azonos-e azzal a személlyel, akire emlékezik? Heller Ágnes az önéletrajzi emlékezés kapcsán azt írja, hogy „arra a kérdésre válaszol, hogy ki vagyok én.” Azért is lényeges ez, mert „minden emlékező a saját Énjét prezentálja” és „az önéletrajzi emlékező énje általában nem teljesen azonos az emlékezetnyom énjével, s nem csak azért, mert más az »életkora«, a tapasztalatai s más az érzelmi beállítottsága”. De mivel „emlékeket lehet szuggerálni is”, folyamatos emlékezés pedig nincsen, az olvasónak élnie kell a gyanúperrel afelől, hogy a szerző saját képzeletével tölti ki a „fehér foltokat” (Heller 2015: 72–73, 75). K. Horváth ide idézi Pierre Nora és Reinhart Koselleck téziseit az emlékezet helyeivel (*lieux de mémoire*) és fogalomtörténettel (*Begriffsgeschichte*) kapcsolatban, hogy nyomatékosítsa: a fogalmak és helyek képe a történelmi gondolkodásban a múlthasználat függvényében változhat. Gyakorlati példaként a 301-es parcella, a Terror Háza Múzeum, a Szoborpark és Kádár János sírjának esete kerül bemutatásra.

A mozgóképi kultúra gyakorta szolgál egy adott nemzet lelkiismeretének tükrésként. Németországban például a film sikeres eszköz arra, hogy a 20. század vészterhes múltjával való szembenézés megtörténhessen (*Goodbye, Lenin!* – 2003; *Die Untergang* – 2004; *Das Leben der Anderen* – 2006). Sajnos a tapasztalat az, hogy nálunk ez a fajta feldolgozási mód még nem gyökerezett meg, s ahogy az idő múlik, úgy válhat egyre nehezebbé. A *Néhány bevilágított mozgókép* című tanulmányból kiderül, hogy Szabó István *Szembesítés* című dokumentumfilmje egy ritka kivétel. A film a művész és a hatalom viszonyáról mesél, és később széles körben vált polémia tárgyává, mikor a rendező életpályája körül bontakozott ki vita. Az eset nem egyedi. Azonban rendkívül alkalmas annak érzékeltetésére, hogy lássuk: „egyetlen ügyből, bármilyen ismert is a főszereplő, nem érthető meg az egész Kádár- korszak morális rendje, pláne nem oldható meg petíciókkal, aláírásokkal, kiátkozásokkal és befogadásokkal, még akkor sem, ha az idősebb generációk érzelmi érintettsége érthető. Ahhoz, hogy – szűkítve: önmagunkra értve – megértsük a szocializmus világát, s benne az ügynökkérdést, egyrészt látnunk kellene, hol van mindennek a helye a háború utáni

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

felelőségek rendszerében, másrészt azt, hogy a modern magyar társadalom történetében mit jelent ez” (K. Horváth 2015: 246).

Végezetül a multidiszciplináris diskurzus szükségességéhez kapcsolódva vet fel egy példát a szerző. A Nagy Háború történeti feldolgozása kapcsán ütközteti Maurice Halbwachs szociológiai és Eugène Minkowski pszichopatológiai megközelítését. A fő kérdés, hogy szétválaszthatóak-e az emlékezet jelentésrétegei a közhasználatban és a tudományokban? Hiszen emlékezetben mindenki és minden tudomány mást ért: mást a szociológus és mást a pszichiáter. Halbwachs inkább csoporthoz köti, mint egyénhez, míg Minkowski ezzel szemben egy relatívabb társadalmi időstruktúrát vázol fel (a jövőt éljük meg, mely jelenné tud válni), melyben az emlékezet fogalmát is át kell értelmeznünk. Érdekes, hogy mindkét kutató a bergsoni időfogalomból indult ki, mégis gyökeresen más végeredményre jutottak. Az ilyen típusú összehasonlításoknak, párbeszédeknek lehet majd olyan gyümölcse, melyeket a jövő generációk elébe helyezhetünk – legyen szó egyetemi hallgatókról, vagy nyolcadikosokról.

Irodalom

- Gaddis, John Lewis (2005): *The Cold War. A New History*. Penguin Books, New York
- Heller Ágnes (2015): *Az önéletrajzi emlékezés filozófiája*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest
- Nora, Pierre (2010): *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. K. Horváth Zsolt (szerk./ford.), Napvilág, Budapest
- Romsics Ignác (2014): *A múlt arcai. Történelem, emlékezet, politika*. Osiris, Budapest

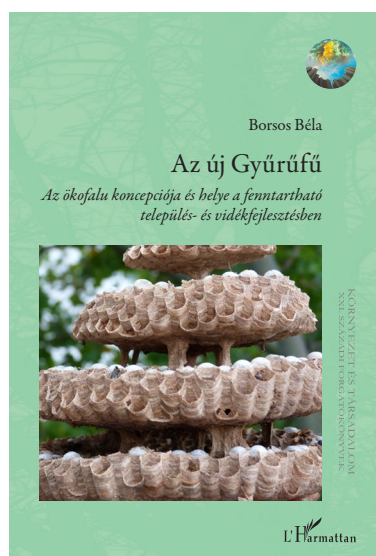
Borsos Béla: Az új Gyűrűfű

Az ökofalu koncepciója és helye a fenntartható település- és vidékfejlesztésben

L'Harmattan, Budapest, 2016, p. 247.

FARKAS JUDIT

PTE BTK Társadalmi Kapcsolatok Intézete Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék

A recenziót egy személyes megjegyzéssel szeretném kezdeni: nagyon jó érzés kézbe fogni könyv formában egy olyan munkát, aminek alapját, a szerző földrajztudományi doktori disszertációját már évek óta kötelező olvasmányként tanítom a Pécsi Tudományegyetemen, az ökofalvakkal foglalkozó kurzusaimon. A megjelenést különösen aktuálissá teszi az a tény, hogy Gyűrűfű ökofalu idén, 2016-ban lett 25 éves, amit nem is lehetne szebben megünnepelni (különösen egy alapító részéről), mint egy, az ökofalut bemutató könyvvel.

Egy olyan helységet mutat be ez a munka, ami már létrejötte előtt is nagy figyelmet vonzott magára, a korábban kihalt falu helyére tervezett szokatlan településforma komoly médiamegjelenést (is) kapott. Tapasztalataim szerint a közgondolkodásban az ökofalu szóról azóta is Gyűrűfű jut eszébe a témában némi ismerettel bíró embereknek: ha valahol elmondom, hogy ökofalvak társadalomkutatásával foglalkozom, akkor rögtön rávágják Gyűrűfű nevét.

Számomra tehát ez a könyv egyáltalán nem csak egy, a saját tudományomtól (kulturális antropológia) kissé távolabbi, recenzálandó kötet, hanem tárgya saját kutatásom terepe is. Ahogyan Borsos Béla számára sem csupán kötelező feladat volt ez a munka, nem csak a doktori fokozat megszerzésének eszköze, hiszen itt a szerző ketős szerepben van: egyrészt mint doktori disszertációt író szakember, másrészt pe-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

dig mint Gyűrűfű egyik megálmodója és megalapítója. Azaz egyszerre van bent és kint, ami mindig izgalmas eredményeket szül.

Gyűrűfű valószínűleg nem csak a magyar ökofalu-történetnek, hanem a szélesebb magyar történelemnek is aprócska, de sokféle jelentéssel bíró szereplője, ezért a könyv igen sokféle „történetet” mond el.

Az idea már az 1980-as években körvonalazódott az alapítók fejében, majd a település az 1990-es évek elején kezdett létrejönni. Története tehát egybeesik a rendszerváltó korszakkal, és éppen ezért egy kicsit elmondja a rendszerváltás történetét is: egy sajátos korszak lenyomata és a rendszerváltók, azon belül is a harmadik utasok gondolkodásának, világképének tükörképe Gyűrűfű. Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy a Gyűrűfű-történet elmesél egy kihalás- és feltámadás-történetet is: azt, ahogyan a korábbi rendszer által tudatosan halálra ítélt aprófalu, a régi Gyűrűfű helyén egy új, a kor ökológiai-társadalmi-gazdasági kihívásaira válaszolni kívánó, életképes települést hoztak létre az új telepések (ehhez lásd: Farkas 2009). Elmondja a hazai civil mozgalmak történetét, bemutatja a többségitől eltérően gondolkodók világát, ugyanakkor mégis, bizonyos értelemben a mai magyar társadalom lenyomata is. Az olvasó bizonyára maga is további történeteket fog felfedezni a könyvben.

A munka legfőbb törekvésének megfelelően, a fenntartható településfejlesztéshez kapcsolódva bemutat egy ilyen megvalósult kísérletet, a „a lombikba zárt fenntarthatóság” (Kilián 2006) lehetőségét.

Ahogy már jeleztem, az Új Gyűrűfű a szerző földrajztudományi doktori disszertációjából készült, aminek kiinduló tézise, hogy a fenntarthatóság, a fenntartható településfejlesztés megvalósítására, *„a rendszerszintű változtatásra csak akkor van mód, ha azt kis léptékben, afféle kísérletként valósítják meg”* (9). Kérdése pedig, hogy: *„hogyan illeszthető egy kisméretű alrendszer a vele ellentétes irányba haladó és sokkal hatalmasabb szuperrendszer keretei közé”* (45). A kérdés megválaszolására egy ökofalu-kísérlet bemutatásával vállalkozik, amely településformát *„a fenntartható település- és vidékfejlesztést előtérbe helyező és alulról szerveződő társadalmi kezdeményezések egyik formájának”* (9) tekinti. A pécsi Földrajzi Intézet profiljának megfelelően a disszertációban Borsos Béla tehát arra kereste a választ, hogy *„a ma körülményei között az ökofalu mint civil társadalmi kezdeményezés hogyan és mennyire szerves módon illeszthető bele a magyar településhálózatba, mennyire felel meg a fenntartható település- és vidékfejlesztés kívánalmainak”* (10). A könyvben – a dolgozathoz képest – már megjelennek az eltelt idők történései és további elemzések is.

Az előzmények és az elméleti háttér bemutatásával kezdődik a munka, ami nélkülözhetetlen azok számára, akik nemigen ismerik ezeket a fogalmakat és elméleti keretet, és hasznos azok számára is, akik ismerik, mert összefoglalja számukra a legfontosabb pontokat. A szerző elhelyezi az ökofalut a fenntartható fejlődés fogalmkörében és elméletében, a településtípusokban, a bioregionalizmus koncepciójában. Felvezeti az ökofalu-koncepciót, annak alapideáit és céljait, majd bemutat néhány magyar és külföldi példát, illetve az ökofalvak nemzetközi szervezetét (GEN). A nem-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

zetközi és a magyar ökofalu-mozgalom is az 1990-es években kezdett virágozni, és ma már a világ minden táján léteznek ilyen települések. A szerző itt csak olyan példákat mutat be, amelyek alapelveiben leginkább hasonlítanak Gyűrűfű-ökofalu elve-ihéz. Ilyen az ausztráliai Crystal Waters, amely település a gyűrűfűi kezdeményezés elsődleges mintaképeül szolgált, sőt tervezője, Max Lindegger járt is Gyűrűfűn, és tartott ott egy rövid tervezői tanfolyamot.

Magam is fontosnak tartom az ökofalvak értelmezését a társadalmi mozgalmak felől, bekapcsolásukat az ökológiai, környezetvédelmi mozgalmakba, amelyeknek fontos előkészítő szerepe volt a rendszerváltásban (ez is egy történet, amit a Gyűrűfű-történet magában hordoz). Ugyanis a környezetvédelmi kérdések szelepet jelentettek a társadalmi elégedetlenség levezetéséhez, a jelenlegi ökofalvak pedig – például alapítóik révén – számos szállal kapcsolódnak ezekhez a mozgalmakhoz. A szerző itt említi azt a gyakori közfelfogást, miszerint a zöldek minden ellen csak tiltakozni tudnak, megoldásokat azonban nem kínálnak, majd rámutat, hogy az ökofalu erre is válasz, ellenpélda, azaz az ökológikusan gondolkodók itt éppenséggel proaktivitásukat, megoldási kísérleteiket mutathatják fel. Ugyanebben a fejezetben írja le a *létező* ökofalvak közösségi, társadalmi vonatkozásait, az ökofalut mint társadalmi alrendszer, elhelyezi azt a rendszerelméletben, és vázolja a közösségi lét zavarait.

A könyv harmadik fejezete a *Hogyan csináljunk ökofalut?* kérdéssel foglalkozik. A szerző itt foglalja össze azokat az alapelveket, amelyek megfontolandók egy ökológikus település tervezésénél (mint például a növekedéstől független fejlődés, a rendszerkomponensek egymástól való függetlenedése, a meglévő energiák és erők felhasználásának elve, a többszörös felhasználás elve, a ciklikusság elve, az együttélés elve, és a biológiai kompatibilitás elve), és ugyanitt mutatja be a modell egyik alapját képező *permakultúra* elveit is (viszonylagos elhelyezés elve; egy elem – több funkció elve; egy funkció – több elem elve; energiatakarékos térhasználat elve; biológiai erőforrások felhasználásának elve; anyag- és energiacyklus elve; kis léptékű, intenzív rendszerek elve; ökológiai szukcesszió gyorsításának elve; diverzitás elve; felületnövelés elve).

Nagy léptékű tervezési feladatoknál, mint amilyen egy település megtervezése, fontosak az olyan elemek is, mint a térképek elemzése, helyszíni megfigyelés, a környéken vagy a régióban, de nem a helyszínen található erőforrások felmérése, a topográfiai viszonyok mélyebb ismerete, éghajlat és mikroéghajlat, felszíni és felszín alatti vízbázisok, talajtani viszonyok, vegetációs borítottság és jellemző társulások stb.

A könyv egyik legizgalmasabb része a konkrét tervezés, Gyűrűfű ökofalu megálmodása és kivitelezése. A helyszín kiválasztásánál szem előtt kellett tartaniuk, hogy még be nem járatott módszerek kipróbálására adták fejüket az alapítók, ez pedig a megfelelő helyszín kiválasztásában is alapvetően fontos volt, komoly mérlegelést igényelt. Ennek során alapos tájértékelést végeztek (erdők, vizek, földek minősége, infrastruktúra, ökoszisztéma, tulajdonviszonyok stb.), és számos alapozó tanulmány

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

íródott. Alapos felmérés készült többek között a hely földtani, hidrogeológiai, környezetföldtani felépítéséről, a táj talajairól, agroökológiai potenciáljáról, permakultúrás mezőgazdasági lehetőségeiről, az erdők állapotáról, fenntartható település-tervezési alternatívákról, vízgazdálkodási és hulladékgazdálkodási elképzelésekről, valamint a terület energetikai infrastruktúrájáról.

A tervezés folyamatában nem lehetett figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a kiválasztott terület korábban lakott volt. Ráadásul – ahogyan arra korábban már utaltam – a régi, az 1970-es évekre kihalt Gyűrűfűnek szintén sajátos története van: a tudatos településrombolás emblematikus példaként vonult be a köztudatba (szintén nagy médiafigyelmet kapva). Az új telepések a régi falut is „beépítették” az új Gyűrűfűbe, például a hajdani kutak újra használatbavételével, vagy akár a hajdani lakosok tájhasználattal kapcsolatos tudása révén. De a kihalt Gyűrűfű történetét is „beépítették”, hiszen arra alapozták a feltámadás/feltámasztás képét. A harmadik fejezet tehát egyrészt felvázolja általában az elveket, amelyek egy ökotelepülés létrehozásakor megfontolandók és irányt mutatók, majd pedig bemutatja, hogy mindez a tervezés miként zajlott az új Gyűrűfű esetében.

A negyedik fejezet (És mi lesz belőle a gyakorlatban?) megismerteti a szervezeti keretekkel és a tulajdonviszonyokkal, az alapítvány működésével, az adminisztratív nehézségekkel az alapítvány és a földhasználat stb. körül. Betekintést nyújt továbbá a korfa problémáiba (hiányzó 18–35 év közötti korosztály) és a megélhetés nehézségeibe, ami komoly kihívást jelentett és jelent még ma is. Szakmájuk, végzettségük, foglalkozásuk, megélhetési módozataik mentén bemutatja azokat a családokat, akik jelenleg Gyűrűfűn laknak. Míg a harmadik fejezet a terveket vázolta, addig itt részletes leírást kapunk a megvalósult műszaki megoldásokról, energiaellátásról, építészeti technikákról, vízellátásról, vízgazdálkodásról, szennyvíztisztításról, hulladékgazdálkodásról, közlekedésről, és a gazdálkodási módokról. A fejezet (sőt, valójában az egész könyv is) akár egyfajta kézikönyvként is olvasható azok számára, akik fenntartható településfejlesztésben gondolkodnak és hasonló terveket dédelgetnek.

Mostanra már egészen biztosan mindenkit az érdekelhet leginkább, amit az ötödik fejezet tárgyal: És hogyan sikerült? Itt a szerző megvizsgálja az ökológiai alapelvek érvényesülését a kísérlet indulási időszakában, majd tervezéskor, és végül a gyakorlati megvalósulás szintjén, illetve alaposan értékeli az eredményeket: a hibákat és a sikereket egyaránt. Borsos Béla úgy látja, hogy a projekt egyik erőssége a koncepció átgondoltsága és a fizikai tervezés alapossága. Emellett pedig a technikai, technológiai elképzelések megvalósulását tartja eredményesnek. Ezt saját kutatásaim is igazolják: a magyar ökofalvak között Gyűrűfűt valóban úgy tartják számon, mint amelyik a technológiai szinten komoly eredményeket ért el, az egyik leghatékonyabb a magyar ökofalvak között. Ugyanakkor komoly hibának tekinti, hogy: „*a koncepció és a tényleges tervek nem tértek ki a közösségi, tulajdoni viszonyokra, emberi kapcsolatokra, feladatkörök és felelősségi körök megosztására, és ez később súlyos problémákat okozott*” (171).

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

A szerző a könyv vége felé elhelyezi Gyűrűfűt a nemzeti és még szélesebb kontextusban, értékeli a településfejlesztési stratégiák, illetve a vidékstratégiák felől. Értékeli a falu eredményeit a fenntarthatóság mércéje, az ökológiai, gazdasági, politikai és társadalmi indikátorok mentén.

A *Merre tovább?* című 6. fejezet a fentebb elemzett problémákra válaszul a további teendőket foglalja össze, és az elmúlt 25 év tapasztalataira alapozva sok tennivalót előírányoz a következő évekre.

Jómagam is úgy látom és fontosnak tartom (amit a szerző is hangsúlyoz), hogy Gyűrűfű egyfajta áldott átmeneti állapotban jött létre. („Gyűrűfű egy történelmi lehetőséget ragadott meg, egy olyan 'ablakban' jött létre, amely azóta bezárult.” 175). A projekt indulása óta rendkívül nagymértékben és lényeges pontokon változtak a külső feltételrendszerek: a jogi és szabályozási vonatkozásban, a nemzetközi és magyar politika terén, a szociológiai viszonyokon át a technikai fejlődésig. Minden emberi közösség túlélése az adaptációs készségén múlik, azaz hogy miként tud alkalmazkodni a változó körülményekhez. Gyűrűfű ma is létezik, és ez mutatja, hogy bármilyen törékenynek látszik is egy ilyen kezdeményezés, ez a falu képes alkalmazkodni és megmaradni. A társadalomtudományok számára ezen adaptációs készség mellett számos fontos tanulsággal bír egy ilyen település: a mindennapi élet, a megélhetési stratégiák, a közösségszerveződés, a rokonság és a család, a hagyományok kialakulásának vizsgálata ugyan egy sajátos településtípus életét tárja fel, ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy az ökofalvak a szélesebb társadalomba ágyazódva léteznek. Egyfelől már maga az életmód is társadalomkritika, és az itt élőket általában is erős reflexivitás jellemzi: reflektálás a világ dolgaira, véleménynyilvánítás az aktuális társadalmi kérdésekről (fogyasztói társadalomról, globalizációról, centralizációról, környezeti-gazdasági-etikai krízisről, elidegenedésről stb.). Ez a látásmód és attitűd azonban nem kizárólag az övék, az ökofalvaktól látszólag radikálisan eltérő világokban is találkozhatunk vele. Másfelől számos olyan problémával küzdenek, amivel az ökofalun kívüli világ is. A fentiek miatt úgy vélem, hogy ez az alternatív életmód mégis a szélesebb társadalom lenyomata is egyben, ami az ökofalusi diskurzust tágabb kontextusba helyezi, és vizsgálatuk nem csak róluk, hanem az egész magyar társadalomról is szólhat.

Irodalom

- Farkas Judit (2009): „Meghalt Gyűrűfű – éljen Gyűrűfű.” Egy jelképpé vált falutörténet (újra)hasznosítása. In: *Tabula*, 2009/1: 75–94.
- Kilián Imre (2006): Ökofalvak: lombikba zárt fenntarthatóság. In: Kiss Tibor – Somogyvári Márta (szerk.): *Fenntartható fejlődés a gyakorlatban. Interregionális Megújuló Energiaklaszter Egyesület, Pécs*: 50–59.

Lehet-e Nyugat Kelet-Európa?

Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2014, p. 362.

FŐCZE JÁNOS

Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola

Stefano Bottoni, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának főmunkatársa 2010-ben, olasz közönség számára írta, majd 2014-ben adta ki először magyar fordításban *A várva várt Nyugat* című kötetet. A szerző könyvében Kelet-Európa 1944-től napjainkig terjedő történetének összehasonlító, politika- és társadalomtörténeti szempontú bemutatására vállalkozott.

A gördülékeny stílusú, ugyanakkor informatív munkát Bottoni a kurrens nemzetközi szakirodalomra alapozta, emellett még – amint a magyar kiadás előszavában kiemelte – leginkább olasz, magyar és román szerzők 2010-ig megjelent köteteit használta fel. A szerző az olasz kiadásban szereplő és a két világháború közötti időszakot arra hivatkozva hagyta el, hogy a piacon már van egy ilyen mű (Palotás Emil 2003-as, *Kelet-Európa története a 20. század első felében* című Osirisnél megjelent kiadványa). Ugyanakkor Bottoni úgy vélte, hogy a magyar kiadványok sorában az egyedi megközelítésű kötet a 20. század második felének szakirodalmában különleges helyet tud elfoglalni.

Vállalkozásáról így írt: „Szerettem volna szembesíteni a gyakran befelé forduló magyar szakmát azzal, hogy másutt és más nyelven is jelennek meg olvasásra, továbbgondolásra érdemes művek; azt kívántam érzékeltetni a magyar olvasóval, hogy ez az ország nem „önmagáért” létezik, hanem a kelet-európai régió szerves része, sőt egy igen bonyolult, állandóan változó és gyakran ellentmondásos, tágabb

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

globális viszonyrendszerben mozog” (7). Bottoni vállalásának teljesítése felől kevés kétség mutatkozik. Az összefoglaló mű számos új szempontot ismertethet meg az olvasóval, és emellett a térség bonyolult, de ugyanakkor üdítően sokszínű mozaikjaiból koherens narratívába rendezi Kelet-Európa 1944 utáni történetét.

De mit is ért Kelet-Európa alatt Bottoni? A szerző meghatározása alapján a sokat vitatott Kelet-Európa-fogalom jelentése a második világháborút követően vált állandóvá. Ekkor ugyanis a régiót „egységgé kovácsolta” az, hogy a szovjet hatalmi szféra részévé vált. Ezt az állapotot a szovjet típusú rendszerek történelmi tapasztalatai mélyítették tovább. Kelet-Európa alatt Bottoni napjaink következő húsz államát értette, és tette összehasonlító vizsgálata tárgyává: Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Fehéroroszország, Ukrajna, Szlovákia, Cseh Köztársaság, Magyarország, Románia, Bulgária, Moldova, Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró, Macedónia, Koszovó és Albánia.

A szintézis korlátaiból következik, hogy az egyes, a magyar olvasók számára feltelezhetően érdekesebbnek és fontosabbnak ítélt országok – de főként Magyarország és a vele közvetlenül szomszédos államok – érezhetően nagyobb figyelmet kaptak, míg a távolabbiak leginkább úgy jelentek meg a kötetben, mint a tág Kelet-Európa-történet érdekes epizódjai.

Bottoni az 1944 és 1991 közötti időszakot négy fejezetre osztva mutatta be. A felosztás kronologikus jellegű: az elsőben az 1944 és 1948 közötti, a másodikban pedig az 1949 és 1955 közötti időszakokkal foglalkozott. A harmadikban a szerző az 1956 és 1972 közötti történéseket elemezte, míg a negyedik fejezetben dolgozta fel az 1973 és 1991 közötti időszakot.

A szerző ágazó és a könyv írásakor legfrissebbnek számító szakirodalomra támaszkodó kötet egyik legizgalmasabb szála a nemzetiségi kérdés problematikájának az időszak alatti kezelése.

Az Egyesült Nemzetek Szövetségének megalakításakor csak egyéni jogokat elismerő nemzetközi közösség mintegy belekódolta a nemzetiségek elnyomásának büntetlen lehetőségét a második világháború utáni nemzetközi rendszerbe. Ennek egyik első kifejeződése a „fizikai és társadalmi tér brutális nemzetiesítése” volt a második világháborút követően. Ezt Bottoni szerint Tony Judt fogalmazta meg találó módon: „Az első világháború befejezésekor határokat ötlöttek ki és módosítottak, míg az emberek egészségükben véve a helyükön maradtak. 1945 után tulajdonképpen az ellenkezője történt: egy fontos kivétellel nagyjából a helyükön maradtak, helyettük az embereket költöztették át” (28).

A szovjetek bevonulását követően a németek megbüntetésének terve került előtérbe, így közülük kerültek ki a legtöbben a kényszermunkára elhurcoltak, valamint a kitelepítettek. De nem csak a németek tapasztalták meg a homogenizálást célzó törekvéseket az újjá rendezett Európában. Így például a szerző által „megfojtott demokráciáknak” nevezett Csehszlovákia és Magyarország esetében a Szudéta-vidék németjei és a szlovákiai magyarok, valamint kisebb mértékben a magyarországi

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

németek és szlovákok kitelepítése, illetve cseréje is ennek a folyamatnak a keretében valósult meg.

A nemzetiségi problémát, amely korábban a térség egyik legfontosabb problémája volt, illetve magát a nacionalizmust a szovjet hegemón parancsára hivatalosan felfüggesztették. Ez azonban nem állította meg a szovjetizált térség államait abban, hogy a nyílt diszkriminációtól kezdve egészen a legszéleskörűbb nyelvi jogokkal járó integrációra törekvésig terjedő lehetőségek széles spektrumával válaszoljanak a kisebbségek jelentette, gyakran stabilitási rizikóként felfogott kihívásra. Az erdélyi magyarok 1948-ig széleskörű, az integrációjukat előmozdítani hivatott jogköröket élveztek. 1948 után a hatalmát eredményesen kiépítő és Észak-Erdély kérdését rendezettnek látó román kommunista rezsim az egykori autonóm intézményeket közvetlenül a központi hatalom alá rendelte, ezzel növelve kiszolgáltatottságukat. Az 1952-ben szovjet nyomásra létrehozott Magyar Autonóm Tartomány „üvegházként” működött az erdélyi magyarok számára, amelyik ugyan segítette az archaikus székely népi kultúra megőrzését, de közben csak névlegesen rendelkezett autonómiával, a központi hatalom szoros ellenőrzése alatt működött.

A térségben általánosságban véve is megerősödő társadalmi nyomásnak, valamint a terrornak fontos eleme volt a kommunista pártokon belüli tisztogatások sorozata, amelyben már a cionizmus és a „kozmpolitizmus” elleni harc jelszava is szerepet kapott. Az említett jelszavak mögött nem nehéz felismernünk az antiszemizmust – állapítja meg Bottoni.

A szerző jelen művéből is kitűnik az állambiztonsági szervek működése iránti érdeklődése. Bottoni elemzése alapján a román titkosszolgálat, a Securitate a szovjet blokk többi elhárításához viszonyítva nagyobb mértékben viselkedett úgy, mint egy klasszikus nemzetállami elhárítás, és nem riadt vissza attól se, hogy megfigyelje a „testvéri országokat”. Azt követően, hogy a Gheorghe Gheorghiu-Dej pártfőtitkárt váltó Nicolae Ceaușescu 1968-as „függetlenségi nyilatkozatával” megtagadta a részvételét Csehszlovákia lerohanásában, a Securitate még határozottabban léphetett Románia védelmezőjeként. Bottoni ebben keresi a választ arra a kérdésre is, hogy a mai román közvélemény egy része miért ítéli meg pozitívan a Securitatét. Szerinte 1968 után a román állampolgárok egy része a szovjet és a magyar destabilizációs igyekezetekkel szemben tevékenykedő, a román nemzetállam területi integritását védő szervezetnek látták a Securitatét, és látják sokan napjainkban is. Bottoni ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a román titkosszolgálat mind mentalitásában, mind módszereiben közelebb állt a sztálinista rendszerek titkosszolgálataihoz, mint a térségbeli megfelelői.

A szerző a szovjet állam belső válságával magyarázza azt, hogy a szovjet hatalmi centrum képtelen volt reagálni a nyolcvanas évektől – többek között a feléledő nemzeti függetlenségi törekvéseknek köszönhetően – felerősödő centrifugális hatású erők jelentette kihívásra. A tömb országai különböző stratégiákkal voltak kénytelenek válaszolni a térségben eluralkodó súlyos gazdasági problémákra: Románia pél-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

dául erőszakszervezetei és titkosszolgálatára révén fokozta a társadalomra nehezedő nyomást, valamint erősítette a nemzeti retorikát.

A Ceaușescu-rendszer kisebbségpolitikájának szerves részét képezte a kisebbségek – a németek és a zsidók – „kiárusításának” a gyakorlata. Azonban, mint erre Bottoni rámutat, ez a gyakorlat nemcsak a jelentős haszonhoz jutó rezsimnek volt érdeke, hanem a magasan képzett, könnyen integrálható munkaerőhöz jutó Izraelnek és a Német Szövetségi Köztársaságnak is. Az ország másik nagyobb lélekszámú kisebbségét alkotó romániai magyarok közül a legtöbben Magyarországra igyekeztek jutni. A tömegesen menekülő romániai magyarok azonban csak 1989 márciusától számíthattak biztos befogadásra a magyar állam részéről, miután az csatlakozott az ENSZ menekültügyi konvenciójához. A romániai decemberi fordulatig több, mint 30 ezer romániai magyar menekült hagyta el az országot, s közülük több száz személyt lőttek le a „zöldhatáron” való átszökés közben a román határőrök.

Bottoni igyekezett visszafejteni a napjaink közbeszédének részét képező, gyakran összeesküvés-elméletekre alapozott és a közelmúlt eseményeit nagy valószínűség szerint elferdítve bemutató narratívákat. Ezt a megoldást alkalmazta az 1989-es forradalomra vonatkoztatva is. Elemzésében kifejtette, nem gondolja, hogy szovjet, esetleg nyugati titkosszolgálati szervezés előzte volna meg a romániai rendszerváltást. Ugyanakkor határozottan cáfolta azt is, hogy Bush és Gorbacsov máltai találkozásán született volna döntés Románia sorsáról. Bottoni a rendszer mély belső bizalmi válságára, külső elszigetelődésére, a különböző erőszakszervezeteknek a tüntetőkkel szembeni fellépéseiben megfigyelhető túlkapásaira, valamint – a Ceaușescunak a temesvári felkelés kirobbanása utáni iráni látogatásához hasonló – „inspirálatlan” döntésekre vezette vissza a rendszer összeomlását.

A szerző hasonló igyekezettel elemezte – Novák Csaba Zoltán és László Márton friss tanulmányára hivatkozva – az 1991-es marosvásárhelyi „fekete március” is. Megállapította, hogy nem a Securitate működésének újraindítása miatt volt szükség az etnikai villongás „megszervezésére”, ugyanis a román titkosszolgálat nem hivatalosan 1989-et követően is működött. Novák és László szerint ebben az esetben az a valószínűbb, hogy a „fekete március” az erdélyi román 1989 előtti elit zsarolási igyekezetének az eredménye. Ez a társadalmi csoport ugyanis – a Ceaușescu bukása utáni romániai belső erőviszonyok újrendeződésének körülményei között – a befolyása, valamint a hatalma csökkenésére adott válaszként, Bukarest zsarolásával szeretett volna javítani a helyzetén.

A fejezetek közül az első és a negyedik a legnagyobb terjedelmű: az első a szovjet típusú rendszerek térségbeli létrejöttének körülményeit, a negyedik a szovjet tömb hanyatlását vizsgálja. Ehhez a két nagyobb fejezethez csatlakozó többi kisebb terjedelmű fejezet révén a kötet két részre osztható, amelyek akár önálló egységekként is működnének. Izgalmasabb azonban a kötet szintetizáló, mozaikszerűen összeállított fejezetrészeit azokkal összevetni, amelyekben a szerző elemez, illetve összegez. A szocializmus húsz évének mérlegét megvonó, Kelet-Európa térségének recens tör-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

ténetével foglalkozó, valamint az ezekből levonható következtetéseket és a szerző szerint legfontosabb kihívásokat tartalmazó részeket ugyan a szintetizáló fejezetekre építette Bottoni, azonban nagyban el is térnek azoktól. Ezekből a részekből áll össze Bottoni „üzenete”, és kapunk további megerősítést arra vonatkozóan, hogy a szerző élénken érdeklődik a jelen politikai események és a közbeszéd aktuális kérdései iránt.

A negyedik fejezetet záró rész, amelyik a szocializmus első húsz-huszonöt éve mérlegét vonja meg, talán a kötet intellektuálisan legizgalmasabb része. Bottoni – az időszakot érezhetően a modernizációs paradigma felől közelítve – arról nyújt általános képet, hogy milyen mélyreható változáson ment át Kelet-Európa az időszakban. A világgazdaság történetének egyik legkiemelkedőbb gazdasági növekedése – az 1945 és 1970 közötti időszakban a szovjet tömb átlagosan a bruttó hazai össztermék évi 3,9%-ával nőtt – során a régió országai jelentős ipari ágazatokkal gazdagodtak, soha nem látott mértékű társadalmi mobilizációt tapasztaltak meg, és millióknak javultak lényegesen az életkörülményei. Az időszak jelentős mértékű urbanizációval járt. Emellett javult minden olyan indikátor, amelyet a szociológusok a társadalmak általános jólétének mérésére használnak. Ez azonban nem mindenki számára jelentette a társadalmon belüli helyzete javulását, ugyanis ehhez a deklasszálódásra ítélt társadalmi osztályok kálváriája társult.

A „gondoskodó” szocialista állam megszervezte az állampolgárai életét, és az olyan tevékenységekre is volt gondja, mint a szórakozás, vagy a turizmus széleskörű biztosítása. Bottoni a folyamat során színre lépő „ellentmondásokra” is felhívja a figyelmet: ilyen volt szerinte például a kétkeresetűvé váló családokban a hagyományos férfiszerep megrendülése vagy az abortusz liberalizálása kérdésében követett, időszakonként változó, államonként eltérő politika.

Mindezek mellett a szovjet modell a legszegényebb országok számára hozott kiemelkedő fejlődést, viszont az olyan nyugati típusú gazdaságszerkezettel rendelkező országokban, mint például Csehország, a modell alkalmazása „megfojtotta” a gazdaságot. Ebben Bottoni megközelítése differenciáltabb a klasszikus modernizációs megközelítéseknél.

A *Visszatérés Európába?* című ötödik fejezet a posztkommunista demokráciák sikereit és kudarcait elemzi. Bottoni szerint a „posztkommunista átmenet” normatív fogalmával szemben az „átalakulás” lenne az, amivel jobban meg lehet fogni az időszak lényegét. Az első fogalom azt feltételezi, hogy 1989-et követően a térség szovjet típusú rendszerei a kapitalista Nyugat demokratikus rendszerei közé fognak tagozódni, miközben a lezajlott folyamat éppen azt mutatja, hogy ezek az országok egyedi utakat jártak be, amelyek sem a nyugati modellek egyszerű utánzását, sem az 1945 előtti rendszerekhez való visszatérést nem jelentették.

Bottoni az 1989 előtti rendszerek örökségével szembenézni képtelen jelenkori társadalom számára a múlt megértésére tett erőfeszítést javasolja.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

Az utolsó fejezetben a szerző arra keresi a választ, hogy a térség napjainkban a Nyugat periferiája-e vagy inkább ütközőzóna. Ugyanakkor Bottoni ebben a fejezetben gondolja tovább a bevezetőben írtakat: „Kritikai összefoglalóm annyit tesz, hogy az olvasó elé tárja azokat a leülepedett »emlékezetrétegeket«, amelyek ma is összetartják ezt a régiót, és megnehezítik a Nyugathoz való várva várt felzárkózást” (19).

A szerző véleménye szerint a több hullámban megvalósult EU-s bővítés után az Európai Unió keleti felének a Nyugathoz történő felzárkóztatása vontatottan halad. Ráadásul az aránytalan versenyhelyzet miatt a csatlakozás feltételének számító piacnyitás a nyugati cégeknek kedvezett a keletiekkel szemben. Az Európai Unión belüli politikai harcok szempontjából sem egyértelmű a régió pozíciója: miközben a régió egységesen ritkán tud kiállni az érdekeiért, Lengyelország számít az egyedüli olyan térségbeli országnak, amelyik nem fogadta el a marginális hatalmi státuszt, hanem középhatalomként határozta meg magát az EU-n belül.

Nyugat-Európa elitjei ugyanakkor továbbra sem receptívek a Kelet-Európában létező nemzeti problémák méltányos rendezését lehetővé tevő autonómiakonceptciókra. Ebben Bottoni szerint két tényező játszik fontos szerepet: Katalónia és Skócia függetlenedési törekvései azután, hogy megszerezték az autonóm státuszt, valamint az, hogy a nyugati elitek félnek a kisebbségi jogok uniós szintű bővítésétől, mivelhelyzetazonosságot látnak az őshonos kisebbségek és a 20. század második felében Nyugat-Európába települt bevándorlók között. Ennek megfelelően a magyar – például Székelyföld esete – autonómiatörekvésekre is elutasítóan válaszolnak.

A szerző végezetül – zárszó helyett – három olyan kihívást fogalmaz meg, amelyek szerinte napjaink Kelet-Európájának legjelentősebb problémái. Ezek: a megnövekedett, főleg fiatalokat érintő kivándorlás; a népességcsökkenés; és a jelentős nem roma lakosság integrációjának a kérdése. Bottoni ahhoz, hogy Európa történelmileg kialakult gazdasági és társadalmi vonalak mentén való széttöredezettsége megszűnhessen, és hogy a volt szovjet befolyási övezet államai ne váljanak végleg a gazdagabb Nyugat-Európa periferiájává, azt javasolja, hogy a múlt hibáiból tanulva keressünk olyan megoldásokat, amelyek összefűzik a kontinens két felét.

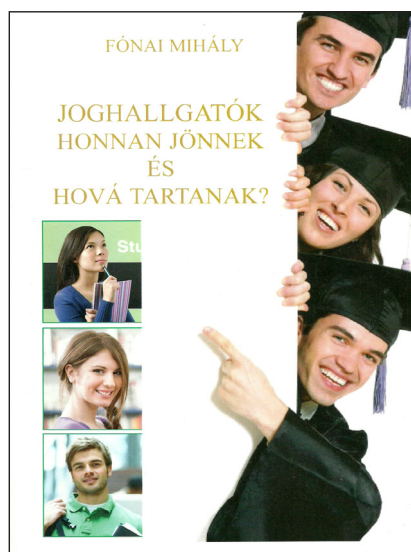
Összefoglalva: a szintézis erősségei közül az összehasonlító, problémaközpontú, és a nemzetállami keretek között vizsgálódó történetírás szintje feletti értelmezésből adódó lehetőségek kihasználását emelném ki. Ezek mellett az összefüggéseiben láttatott Kelet-Európa-történet újszerű megállapításait, valamint nem utolsósorban olvasmányos, a laikus közönségnek is élvezhető és befogadható stílusát tartom fontosnak.

Fónai Mihály: Joghallgatók – Honnan jönnek és hová tartanak?

Debreceni Egyetem Állam és Jogtudományi Kara – DELA Könyvkiadó Kft.,
Debrecen, 2014, p. 145.

MIKLÓSI MÁRTA

Debreceni Egyetem, Nevelés- és Művelődéstudományi Intézet
Művelődéstudományi és Humán Tanulmányok Tanszék

A könyv a joghallgatók rekrutációjának, professzióképének és elhelyezkedési mintázatának legfontosabb vonásait vázolja fel, mégpedig a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán a 2001 és 2008 között folytatott vizsgálatok tükrében. Nem csak egy, joghallgatók pályaképét, elhelyezkedését vizsgáló kutatás bemutatása, hanem annál több. Ugyanis segít értelmezni és rendszerbe helyezni azt a kérdést, milyen különbségek jelennek meg az egyes szakmák társadalmi összetétele között, így jelenkori társadalmi folyamatokat is feloldoz, elemez, magyaráz.

A szerző a könyvben arra keresi a választ, hogy honnan jönnek és hová tartanak napjainkban ezek a hallgatók. Megközelítésmódja alapvetően leíró és empirikus, mivel mind ez idáig kevés empirikus kutatás vizsgálta a ma-

gyar jogászság helyzetét, ezért első lépésként probléma-megfogalmazó, tényfeltáró módon indokolt a témához közelíteni.

A 145 oldalas könyv hét fejezetből áll. Az első fejezet a középosztály, professzió, hivatás, hivatásrend fogalmait vizsgálja. A második fejezetben a hazai jogászkatásokról kapunk áttekintést, külön kitérve a joghallgatókat érintő kutatásokra. A harmadik fejezet az empirikus kutatás sajátosságait és mintáit mutatja be. A negyedik fejezet a joghallgatók rekrutációjával foglalkozik, külön megemlítve a „gólya” mérések eredményeit. Az ötödik fejezet a professziókép elemeit, a pályaválasztás motívu-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

mait vizsgálja. A hatodik fejezetben a hivatás presztízséről olvashatunk, különös tekintettel a DPR vizsgálatok megállapításaira. A hetedik fejezet a jövőbeli tervek és elhelyezkedés mintázatának kérdéskörét elemzi.

A szerző a munka hét fejezetében minden olyan lényeges szempontot megvizsgál, amely meglátásom szerint szükséges ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk a joghallgatók rekrutációjának alakulásáról.

Nagyon fontos kiindulópontja a könyvnek, hogy minden professziónak vannak rá jellemző mintái, kultúrája, habitusa, csakhogy az empirikus kutatások nehezen tudják szétválasztani a professzió rejtett mintázatait a társadalmi háttér mintáitól. Kilép annak a prekoncepciónak az értelmezési keretéből, hogy a magas státuszú professziók művelői között ne lenne jelentős az alacsony státuszú családokból származók aránya. A kérdés az – fogalmazódik meg a könyvben –, hogyan tudják átvenni a szakmai szocializáció, benne a felsőoktatási életútjuk során azokat a mintákat, melyek a rejtett, nem deklarált mechanizmusokon keresztül alakítják egy-egy professzió arculatát.

A könyv különösen fontos a recenzens számára, hiszen szintén a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán szerzett jogi diplomát a kutatott időszakban, így igazán jól tud azonosulni a vizsgált populációval, még akkor is, ha szakmai karrierje más irányt vett és nem a klasszikus jogász pályák egyikén találta meg a hivatását.

Az alábbiakban részletesen kitérek az egyes fejezetek külön-külön ismertetésére, kiemelve az azokban szereplő legfontosabb megállapításokat, eredményeket.

Az első fejezet a Középosztály, professzió, hivatás, hivatásrend címet viseli. A szerző ebben a fejezetben részletesen bemutatja a rétegződéskutatások legfontosabb képviselőinek középosztályra, vagy – osztályokra vonatkozó nézeteit, kiemelt figyelmet szentelve Gyáni – Kövér középosztály elméletének felvázolására, akik a köztisztviselői, polgári középosztály és értelmiségi középosztály kategóriákat különítik el. A professzió fogalmának elemzése során kitér a funkcionalista megközelítésre, amelynek legfőbb állításait Parsons fogalmazta meg, valamint az interakcionista irányzat képviselőire is, akik a professzionális hatalomra, valamint a professziókra mint társadalmi aktorokra helyezték a hangsúlyt munkájukban.

A második fejezet a hazai jogász kutatások bemutatását tűzi ki célul. Sajnálatos tény, hogy miközben a jogászságról igen sok írás jelent meg, a jogászok rekrutációjára és helyzetére vonatkozóan igen kevés vizsgálat ismert. A dualizmus kori és a Horthy-korszakbeli jogászok esetében társadalomtörténeti másodelemzések állnak rendelkezésünkre. A jogászok helyzete 1945 után gyökeresen megváltozott, a B-listázások komolyan érintették egzisztenciájukat. A hazai jogászság társadalmi helyzetét és szakmai életútját 1973-ban vizsgálták Angelusz Róbert és munkatársai, a 11000 aktív jogász közül a kutatás során 1133 főt kérdeztek meg. A kutatás a kor politikai és ideológiai korlátjai között a legtöbb információt tudta feltárni a hazai jogászságra vonatkozóan, alapvetően tényfeltáró, leíró módon. A vizsgálat néhány

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

eredménye még négy évtized múltán is aktuális, így például a jogászok társadalmi háttérére vonatkozó eredmény, amely azt mutatja, hogy a „*diplomás szülők aránya már egy olyan korszakban is jelentős volt, amikor a származási háttérben a nem diplomások kaptak előnyt a felsőoktatásban*” (31). Köztudomású, hogy a magyar jogászság legátfogóbb vizsgálatát követően hasonló, minden szakmát felölelő kutatásra napjainkig nem került sor. A következő, nagy elemszámú kutatás 1998-ban került megszervezésre, melynek során az ügyvédek hivatásrendjét vizsgálták, mégpedig az 1973-as vizsgálathoz képest már túllépve a tényfeltáró, leíró megközelítésen, magyarázó módon. A kutatók számára beigazolódtott, hogy hipotéziseik helyesek voltak, mivel az ügyvédség valóban, belülről több szempontból, így az életvitel szempontjából is tagolt csoportnak tekinthető. A fejezet második részében a joghallgatókra vonatkozó kutatásokat ismerhetjük meg a szerző interpretálásában. Nem könnyíti meg a joghallgatókra vonatkozó vizsgálatok feldolgozását, hogy az egyes jogi karok évtizedek óta folytatnak különböző szempontú és mélységű vizsgálatokat saját hallgatóik körében. Az első fontos, a témában született kutatás Csapody Tamás nevéhez fűződik, aki 1984–85-ben a hallgatói motivációt vizsgálta. Munkájában számos sztereotípiát megdöntött, így például megcáfolta a „jogászdinasztiákra”, magolásra, joghallgatók különösen jó anyagi háttérére vonatkozó feltételezéseket. A magyar joghallgatók pályaválasztási motivációjával és jogászképével 2000-ben Feith Helga és Badó Attila foglalkozott. Érdekes megállapítása a kutatásnak, hogy a „jó jogász” legfontosabb emberi tulajdonságait vizsgálva a hallgatói rangsorban nem a hivatástudat, hanem a becsületesség, igazságérzék, határozottság a legfontosabb értékek, ez a tulajdonságlista ugyanis jelentősen eltér a pályán levő jogászságról kialakult külső képtől. „*Komoly diszkrépancia van a joghallgatók jogász képe és a jogászokról kialakult külső kép között*” – hívja fel a figyelmet a fontos összefüggésre a szerző (45).

A harmadik fejezetben a szerző a Debreceni Egyetem, valamint az egyetem Állam- és Jogtudományi Karán folytatott vizsgálat eredményeit elemzi, kitekintéssel a hazai Diplomás Pályakövetési Rendszer (DPR) kutatásaira is. A szerző szakmai hozzáértését bizonyítja, hogy a vizsgált kutatások mindegyikében részt vett, számos esetben azok vezetője, szakértője, kutatója volt. A karon folyó utánkövetéses vizsgálatokat 2010-re az országos DPR kutatások váltották fel, amelyek figyelembe vették a már kialakított kutatási metodikát és eredményeket. A szerző összeveti a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán tanuló joghallgatók rekrutációját, pályaválasztási motivációit és elhelyezkedési mintázatait a DPR vizsgálatok eredményeivel. Kutatása számos érdekes megállapítást hoz, emellett az összehasonlítás lehetőséget ad a regionális különbségek felvázolására is.

A negyedik fejezetben a joghallgatók rekrutációjának elemzése során nem hagyható figyelmen kívül a zártabb szakmák dinasztikus jellegének vizsgálata, mivel a jogászokat a közvélekedés jellegzetesen dinasztikus professzióként értelmezi. A szerző a társadalmi rekrutáció vizsgálatánál a joghallgatók és a végzett jogászok,

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

frissdiplomások szüleinek iskolai végzettségét vizsgálja, mégpedig három kutatás és azok eredményeinek összevetésével.

A szerző az országos DPR kutatások eredményeit vizsgálva számos meghatározó társadalmi jelenség meglétére hívja fel a figyelmet. Megfigyelhető a lefelé házasodás, ugyanis a szülők iskolai végzettségének eltérései megfelelnek az 1960–1980-as évek házasodási mintázatainak. Igen gyakran a szakmunkás apa és érettségizett anya, illetve az érettségizett anya és a diplomás apa házasodott, a középfokú képzés szerkezete, és a nemek középfokú továbbtanulási lehetőségei és kényszerei miatt az érettségit adó középfokon „nőtöbblet” alakult ki.

Érvényesül emellett a professzió öröklésével összefüggő „születési rend” hatás, ugyanis minden ötödik, hatodik jogász felmenői között található az iskolai végzettség, és/vagy a foglalkozás alapján jogászok. Igazolható továbbá a „települési lejtő” hatása a településtípusok között, minél magasabb a hallgatók között a nagyvárosiak aránya, annál magasabb státuszú családokból érkeznek. Érdekes összefüggést tár fel a szerző a regionális beágyazottsággal kapcsolatban, amikor kifejti, hogy abban az esetben, ha egy egyetemnek a földrajzi rekrutációs körzetében magas az alacsony státuszú családok aránya, ez visszahat az egyetemnek, főiskolák működésére és a felsőoktatási versenyben elérhető pozíciójukra is.

A végzett hallgatók utánkövetéses vizsgálata is megerősített több előfeltevést. Ismert tendencia a felsőoktatás és a jogi képzés elnőiesedése, amit az alumnusok körében folytatott lekérdezések eredményei is megerősítettek. Kimutatható továbbá, hogy a városnak komoly vonzása van a végzett hallgatókra, közel felük végzés után is Hajdú-Bihar megyében él és dolgozik. Változás ugyanakkor az elmúlt évekhez képes, hogy a „beiskolázási kör” szétterült, vagyis több iskolából kevesebb hallgató érkezett. Korábban néhány jól körülhatárolható, és az országos középiskolai ranglistákban a felső ötödbe tartozó debreceni középiskolából érkeztek, ami a kar rekrutációs bázisát is jelentette. Megjelenik a vizsgálatban a családi státusz átöröklése is, a szülők foglalkozása ugyanis alátámasztja a középosztályi családi háttérre vonatkozó állítást, azaz a hallgatók meghatározó többsége középosztályi háttérű, középosztályi milióból érkezett.

A karon 2006-ban induló „golya-mérések” 2008-ig folytak a kar szervezésében, ezt követően a Tudományegyetemi Karok (TEK) által koordinált vizsgálat sorozatba illeszkedtek. Az elsőéves hallgatókra vonatkozó vizsgálatok eredményeit a szerző a két szak és a tagozatok összehasonlításával tárja fel, ezáltal az elemzés alkalmas lesz az eltérő pozíciójú szakok és tagozatok különbségeinek a jellemzésére is. A kutatás megerősítette az igazgatásszervező és jogász szakmák elnőiesedését, ami egybees a általános felsőoktatási folyamatokkal is. Érdekes adaléokra hívja fel a figyelmet ezzel kapcsolatban a szerző, amikor kifejti, hogy az egyes szakmák „elnőiesedése” általában annak is a jele, hogy az adott szakma munkaerőpiaci pozíciói romlanak. A férfiak mintegy „átengedik” az adott szakmákat azáltal, hogy alig választják azokat. Meglepő eredményre jut a kutatás a golyák iskolai és családi háttérét vizsgálva,

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

ugyanis párhuzam fedezhető fel az 1973-as kutatás eredményei és a DPR vizsgálatok között. A nappali és levelező tagozatok közötti származási háttérbeli különbségeket már az említett korábbi jogászkutatás is regisztrálta, azonban megállapítást nyert, hogy az eltérő szakmai karrierre nincs közvetlen hatása a családi társadalmi háttérnek. Indokként fogalmazható meg a későbbi pályakezdés és az addigi szakmai életút hatása, ugyanakkor a korabeli kutatásban nem vizsgált kulturális és társadalmi tőkéknek a hatását sem hagyhatjuk figyelmen kívül (értelmiségi mintaadás, „születési rendi” hatás). A joghallgatók társadalmi rekrutációját vizsgálva a szerző megállapítja, hogy meghatározó többségük középosztályi származású, annak szűkebb és tágabb értelmezésében is, ha a „középosztály” egyik kritériumának a szülők, hagyományosan az apák iskolai végzettségét fogadjuk el.

Az ötödik fejezet a professziókép elemeivel foglalkozik, mégpedig két szempontból. A szerző egyrészt megvizsgálja a pályaválasztás motívumait, a szakról való információszerzés módjait. A választott szakról való informálódással kapcsolatban megállapítható, hogy annak szereplői között egyidejűleg jelentős a formális és az informális aktorok szerepe; a különböző tájékoztató anyagoké, és az informális kapcsolati hálóé. A fejezet második részében a szerző a végzett hallgatók pályaválasztási motívumait veszi górcső alá. A továbbtanulási motiváció a végzettséghez kapcsolódó anticipációval áll szoros kapcsolatban, mégpedig azzal összefüggésben, hogy mit akar a megkérdezett a diploma révén elérni, miért jelenti az egyetem az egyéni célok megvalósításának a lehetőségét. A szerző megállapítja, hogy a továbbtanulás alapvető oka szaktól és tagozattól függetlenül a szakma, a diploma, a karrier elérése és a munkanélküliség elkerülése. Az egyetemi továbbtanulás választásában lényeges különbség ugyanakkor, hogy a nappali tagozatra jelentkezők magát a diplomát, míg a levelező tagozatra jelentkezők a szakmát tartják fontosabbnak, amely eltérés háttérben minden bizonnyal az eltérő életpasztorlatok (is) állnak.

A hatodik fejezetben a szerző a joghallgatóknak és a végzett, frissdiplomás jogászoknak a professziójukkal összefüggő, a presztízsrre vonatkozó elvárásait elemzi. Részletesen bemutatja a főbb elméleteket arra vonatkozóan, hogy az egyes foglalkozások, szakmák, hivatások presztízse egymástól lényegesen eltér és az eltérő státuszú foglalkozások a köztük lévő különbségek alapján hierarchikusan rendeződnek, társadalmi, gazdasági csoportként jelennek meg. Nem könnyű ugyanakkor arra a kérdésre válaszolni, hogy a professziók társadalmi helyzetének (a hierarchiában elfoglalt helyének) a státusz, vagy a presztízsz-e a jobb mutatója. Egyik fő kérdés, hogy a joghallgatók és a frissdiplomás jogászok hogyan látják a választott professziójukat, annak presztízszét; ha azt magasra tartják, azt hogyan legitimálják és racionalizálják. Ennek teszteléséhez a szerző az országos DPR-kutatások 2009-es aktív hallgatói, és 2010-es frissdiplomás kutatásának az eredményeit, valamint a DETEP adatbázisát elemzi. A kutatás eredményei azt mutatják, hogy a társadalmi megbecsültség élesen elkülönül az anyagtól, egyes szakmák megítélését, presztízszét tartósan nem befolyásolják az anyagi pozíciók, attól függetlenül, hogy maga a szakma ettől alapvetően

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

inkongruens helyzetű lesz. Felmerül a kérdés, hogy hosszabb távon ez hogyan hat a deprofessionalizációs folyamatokra (például milyen óriási az eltérés az orvostan-hallgatók által érzékelt anyagi megbecsültség és társadalmi megbecsültség között). A szerző megállapítja, hogy *„a joghallgatók „fejében”, énképében a jogászok helyzete sokkal egyértelműbb: külső képük és énképük sem inkongruens, mindazonáltal önmagukat sokkal inkább tartják megbecsültnek, mint mások őket, kivéve az orvosokat. Ez azt jelenti, hogy a két „hivatásrendi” és „születési rendi” professzió hallgatói kölcsönösen látják egymást magas presztízsűnek (kivéve az orvosok anyagi megbecsülését)”* (93).

A hetedik fejezetben a szerző a „gólya” lekérdezések eredményeit elemzi. A képzésre vonatkozó elvárások a választott szakmákat, hivatásokat még kevésbé ismerő hallgatók esetében ugyanis alkalmasak a „jövőbeli várakozások (anticipációk)” és az azokról kialakult külső kép jellemzésére is. A szerző megállapítja a kutatás eredménye alapján, hogy a joghallgató gólyák esetében az elképzelt pályakép tengelyén a „vállalkozás alkalmazottja – közigazgatás – magánpraxis” hármasa emelhető ki. A joghallgató gólyákra a tanulmányaik kezdetén a klasszikus igazságszolgáltatási professziók közül a magánpraxisban folytatott önálló, vagy alkalmazott ügyvédi munka gyakorolja a legnagyobb hatást. A klasszikus jogász professziók, hivatásrendek közül a bírói vagy ügyészi karriert elképzelőik aránya már alacsonyabb, ugyanakkor meglepően sokan tartották elképzelőnek, hogy a rendőrségnél dolgozzanak. A végzés utáni elhelyezkedés szempontjából a kétezres évek közepén a két tipikus terület a közigazgatás és az ügyvédi irodák. E két terület túlsúlya azt mutatja, hogy más jogi szakmákban, más jogi területeken sokkal nehezebb elhelyezkedni. A frissdiplomások a korábban kevésbé vonzó területeken és szakmákban helyezkedtek el magasabb számban. A jogi végzettségűeket jobban vonzották a hivatásrendi állások, mint amilyen arányban végül e területeken elhelyezkedtek – körükben az ügyvédi karrierlehetőség tűnik a „vágyottnak és reálisnak”, míg a közigazgatási szakmai karrier a „kevésbé vágyottnak, de reálisnak”.

A könyv végén választ kapunk a címben felvetett kérdésekre: honnan „jönnek” a joghallgatók, és hová tartanak. Megállapítása szerint a joghallgatók a „középosztályból” jönnek, és a középosztálynak egy magas presztízsű csoportjába tartanak. Az egész munkán végighúzódó gondolat a családi szocializáció fontosságának hangsúlyozása, ami a könyv záró gondolataiban is visszaköszön. A szerző a felsőoktatási kutatások fényében megállapítja, hogy az intézményi habitus azok körében hat jobban, akik értik az intézmény kultúráját, működését, „úszik, mint hal a vízben”, szemben azokkal, akik „partra vetett halként” érzik magukat az egyetemi közegben, miliőben – és úgy tűnik, a társadalmi tőke következtében a magasabb státuszú családokból érkező hallgatóknak ismerősebb ez a közeg, ami ilyen módon hozzájárul a vizsgált csoportok generációkon átnyúló újratermelődéséhez.

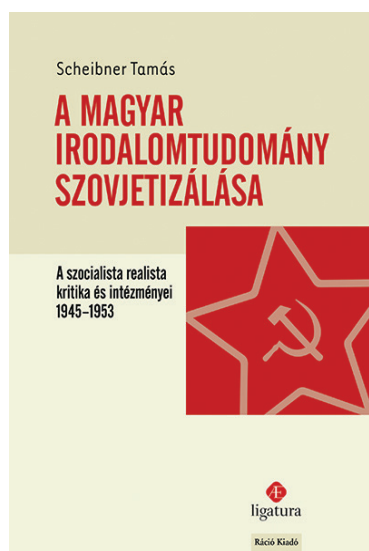

„Vigyázó szemetek ezentúl Moszkvára vessétek”¹

Scheibner Tamás: A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953. Ráció Kiadó, Budapest, 2014, p. 316.

P. FARKAS ILONA

Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola,
Magyarország története a reformkor végétől napjainkig doktori program

„Nincs még egy korszaka a magyar történelemnek, amikor a politikai berendezkedés, intézményrendszer és diskurzus változása ilyen mértékben és ütemben meghatározta volna az irodalomról való beszéd feltételeit.” (9) – olvashatjuk a könyv bevezetőjében. Ez a korszak a második világháború után kezdődött, amikor a szovjet befolyási övezetbe került országokban, így Magyarországon is, a kommunista rendszer kiépítése átalakította a politika, a gazdaság, a társadalom és a kultúra valamennyi területét. Scheibner Tamás 2014-ben megjelent könyve a magyar irodalomtudomány szovjetizálásának elemzése révén ennek a transzformációnak a természetrajzát tárja fel. Az irodalom-, kultúr- és esztétorténnel foglalkozó szerző doktori értekezését dolgozta át és formálta könyvvé. Irodalom- és történettudományi módszereket alkalmazva próbált meg választ keresni

műve alapkérdéseire, többek között arra, hogy a politikai események milyen diszkurzív változásokat idéztek elő a második világháború után. Mi volt a szocialista realizmus? Hogyan valósult meg az irodalom ellenőrzése? A politikai diskurzus miként befolyásolta az irodalomról történő megszólalásmódot, illetve ezt milyen intézményes átalakulások kísérték vagy készítették elő? A sztálini mintakövetésnek megvoltak-e a személyi-tárgyi feltételei?

¹ Az idézet Révai Józseftől származik (1949). (Ambrus 1985: 80)

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

Hiteles összefoglalás ez a mű a magyar irodalomtudomány helyzetéről, az irodalmi élet ideológiai átalakításáról, a szovjetizálás lépéseiről, a mintavételről, a problémákról, konfliktusokról stb. Elsősorban az irodalom és a politika viszonyára fókuszál, és annak mikéntjére helyezi a hangsúlyt, ahogyan az irodalmi élet szovjetizálásának következményeként megszűnt az irodalmi élet sokszínűsége, ahogyan a kiadókat államosították, a folyóiratokat megszüntették vagy ellehetetlenítették, és ahogyan az országra kényszerített egyoldalú szovjet orientáció, valamint az ideológiai nyomás hatására sérült a magyar tudományos gondolkodás és a tudományos élet.

A szerző nem törekedett teljes, átfogó ismertetésre, inkább kiemelt olyan eseményeket, amelyeket fontosnak tartott, és amelyek képesek visszaadni, ábrázolni e korszak sajátosságait. A sokrétű kutatásra alapozott munka forrásbázisa igen széles. Tartalmilag leginkább a múltismeret, az esemény-, politika- és kultúratörténet, ezen belül is az irodalomtudomány kapott elsődleges szerepet. Témái többek között: a kommunista hatalomátvétel 1945 után, az irodalom szovjetizálása, a szocreál, a könyvkiadás szerepe, a Szikra bemutatása és az MSZMT mint új kulturális intézmény létrehozása. Kiemelt jelentőséget tulajdonít Lukács Györgynek és nézeteinek is, valamint bemutatja a szovjet kultúra jellegét, hazai elterjedését és elterjesztését.

Munkáját a szovjetizálás kifejezés magyarázatával kezdi és leszögezi: „(...) a vizsgált időszakban a politika döntően átalakította, beszűkítette az irodalomértés legitim módját (...)” (9) A fogalom nem új keletű, már 1946-ban használta Jászi Oszkár, írja Scheibner. 1945-ben hatalmi átrendeződés következett be Magyarországon, kevesen látták tisztán, mi is épül valójában. Magyarország felszabadult a német megszállás alól, ez vitathatatlan, viszont minden téren megkezdődött az ország szovjetizálása. A kommunista hatalomátvétel nem éles fordulatként történt meg, hanem egy hosszúságú előkészítő munkát követően – állapítja meg Scheibner.

A szocialista realizmus fogalma a szovjetizáláshoz hasonlóan vitatott fogalom. Scheibner számára sem egyértelmű, hogyan lehet értelmezni, vizsgálni, és pontosan mikor került bevezetésre. A szocialista realizmus a szerző felfogásában a kommunista párt hivatalos művészeti irányzata volt, amelyet felülről kényszerítették ki és amely totális ellenőrzést kapott. A hatalmi elit saját politikai céljaira sajátította ki és intézményesítette.

Mi volt a szocreál a magyar kultúrában? Röviden, egy vakvágány. Mint kötelező fogalom, jelen volt minden művészeti ágazatban. A szocreál egy szovjet importtermék volt, amellyel kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy miért is ne lehetne másolni azt, ami sikeres?... Az egyszerű válasz úgy hangzik, hogy mert a szocialista realizmus nem volt az. Nem társadalmi igény nyomán keletkezett, kényszerítő módszerekkel honosították meg, parancsra vezették be. Viszont nem tartoztak hozzá szigorú előírások, senki sem tudta pontosan, hogyan is kell szocialista realista módon alkotni.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

A szocialista realizmus terjesztésében természetesen intézmények is részt vettek, de nem a teljes intézményrendszert mutatja be a szerző, csupán azokat, amelyek kommunista kötődésűek voltak: a Szikra Kiadót, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaságot, vagy a Könyvhivatalt, amelyek mind a szovjetizálás folyamatának egységei voltak.

A Szikra Kiadó az első szabad magyar könyvkiadó, 1944-ben alapította az MKP. „A Kádár-korszak történetírása, legyen szó bármilyen műfajú szövegről, a Szikra Nyomdai, Irodalmi és Lapkiadó Vállalat Rt. működésének kezdeti időszakát a szocialista könyvkiadás alapjainak dicsőséges lefektetéseként beszélte el.” – írja Scheibner (49). Ez legalább annyi kérdést vet fel, mint amennyit megold. A pártszervezet az ország szovjetizálásában kulcsszerepet szánt a propagandának, így válhatott a Szikra rövid időn belül messze a legnagyobb vállalattá. A Szikra célja a kommunista párt és politikájának népszerűsítése volt, ennek megfelelően szerteágazó tevékenységet folytatott. A szerző ezen tevékenységek köréből kutatása során elsősorban a könyvkiadásra és a könyvterjesztésre helyezte a hangsúlyt. Részletes leírást adott a szervezet működéséről, amely nem volt zavartalan, az infrastruktúra sem volt a legtokeletesebb, komoly és permanens problémát okozott a papírhiány. A Szikra mellett több kisebb kiadó is viszonylag sikeresen működött, annak ellenére, hogy visszafogottabb volt a kereslet a kiadványaik iránt. Példának említette Scheibner a Szent István Társulatot, vagy a Hungáriát, amelyek komoly vetélytársai voltak a Szikrának. A Szikra működése sokszor veszélybe került a rossz gazdálkodás és az alacsony kereslet miatt is. A szépirodalmi kiadványok zömét természetesen szovjet írók munkái tették ki, pl. Gorkij, illetve magyar részről Darvas József, Háy Gyula, Déry Tibor.

A Szikra mellett egy másik kiadóvállalat is megjelent 1945 januárjában, a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság. Míg a Szikra saját olvasóközönséget próbált meg kialakítani, addig az MSZMT az értelmiséget kívánta megnyerni, vagy legalábbis ellenszenvüket mérsékelni. Ezt szolgálták a társaság különböző szekciói (zenei, színházi, film, irodalmi stb.), rendezvényeket szerveztek, orosz nyelvtanfolyamokat indítottak. A lényeg: kedvezőbb színben feltüntetni a Szovjetuniót. Rendezvényeik nem váltak népszerűvé, programjaikat teljes érdektelenség kísérte, pedig a szovjet kultúrát nem kizárólagos mintaként, hanem csupán egy lehetséges útként mutatták be még 1945–46-ban. A társaság alapvetően ellenséges közegben működött, nem sikerült kapcsolatot teremtenie a magyar értelmiség szélesebb rétegeivel. A magyar olvasóközönség előítélettel viseltetett a szovjet kulturális termékek iránt. Scheibner rávilágított arra, hogy a társaság vezetése kezdettől fogva csapdahelyzetben volt: nem lehetett bevallani, legalábbis nyíltan, hogy a szovjet kulturális teljesítmény nem képes kellő érdeklődést kiváltani. 1947/48 fordulóján vált igazán érezhetővé a szovjet kulturális jelenlét, ebben az időszakban számos szovjet irodalmi művet fordítottak le magyarra.

A szovjetek nem voltak maradéktalanul elégedettek a szovjetizálással kapcsolatban, kritikával illették a magyar kommunisták pártprogramját. Az SZKP elma-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

rasztalta Lukácsot, Révait, Rákosit, Farkast, az írók közül Déry Tibort, Révai pedig elindította a Lukács-pert.

Mi állt a Lukács-vita háttérében? Nem is lehetne jobban bevezetni egy új eszmerendszert és egy új kritikai nyelvet, mint egy kiemelkedő szereplő önkritikára kényszerítésével. A támadásnak elsősorban nem az ideológiai, hanem a politikai és intézményes aspektusai voltak döntőek. Scheibner munkájában főleg irodalomtörténeti szempontból közelítette meg Lukács személyét. Lukács 1948 előtt a kommunista irodalompolitika meghatározó személyisége volt, majd 1949–52 között kegyvesztett lett. Mivel 1949-ben szükségessé vált az ideológiai tisztázás, Lukács nézeteit is éles kritikával illették. Révai szerint Lukács szembekerült a párt, a közönség értékrendjével, eltért a párt irányvonalától. Scheibner kötetében ezt cáfolja, szerinte Lukács igen is igazodott a pártvonalhoz, aki 1945-ben tért haza Moszkvából, és azt hangsúlyozza, hogy Lukács tudta miről van szó, csak nem tudta pontosan felmérni saját mozgásterét.

1951 tavaszán, a szovjet mintára megtartott írókongresszus volt a szocialista realista kritikai nyelv bevezetésének következő fázisa. Scheibner szerint a cél az volt, hogy az írókat a párt oldalára állítsák és egységet hozzanak létre körükben. Révai a sematizmus elleni harcot állította a kongresszus témájának középpontjába. A Déry-vita során mutatkozott meg, hogy a sematizmust nem kevesen azonosították a szocialista realizmus egy fajtájával. Dérynek is – Lukácséhoz hasonlóan – kötelezően önkritikát kellett gyakorolnia. A Felelet-vita egyértelműen megmutatta, hogy Révai követelése csapdahelyzet: úgy hirdetett harcot a sematizmus ellen, hogy közben folyamatosan sematikus műveket követelt meg.

Az utolsó fejezetben az irodalomtörténet-írás átalakítására, átideologizálására fektette a hangsúlyt a szerző. A kultúrforradalom egyik legfontosabb ágense a Magyar Irodalomtörténeti Társaság volt. Az elvi program megvalósítása nem sikerült maradéktalanul, de kiszorította az ellenséges nézeteket. Az irodalomtörténet átírása nemcsak szakmai feladat lett, hanem a társadalom átformálásának eszközévé, a tudatformálás egyik módjává is vált. Ahogy a szerző fogalmazott, a szovjet politika törekvése nem korlátozódott az irodalomra, hanem az egész társadalom újratevésését tűzte ki célul. Az állampolgárok átalakítása, az „új ember” létrehozása lett az elsődleges cél. Ugyanakkor Scheibner utal arra is, hogy a társaság nem működött hatékonyan, egy reprezentatív szervezetté vált, amely az irodalom népszerűsítésén kívül nem töltötte be funkcióit, nem volt képes központosítani, összefogni, irányítani, ellenőrizni a hazai irodalomtörténet-írást.

1953-ban, Sztálin halála után egy „új szakasz” indult, amely főleg az irodalom és a művészetek területén érezte hatását, állapítja meg művében Scheibner. Véleménye szerint ez nem éles váltás volt, hanem csupán egy óvatos módosítás, hiszen a nagyobb arányú változások csak 1956-ban kezdődtek.

Az irodalomtudomány többé-kevésbé túlélte ezt a korszakot, de veszteségeket is szenvedett, rohamléptekben átalakult, formálódott az új ideológia jegyében. Scheib-

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

ner megközelítése tisztán érzékelteti az akkori politikai élet összetettségét, ellentmondásosságát, elhibázottságát, ürességét, erőltetett kapcsolatát az irodalommal.

Azoknak érdemes elolvasni ezt a könyvet, akiket érdekel ez az időszak, érdeklí a magyar irodalmi élet, de hasznára lehet azoknak is, akik még csak most ismerkednek ezzel a korszakkal, és ezzel a témával. A szerző nem mindig követte a kronológiát. A párhuzamosan zajló események, a témakörök hierarchikusan épülnek egymásra, amelyeket tartalmilag egy explicit logika kapcsol össze. Minden téma önmagában is érdekes, s megalapozza a következő témakör tartalmát. Scheibner pontosan körülhatárolja témáit, ritkán, de beleszövi szubjektív véleményét is, a terminológiát következetesen használja. Nem használ viszont vizuális eszközöket, a könyvben nincsenek grafikonok, ábrák, fényképek, táblázatok. Alapos, részletes, tudományos igényű írás, amely néha nehezen befogadható. Összességében a kötet elgondolkodtató, érdekes, érdemes elolvasni. Jót tesz a kollektív emlékezetnek.

„Aki elfelejti múltját, arra ítéltetik, hogy újra átélje azt.”² (George Santayana)

Irodalom

Ambrus János (szerk.) (1985): A Lukács-vita. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest

Gerlóczy Ferenc: Memórialomtalanítás. Múlt-kor, 2002. augusztus 29. szám. http://mult-kor.hu/20020829_memorialomtalanitas. (Utolsó látogatás: 2017.03.19.)

² Idézi Gerlóczy Ferenc: Memórialomtalanítás. Múlt-kor, 2002. augusztus 29. szám. http://mult-kor.hu/20020829_memorialomtalanitas. (Utolsó látogatás: 2017.03.19.)

A korporált szülőség értelmezése a hazai gyakorlatban

Rácz Andrea: *Gyermekvédelem mint fragmentált társadalmi intézmény.*
Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016, p. 190.

ZÁMBÓ GABRIELLA

Debreceni Egyetem, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, egyetemi hallgató

Rácz Andrea a *Jó szülő-e az állam* kutatás eredményeit fókuszba állítva tesz kísérletet arra, hogy hazai és nemzetközi elméletekbe, tendenciákba ágyazva meghatározza a hazai gyermekvédelmi rendszer sajátosságait. Ezek az intézményi, jogi és szakmai keretek olyan aspektusból kerülnek megvilágításba, mely által a szerző reflektálni kíván a késő modernitás társadalmi intézményekre gyakorolt hatására, egyúttal a fejlődés lehetséges irányaira.

A szerző a gyermekvédelem társadalmi beágyazottságát a strukturalista funkcionista megközelítés dimenziójában vizsgálja. A szociológia és szociális munka legfőbb teoretikusainak megfontolásait alapul véve, Peter Lüssi elméletéből kiemeli a gyermekvédelem gyakorlati alapon nyugvó jellegét. Ez a működési elv folyamatos reflektivitást feltételez az intézményrendszer és a szakma szempontjából, azonban bizonyos mértékű standardizációt is igényel. Az állam szerepe ebben a konstrukcióban nélkülözhetetlen. Foucault nyomán szükséges a hatalom megoszlását nem csak az állam, hanem a társadalom dimenziójában is nyomon követni („governmentality”), mely által ezekben a kormányzási folyamatokban az egyén és a társadalmi intézmények egyaránt részt vesznek. Magyarországon két meghatározó folyamat érhető tetten az elmúlt évtizedek vonatkozásában, mely egyrészt az intézménytelenítés elvén alapulva az intézmények családiasabbá válását eredményezte, másrészt a nevelőszülői ellátás professzionalizálódásához

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

vezetett. Rácz a gyermekvédelmet a durkheimi organikus szolidaritás mentén értelmezi, habár hangsúlyozza, hogy a rendszer természetes működéséből adódóan számtalan esetben épp ennek az ellenkezőjét, a mechanikus szolidaritást hívja életre. Mindezek eredményeként a jóléti függőség egyre nagyobb méreteket ölt.

A hazai gyermekvédelem elméleti áttekintését követően kiemeli, hogy az állam paternalista jelleget ölt (nagyértékű szabályozó erő és kontrollt képvisel). Ezen túl gyermekvédelmi orientációval rendelkező, a prevenciót előtérbe helyező gyermekközpontú intézményként azonosítja a magyarországi gyermekvédelmet.¹ A statisztikák kedvezőbben alakulnak, 2010-hez képest a gyermekvédelem rendszerében csökkent a gyermekek száma, a későbbi kutatási eredmények azonban jelentős problémákat jeleznek.

A korporált szülőség koncepciója és annak megvalósulása külön fejezetben kerül ismertetésre. Az integratív gyermekvédelmi beavatkozások tekintetében nem számolhatunk olyan standardizált mutatókkal – s ezáltal hatás- és eredményvizsgálatokkal –, melyek kellően felmérhetnék a gyermekvédelmi rendszer hatékonyságát, esetleges diszfunkcióit. Alkalmazhatóak ugyanakkor nemzetközi standardok a szakellátás területén, melyeket a *Child Safety Standards – Focus on children, young people and families using services* dokumentum foglalja össze. A korporált szülőséget azonban nem csak módszertani háttér hiányában véli nehezen megragadhatónak a szerző, de önmagában is paradox jelenségként azonosítja azt. Ebben az értelemben a korporált szülőség egyszerre foglalja magában a folytonosságra való törekvést, valamint a rendszer működéséből adódó változások sorát. Az állam jó néhány kritérium teljesítését magára vállalja a korporált szülőség elérésének érdekében (felelősségvállalás, szükségletkielégítés, hátrányok leküzdésének elősegítése). A folyamat során azonban olyan stratégiai és operatív elvárásokkal kell szembenéznie, melyek nem csak a lehetőségek egyenlőségét feltételezik, hanem konkrét stratégiai megfontolásokat igényelnek. A szolgáltatások ezen tényezők következményeként habár individualizáltak, nem azonosíthatók az egyéni szükségletek kielégítésére való törekvéssel.

A kötet másik nagy egységeként bemutatásra kerülnek a kutatás eredményei, mely kvantitatív és kvalitatív módszereket ötvözve nyújt tematikus áttekintést a hazai gyermekvédelem rendszeréről.² A szakellátási struktúrában vezető beosztású személyek által kitöltött online kérdőívek elsősorban a fogalmak értelmezésére, a vezetői attitűdök felmérésére irányultak. A beérkezett válaszokból adódóan a

¹ A következő elméletalkotók keretrendszerei alapján határozta meg a hazai gyermekvédelmi rendszer jellegét: Hardiker és társai, Frost és Stein, Fox Harding, Gilbert és társai, Smith.

² A kutatás a Debreceni Egyetem belső kutatási pályázatának finanszírozásában valósult meg 2013. július 1. és 2014. június 30. között. A vezetők számára kiküldött 89 darab online kérdőív 48%-os visszaérkezési aránnyal került kitöltésre. A kutatás kvalitatív része 4 egyéni interjút tartalmaz (3 esetben budapesti, 1 esetben debreceni szakemberekkel), valamint 3 fókuszcsoportos interjút (1 budapesti csoport és 2 debreceni csoport).

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

kérdőívek elemzése interjúk jellegű feldolgozás keretében valósult meg. A vezetők meglehetősen kritikusan szemlélték a gyermekvédelem rendszerét; habár az államot inkább tekintették jó szülőnek, mint rossznak, a fiskális szempontok elsődlegességét erősen bírálták. Ezen túl a gyermekvédelmi szakellátás egyik legproblémásabb területeként az utógondozást azonosították, melyek a korhatárra vonatkozó jogszabályok, valamint a férőhelyek vonatkozásában is revízióra szorulnak. A fejezet során a szakemberek mentalitása is középpontba kerül, mely sok esetben az empátia hiányát, a participációs és normalizációs elv háttérbe szorulását jelzi. A szerző ugyanakkor kiemeli, hogy ezek az eredmények nem tekinthetők tendenciának. Az attitűdök felmérése mellett főként nem vezetői pozíciót betöltő szakemberekkel készültek egyéni és fókuszcsoportos interjúk. A gyermekvédelmi szakellátás aktuális kihívásaként a szükségletkielégítő funkció működési problémái kerültek előtérbe. Ezek a diszfunkciók főként a szükséges standardok és közös fogalmi keretek hiányában érhetőek tetten. A szakemberek megállapították, hogy a gyermekvédelmi politika más szakpolitikáknak való alárendeltsége alapvetően determinálja a rendszer eredményességét. Rendszerszintű diszfunkciók, módszertani hiányosságok, szemléletbeli különbözőségek, szakmai identitásválság, s a korporált szülőség teljesülésének hiátusai mind azt jelzik, hogy a késő modernitás jelenségeire sajátos válaszokkal reagál a gyermekvédelem rendszere. Mindezt érzékletesen árnyalja a szakellátásban élő fiatalok XV. Gyermekparlamenten a „jó szülő-e az állam” kérdésre adott válasza, melyben a fiatalok majdnem fele (14 fő) egyértelműen rossz szülőnek vélte az államot.³

A kötet során egy élesen kirajzolódó folyamatnak lehetünk szemtanúi, mely mind a szakemberek, mind az elsődleges célcsoport vonatkozásában instabilitást, alárendeltséget és hiányosságokat jelez. Melyek a választható utak a gyermekvédelem rendszerének fejlődési folyamatában, hogyan képes egyesíteni az igazságosság etikájának (*ethics of justice*) és a gondoskodás etikájának (*ethics of care*) alapelveit a hazai gyermekvédelmi rendszer? A hazai gyermekvédelem ebben az esetben nem a reflexivitást választja, hanem a kontroll új útjait keresi, a felelősséget az egyének és családok szintjére helyezi. Rácz szerint lehetséges kiútként egy olyan egyensúlyon alapuló rendszer kiépülése szükséges, mely egyszerre adaptálja az igazságosság etikájának eszményét szabályok formájában, valamint integrálja a gondoskodás etikáját az egyéni igényeket középpontba állítva. A képessé tevés folyamata egyúttal bizonyos szintű kontrollt is igényel, ennek hiányában a rendszer továbbra is hozzájárul a rendszerszintű problémák fenntartásához.⁴

Rácz Andrea könyve alapvető olvasmány lehet a gyermekvédelem területén tevékenykedők, kutatók számára, azonban ennél sokkal többre is vállalkozik. A gyer-

³ 35 delegált válaszolta meg írásban azt a kérdést, hogy „Jó szülő-e az állam”, s indokolta is meg válaszát.

⁴ Idézi Fox Harding és Tom Cockburn szerzőket.

NYITOTT SZEMMEL – Recenzió

mekvédelmet társadalmi beágyazottságában vizsgálja, annak reflexivitását, az állami kontroll határait hangsúlyosan elemzi. A későbbi kutatási eredmények szintén szemléletesen alátámasztják és erősítik az általa kijelölt fejlődési irányokat, a hazai gyermekvédelmi rendszer széttöredezettségét.

OLVASS FELESLEGESET!

– SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA –

Amióta a szakmában vagyok, harcolok a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása ellen. Természetesen a kudarc elkerülhetetlen, de kedvenc fegyverem ennek ellenére hasznossá válhat mások kezében is. Arról van szó, hogy világéletemben vigyáztam arra, hogy ha nyaralni mentem vagy feleslegesnek tűnő konferencián üldögéltem, akkor olyan tanulmányokat olvassak, amelyeknek semmi köze nem volt ahhoz, amivel akkor éppen foglalkoztam. Gondosan mindig valamilyen feleslegeset olvastam. Ezek között sok volt olyan, amibe beleszerettem, s félretettem, hogy valaha talán valakinek a kezébe adhatom, hogy foglalkozzon vele behatóbban, mert a mű valamilyen szempontból zseniális.

Az itt következő mű egy kétrészes tanulmány¹ gondolatait ismerteti, helyezi kontextusba és kritizálja. Készítője a Debreceni Egyetem Szociológia és Társadalompolitika doktori program egy hallgatója. Az elemzés közreadásának elsődleges célja, hogy ha tetszik a mű, akkor lehet tovább bogarászni a felkínált irányba. A másodlagos cél pedig az, hogy kedvet csináljon másoknak is a felesleges olvasáshoz.

S. E.

¹ Az eredeti művek: Zhurzhenko, Tatiana (2004a és b): Crossborder cooperation and transformation of regional identities in the Ukrainian–Russian borderlands: towards a Euroregion „Slobozhanshchyna”. Part 1 and Part 2. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 32 (1): 207–232 és 32 (2): 497–514. http://www.academia.edu/2779294/Cross-border_Cooperation_and_Transformation_of_Regional_Identities_in_the_Ukrainian-Russian_Borderlands_Towards_a_Euroregion_Slobozhanshchyna_Part_1 és http://www.academia.edu/2779312/Cross-border_Cooperation_and_Transformation_of_Regional_Identities_in_the_Ukrainian-Russian_Borderlands_Towards_a_Euroregion_Slobozhanshchyna_Part_2

OLVASS FELESLEGESET!

Az orosz–ukrán határdiskurzus változásai és jelentősége 1991 óta¹

LIPCSEI LÁSZLÓ PÉTER

Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola
Szociológia és társadalompolitika doktori program

Dolgozatomban kísérletet teszek Ukrajna geopolitikai helyzetének rövid bemutatására, mindenekelőtt Ukrajna Oroszországgal való kapcsolatára tekintettel. Mivel az elemzés, amire reflektálok 2004-ben készült, nagy kihívás volt a számomra, hogy az azóta eltelt bő évtized – beleértve az utóbbi évek kelet-ukrajnai fegyveres konfliktusát, a majdani eseményeket vagy a Janukovics-adminisztráció távozását – nem lehet nem figyelembe venni, ám eközben törekednem kellett az eredeti forrás történeti kontextusának gondos őrzésére. Zhurzhenko kétrészes munkájában először a poszt-szovjet határok szerepéről és vitatott természetéről ír, majd bemutatja Oroszország és az autonóm Ukrajna közötti nemzetközi kapcsolatok alakulásának folyamatát úgy, hogy a 2004-ig elért eredményeket, vagy éppen eszkalálódott konfliktusokat a laikus olvasó számára is érthetővé teszi. Úgy gondolom, hogy a politikai elemzésen túl, különös érdeme Zhurzhenko említett munkájának, hogy a társadalmi konfliktusok bemutatásán túl, egy üdítő, progresszív és természetét tekintve kiváló példát hoz Harkov és Belgorod régiók találkozásánál létrejött regionális identitás bemutatásával.

A 2004. évi helyzetet az jellemezi, hogy az orosz–ukrán kapcsolatokra erősen rányomja bélyegét a határok státuszának bizonytalansága, továbbá a határok ellenőrzésének kérdése is folyamatosan napirenden van. Az egyes szereplők határról alkotott elképzelése, politikai beszéde a határkérdések ügyében tovább mélyíti azokat a társadalmi, politikai törésvonalakat, melyek 1991-től kezdve eleve roppant bonyolultnak bizonyultak. Ez a sokszorosan árnyalt, érzékeny helyzet olyan súlyú

¹ Zhurzhenko, Tatiana (2004a és b): Crossborder cooperation and transformation of regional identities in the Ukrainian–Russian borderlands: towards a Euroregion „Slobozhanshchyna”. Part 1 and Part 2. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 32 (1): 207–232 és 32 (2): 497–514. http://www.academia.edu/2779294/Cross-border_Cooperation_and_Transformation_of_Regional_Identities_in_the_Ukrainian-Russian_Borderlands_Towards_a_Euroregion_Slobozhanshchyna_Part_1 és http://www.academia.edu/2779312/Cross-border_Cooperation_and_Transformation_of_Regional_Identities_in_the_Ukrainian-Russian_Borderlands_Towards_a_Euroregion_Slobozhanshchyna_Part_2

OLVASS FELESLEGESET!

folyamatokra vezethető vissza, mint a Szovjetunió szétesése, a NATO bővülése vagy Ukrajna Európai Unióhoz való közeledése, s azóta a Krími Köztársaság létrejötte vagy az oroszok kelet-ukrajnai expanziója.

A mai európai országok közjogi határai többnyire jól definiáltak, ami azt jelenti, hogy ezeket a határokat nemzeti és nemzetközi jogi nyilatkozatokban deklarálták, melyeket a különböző nemzetközi közösségek, szervezetek legitimnek tekintenek. Ezzel szemben a posztsovjet államok határai, különös tekintettel az ukrán–orosz határra, kevésbé egyértelműek, és messze nem övezi az előbbiekhöz hasonló konszenzus. Ezt az állapotot a Szovjetunió széthullása óta számos (határ)vita tovább súlyosbította, s ezekbe a területi vitákba a nemzetközi szervek aligha avatkozhatnak be. A határértelmezésekben orosz részről mindig jelen van az orosz területi expanzió érvényesítésének, az orosz befolyás növelésének, esetleg a Szovjetunió valamilye restaurációjának szándéka. Következésképpen a volt szovjet tagországok határainak ellenőrzése és védelme a nemzeti önrendelkezés biztosítása mellett további szimbolikus jelentéstartalmat is hordoz. Tehát a szóban forgó határ közigazgatási funkcióján túl egyúttal azt is jelenti, hogy a határon belüli világ „nem szovjet”, illetve „nem orosz, sőt attól szubsztanciálisan eltérő. Társadalomlélektani szempontból ez a jelentésadás egyben a kollektív identitás reprodukciójának az egyik eszköze is.

Zhurzhenko az orosz és ukrán határpolitika folyamatait vizsgálja, melyek egyidejűleg vannak jelen a politikai diskurzusok terében, ugyanakkor egymással oppozícióban állnak. Mindkét országban a határ menti identitások egyfajta „nemzetiesedése” tapasztalható, amit ukrán oldalon a „szovjetté válás” elkerülése, orosz oldalon pedig a „dicsőséges szovjet múlt” újraélesztésének vágya fűt.

A befejezetlen határ Oroszország és Ukrajna között

2004-ben, tehát több mint egy évtizeddel a Szovjetunió bukása után a két ország egymáshoz fűződő viszonya annak ellenére is bizonytalanak tűnt, hogy 1997-ben a barátsági, együttműködési és partnerségi szerződésben (*Treaty on Cooperation, Friendship and Partnership*) Oroszország elismerte Ukrajnát független határokkal rendelkező autonóm államszervezetként, sőt a Krím és a fekete-tengeri térség státuszát sem vitatták. Mindazonáltal Oroszországnak a Független Államok Közössége és az ebben betöltött szerepe jelentette a prioritást, Ukrajna számára pedig a tagállamok egyenjogúsága volt kívánatos. A határt érintő viták leginkább a nemzetvédelemről szóltak, és azon belül is a bűnözéssel kapcsolatos ügyeken keresztül, bűvópatakként kerültek a határdiskurzusokba (fegyverkereskedelem, drog- és embercsempészet stb.).

Az oroszok számára az ukrán függetlenség és a transzparens határrendszer egyszerre jelentette a közös érdekek érvényesíthetőségét és a partneri státusz stabilitását, egyidejűleg azonban az orosz befolyás csökkenésétől való félelmet is gerjeszt

OLVASS FELESLEGESET!

tette. A 2004-es Európai Unióhoz való csatlakozási hullám idején, valamint az azt övező intenzív európai integritás diskurzusteremtő hevében egyáltalán nem látszott reménytelennek Ukrajna csatlakozása, ami Ukrajnának a prosperáló jövőt, Oroszországnak pedig súlyos veszteséget ígért.

Ugyan Oroszország és Ukrajna több szerződésben is rendelkezett a vitatott határterületeket illetően, ám ezek az egyezmények számos pontban csak növelték a bizonytalanságot. 2003 októberében például nyílt konfliktust okozott, hogy egy sziget (Tuzla), amely a Fekete-tenger és az Azovi-tenger közti egyetlen átjáróban fekszik, így az európai és közel-keleti térség tengeri kereskedelméhez való egyetlen hozzáférést garantálja, kihez is tartozik. A konfliktusban az ukrán politika meglehetősen élesen reagált, s mivel Oroszország nem ismerte el a sziget feletti ukrán fennhatóságot, ezért Ukrajna önmagát nemzeti érzéseiben megsértett áldozatként tekintette, s ebből próbált, mint a „nagy szomszéd” elnyomását elszenvedő, frissen függetlenedett állam, politikai tőkét kovácsolni. A szakértők ezt a konfliktust a régi típusú orosz–ukrán viszonyrendszer továbbéléseként értékelték, amelyet elsősorban nem a nemzetközi jog kompetenciájába soroltak, hanem a két ország politikai és gazdasági csoportjainak érdekérvényesítő képességére bízta.

Eközben a lokális gazdasági érdekek sem hagyták érintetlenül a határ menti kapcsolatokat, tekintve, hogy az itt élők alapvető szükségleteit mind a két félnek biztosítani kellett. A felek több ízben is aláírtak olyan nemzetközi egyezményeket, melyek garanciát vállaltak a határ menti régiók támogatásának, a turizmus fejlesztésének és a humanitárius segélyek elosztásának zavartalansága érdekében. Kiváltképp olyan esetekben erősítette az együttműködést határozott szándék, mikor a határ menti vízkészletek felhasználásáról vagy közös úthálózat építéséről és használatáról esett szó.

Az oroszok számára a nyitott vagy legalábbis kevésbé ellenőrzés alatt tartott határ a jó szomszédságot jelentette. Ezzel szemben Ukrajna egyik legnagyobb félelme éppen a túlzottan nyitott határokból rejlett, hiszen azok a szeparatista mozgalmaknak is kedvezhettek, s ily módon akár egy esetleges elcsatolás előkészítését is generálhatták. Sőt, még ha ez utóbbi scenárió nem is valósulna meg, az orosz gazdasági érdekeltségek befolyását kétségkívül növelik a nyitott határok, ami az ukrán gazdasági fejlődésnek vetne gátat.

Kettős Ukrajna: az Európai Unió és Oroszország között

Zhurzhenko a két országot a befejezetlen nemzet- és államépítés szakaszában látja, ahol a nemzeti identitás konstrukciója a Szovjetuniót követő generációk számára rendkívüli kihívással szembesít. A szovjet diktatúra alatt legitimnek tekintett internacionalizmus és nemzetek felettség ugyanis nem tette lehetővé a nyilvános terek-

OLVASS FELESLEGESET!

ben zajló nemzetiségi vagy kisebbségi identitások építését, továbbá az orosz etnocentrizmus támogatásával a totális hatalom kiépítését szolgálta (Pataki 2015).

Ugyanakkor az ukrán identitáskeresés az Európai Unió integrációs és növekedési politikájába sem illett jól. A szerző úgy látja, hogy Ukrajna a két politikai-gazdasági tér, más szóval az európai paradigma és a posztszovjet világ között egyensúlyozott, ami miatt mindkét oldalról komoly bírálatokat kapott. Ez az elhúzó, bizonytalan helyzet egyrészt a társadalmi konszenzus hiányával, másrészt az ukrán politikát markánsan befolyásoló gazdasági elitcsoportok érdekeivel magyarázható, különösképpen, hogy az utóbbiak számára a fent bemutatott ingoványos stratégia kifizetődőnek bizonyult.

A szerző az Európa és Oroszország közötti ingadozás Ukrajna-narratíváját a „*ketős Ukrajna*” fogalmi konstrukciójával kezeli (Zhurzhenko idézi Riabchukot 2004a: 217).² Eszerint míg az „*Európa párti Ukrajna*” a transzparenciára, a független nemzetállam létrehozására és egy Európához közelítő identitás fölépítésére törekszik, addig a „*másik Ukrajna*” jelentős része eleve orosz gyökerekkel rendelkezik, így kulturálisan, nyelvi és társadalomtörténetileg is Oroszországhoz kötődik, így identitása és egyben politikai orientációja is az „orosz nagytestvér” narratívába ágyazott. Ezt a két Ukrajját tovább szabdalják az Oroszországhoz fűződő gazdasági érdekek, és a heterogén ukrán elit is tovább árnyalja az identitásokról alkotott képet, sőt nem is törekszik sem a politikai, sem a gazdasági kettősség feloldására.

A helyzetet konzerválta a 2004 előtti európai uniós politika, amely nem szorgalmazta az Ukrajjával való bővülést, mikor egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Ukrajna nem felel meg az EU kritériumainak sem az európai biztonságpolitika (bevándorlás vagy nukleáris biztonság), sem a törvény előtti egyenlőség vagy az emberi jogok szempontjából. Az EU-nak az sem volt kedvező, hogy a csatlakozás miatt hosszú közös határvonal jöjjön létre az Európai Unió és Oroszország között, mivel ez a régió erőviszonyait feltételezhetően újraírná. Az Európai Unió döntéshozói úgy vélhették, hogy Ukrajna, Fehéroroszország és Moldova olyan országok, amikkel szemben a védekezés, netán a „megelőzés” jelenti az adekvát stratégiát, nem az integráció. Ez a viszony az EU és Ukrajna között – legalább középtávon – megfelelőnek tűnt az EU-nak, mint ami tekintettel van Ukrajna érzékeny és különleges geopolitikai státuszára.

A határok szempontjából ez a státusz magyarázza, hogy miért találunk sok olyan határőrizeti programot, melyben az Európai Unió és Ukrajna kölcsönösen együttműködik a szervezett bűnözés, drogkereskedelem és általában a csempészet elleni küzdelemben. Ugyanakkor az EU keleti határát nemcsak a szigorú határvédelem, hanem az áruk és személyek minél szabadabb mozgását elősegítő egyezmények is jellemzik.

² Mykola Riabchuk idézett tanulmánya ukrán nyelven jelent meg: „*Dvoistist chy dvoznachnist: Ukraina iak politychna(de)konstruktsia*”, *Suchasnist'*, No. 11, 2002: pp. 50–63.

OLVASS FELESLEGESET!

A védelmi szempontok az EU számára első pillantásra távoli orosz–ukrán határon is kiemelt jelentőséggel bírnak, hiszen ez a határ az illegális bevándorlás előszűrőjeként szolgálhat. Az Unió ezért jelentős anyagi ráfordításokkal támogatta a kelet-ukrajnai határvédelmet, aminek köszönhetően vásároltak elektronikus eszközöket és tartottak képzéseket is a határőröknek. Ugyanis minél keletebbre tudja tolni az Európai Unió a bevándorlók elleni védekezés frontvonalát, hosszútávon annál inkább megtérülnek ezek a befektetések a számára. Az említett intézkedések hatására azonban ellentétes folyamatok erősödtek fel Ukrajna keleti és nyugati határain. Míg keleten szigorítás és bürokratizálódás, addig nyugaton a határátlépés egyszerűsítése és a határon átnyúló együttműködés nyer egyre nagyobb teret.

Nemzeti narratívák találkozása: az orosz és ukrán nacionalizmus szerepe az emlékezés, a múlt és a határok megkonstruálásában

Az oroszbarát diskurzus Ukrajnát az orosz, valamint a fehérorosz gazdasági és geopolitikai tér részének tekinti, ebből fakadóan kívánatosnak tartja az Oroszországgal való szorosabb politikai együttműködést, és nagyobb teret szán az orosz nyelvnek. Az orosz orientációjú nemzetszöveg képviselői úgy vélik, hogy az orosz–ukrán határ nem más, mint egy mesterséges politikai konstrukció, amely deintegrálja az eredendően összetartozó keleti szláv népeket. Következésképpen illegitimként tekintenek erre a művi határra, amely szerintük a keleti szlávok egységes történelmi, kulturális és nyelvi egységét hivatott tönkretenni. Az oroszpárti politika az ukrán államot egy szláv „metaközösségbe” pozicionálja, megfosztva ezáltal autonómiájától. Az oroszbarát narratíva szerint a két szláv nemzet egymásba olvadására mindig is voltak kísérletek és szándékok, ám ezt külső erők erőszakos közbeavatkozása rendre megakadályozta. Az ukrán nacionalizmus ebbe az ideológiai interpretációba úgy ágyazódik be, mint civilizációs harc, amely el akarja szakítani az ukránokat az ősi orosz gyökereiktől, s végső célja aligha lehet más, mint Ukrajna kiszolgáltatása a nyugati országok számára. Az orosz orientáció hívei az érvényes határt az úgynevezett „Oroszukrajna” és Galícia között húzzák meg, utóbbi éppen az a terület, ahol a legintenzívebben van jelen az ukrán nacionalizmus.

Ezzel a nemzetszöveggel szemben áll a nacionalista vagy szelídebb alternatívája, a „nemzeti demokrata” értelmezés, mely szerint az ukrán és orosz nemzeti közösségek különböző etnikai csoportok, melyeket deklaráltan egy országhatár is elválaszt. Ez egy etnocentrikus nemzetfelfogás, ami magában foglalja a déli területeket is, melyek egészen a 19. századig az ukrán parasztok művelése alatt álltak. Szemben az oroszbarát ideológiai értelmezéssel, az ukrán nacionalizmus az ország integritását tekinti fő céljának, ám szélsőséges képviselői figyelmen kívül hagyják, hogy Ukrajnában számos etnikum él területileg egyenlőtlenül, így bizonyos régiókban nagy létszámú kisebbségek élnek az állam területén. Szemben az orosz nyelv jelenlétével, kívánatosnak tartják az egynyelvűséget, következésképpen így válik az ukrán nemzeti identitás kulcseszközévé az ukrán nemzeti nyelv. Az Oroszország és Ukraj-

OLVASS FELESLEGESET!

na közötti határt szükségesnek és kívánatosnak tekintik. Az ukrán nacionalizmus azt is állítja, hogy az orosz–ukrán határ politikai játszmák eredményeképpen alakult olyanná, ahogy ma ismerjük, és számos esetben nem azonos az etnikai közösségek határáival. Rengeteg ukrán kényszerül orosz területen élni, egyrészt a történelem korábbi játszmái következtében, másrészt az erőszakos szovjet népesedéspolitika miatt, melynek keretében ukránokat telepítettek ki és oroszokat telepítettek be az ukrán területekre.

Nem esett szó az orosz területen élő ukrán kisebbségről, mely az 1989-es népszámlálás szerint akkoriban 4,4 millió főt jelentett, akik a határ menti régiókban, ám mégis az anyaországtól elválasztva éltek. S mivel Oroszország továbbra is ápolja azt a szovjet mítoszt, miszerint Oroszország, Fehéroroszország és Ukrajna oszthatatlan közösséget alkot, ezért az ukrán kisebbség legfeljebb a folklór része lehet, de sem diaszpóráról, sem ukrán közösségről vagy ukrán kisebbségi jogokról nem lehet beszélni, ehelyett a „népek közti együttműködés és barátság” és ehhez hasonló kifejezésekbe sűrítik a kisebbségi lét jellemzőit.

A határ másik oldalán lévő fél államisággal, kisebbségi jogokkal és külpolitikával kapcsolatos értelmezése mint eurázsiai népre tekint az ukránokra, akik társadalomtörténete, kultúrája és civilizációja szerint egyaránt részét képezi az orosz közösségnek. Ez az értelmezés – hasonlóan az Ukrajnában lévő oroszpartú politikai beszédhez – az orosz–ukrán határt művi produktumnak, politikai machinációnak, és éppen ezért fölöslegesnek tekint. Számukra Ukrajna Oroszországtól való távolodása, és az Európai Unióhoz történő közeledése árulást jelent, és egyúttal a civilizációs barikád – vagy ahogy a szerző írja –, a „Huntingtoni Fal” felépülését szolgálja (Zhurzhenko 2004a: 227).

Összefoglalóan, az ukrán fősodró politikai diskurzus kívánatosnak tartja az orosz–ukrán határ definícióját és teljesen legitim entitásként kezeli azt, szemben az ukrán oroszbarát és az oroszországi uralkodó felfogással. További konfliktusforrást jelent a demarkációs határ kiépítésének problémája. A határkiépítés és az ellenőrzött, nemzetközi jog által garantált határok megléte Ukrajnát közelebb hozhatja Európához. Ezzel az Európával, tágabb értelemben a nyugati világgal konfrontálódik huzamosabb ideje, különböző stratégiákkal Oroszország, ami a Szovjetunió felbomlását követően elindult a demokratizálódás és a szabadpiaci versenyen alapuló kapitalizmus útján, de stratégiájának alapja mindmáig az erős állam. Oroszország letűnt birodalmak örökösének tekinti magát, legyen szó akár Bizánctól, a „pánszláv közösségről” vagy a szocialista utópia élharcosáról. Ezek a politikai eszmék, ideológiai és nemzetkarakterológiai hagyományok generálták és fokozták Oroszország történelmében azon elképzeléseket, hogy a birodalmiság érdekében, más szóval a korábban meghódított és anektált területek megtartásában a területi expanzió jelentheti a kulcsot. Ez a szellemi örökség járulhatott hozzá, hogy Oroszország saját biztonságának védelmével indokolta terjeszkedéseit, s a rá leselkedő ellenséges támadás megelőzésével érvelt az expanzió szükségességéről. Így kezdeményezhetett konfliktus-

OLVASS FELESLEGESET!

tust legutóbb a Krímen. A nyugat előretolt bástyaival szemben pedig az erős állam nyújt védelmet, és ez az erős állam már I. Pétertől kezdve jelen van, apparátusát perszonalizálták, ennek következtében az állami intézmények, stratégiák és szakpolitikák személyközpontúvá váltak (Kotkin 2016).

A harkov–belgorodi határrégió példája

A szerző az ikertanulmány második felében két olyan határrégiót, jelesül az ukrajnai Harkov (Harkiv) és oroszországi Belgorod megyéket hasonlít össze, amelyek számos szempontból (nyelvilag, kulturálisan és történelmileg) hasonlóak, és sokféle kötelék (például a családi, rokoni szálak, közös tulajdon) fűzi össze őket, s amelyek alig több mint 80 kilométerre esnek egymástól, amely távolság autóval mintegy 1 óra 16 perc lehet.

A közelmúlt változásai nagyon eltérőek voltak a két régióban: Harkov jelentős iparosításon ment keresztül a 19. század második felében és regionális központtá vált már az Orosz Birodalom idejében. A Szovjetunióban modern gépipar és repülőgépipar települt ide, elsősorban számottevő tudományos potenciálja miatt – hús egyetemnek adott otthont. Ezzel szemben Belgorod történetében szinte az előbbi „karrierút” inverze valósult meg: a második világháborúig egy 40 ezer fős kisváros maradt, és lassú fejlődése csak a megye központjává válásával indult meg. A Szovjetunió felbomlását követően a két különböző országba került területek fejlődése eltérően ment végbe: Belgorodban hamarabb indult meg a (jobbára mezőgazdaságra alapozott) fejlődés, Harkovban viszont gyorsabb volt az ipari jellegű növekedés. Ugyanakkor a belgorodi fizetéseknek csupán mintegy 80 százalékára lehet számítani az ukrajnai területen. Éppen ezért nem meglepő, hogy egy 2001-es határ menti együttműködés lehetőségeit vizsgáló survey adatai szerint a megkérdezettek 6 százaléka költözne az orosz területről Ukrajnába, míg Harkovban a válaszadók 43 százaléka áll készen arra, hogy Belgorodban vállaljon munkát.

A területi együttműködésben különös figyelmet szenteltek a környezetvédelem és tiszta ivóvíz ügyének. Ez az együttműködés azért különösen fontos, mert 1995-ben egy ipari katasztrófa miatt másfél millióan maradtak Harkovban ivóvíz nélkül. Az együttműködési projektet egy európai uniós regionális támogatásból finanszírozták, amire azért kerülhetett sor már a 2000-es évek elején, mert különböző elemzések arra a konklúzióra jutottak, hogy a Harkov–Belgorod régió alkalmas lehet arra, hogy jelentős tőke érkezzon ide európai befektetőktől. Ezek az elemzések hangsúlyozták a régió két felének etnikai és kulturális hasonlóságát, a tudományos együttműködés múltját, a fejlett és szervezett oktatási rendszert, a régió logisztikai és kereskedelmi központi szerepét.

OLVASS FELESLEGESET!

Regionális identitásteremtés

A projekt résztvevői a határ menti identitást „*regionális önrendelkezési jogként*” értelmezik, s ezért Moszkva vagy Kijev, azaz a hivatalos állami ideológia nem tudott érvényesülni, s így az identitás formálása is másként zajlott. Ez az önérvényesítési törekvés a politikai és gazdasági célok megfogalmazásánál is szerepet játszik, és ebben a folyamatban élenjár Harkov megye, mint a határ menti és a határon átnyúló projektek egyik legsikeresebb képviselője.

A regionális identitást a szerző úgy határozza meg, mint „*beszélő közösséget*” (Zhurzhenko 2004b: 504), vagyis nem valamilyen objektívnek vélt tárgyilagosság alapján értelmezi a régiót vagy a közösséget, hanem az arról szóló beszédeket és szövegeket értelmezi és interpretálja (Geertz 1973). Ez a szövegek központú tudományszemlélet egyben azt is állítja, hogy a világ nem esszenciális és reaktív, hanem az egyes szövegek és értelmezések hozzák létre a társadalmi intézményeket, a társadalmi valóságot, esetünkben az orosz–ukrán határ mentén kialakult régiót.

A Harkov régióban legitimitást szerzett az „Európa-párti”, demokratikus gondolkozás, mely egyúttal száműzte a „keleti-szláv”, oroszbarát narratívát. Ez különösen fontos ott, ahol az ukrán közigazgatás ellenére a gazdasági tervezést jelentős mértékben az orosz érdekek befolyásolják. A megoldást egy lokális identitás jelentheti, aminek egyik lehetséges technikája a régió mítoszának felélesztése. Ez egyben túlmutat a nacionalizmussal átítatott orosz és ukrán identitás egymást kölcsönösen kizáró, szinte elkötelező erejű választási nyomásán.

A Harkov–Belgorod határ menti lokális identitásnak ugyanakkor számos narratívája ismert, kezdve a történelmi kozákságtól a keményen dolgozó paraszttársadalmon át egészen a multietnikus regionalitásig, melynek fő értéke a tolerancia. Ez a regionális identitás korábban vagy nem létezett, vagy archaikus formája a szovjet éra alatt a feledés homályába merült. Éppen ezért ez az identitás nem diszkreditáló vagy bármilyen módon kirekesztő, ugyanakkor nem hordoz nyílt oroszellenes tartalmat. Legnagyobb érdeme mégis az, hogy érvényes módon tudja az „ukránpártiságot” képviselni, vagyis alkalmas – a szerző megfogalmazásában – az „*örök ukrán–orosz barátság*” lehetséges jelentéstartalmának manifesztálására (Zhurzhenko 2004b: 507).

Az identitásteremtésnek fontos médiuma a történelem és a múlt interpretációja. A régió benépesítéséről és a kozákságról, azok privilégiumairól és a korabeli társadalomban elfoglalt különleges szerepükről írt társadalomtörténeti, helytörténeti munkák is a régió pozitív emlékezetét építették. Ebben a történelmi narratívában kap szerepet az ún. „történelmi multikulturalizmus”, ami elsősorban az orosz és ukrán etnikumok 17. század óta tartó együttélését jelenti.

A harmonikus és toleráns együttélés víziója különösen fontossá vált akkor, amikor a Szovjet Birodalom bukása súlyos bizonytalanságokat hagyott maga után, és a volt tagországok eltérően értelmezték a nemzetközi politikában és gazdaságban betöltött szerepüket. Ez a feszültség különösen intenzíven jelentkezett a határ menti

OLVASS FELESLEGESET!

területeken. Talán épp a „történelmi multikulturalizmus” kollektív tapasztalata válhat az egyik legadekvátabb diszkurzív technikává, amely a régió békés és prosperáló regionális identitását létrehozta Oroszország és Ukrajna említett határszakaszán. A fentiekén túl ez az identitás politikai tekintetben passzív szerepet játszott 1991 után. Kedvezett az antikommunista beállítódásnak, a szabadpiaci versenyt, a kapitalizmust és a vállalkozásokba vetett intézményes bizalom értékét erősítette, s elvetette az állami beavatkozás és paternalizmus iránti igényt.

Dilemmák és kilátások: Ukrajna két világ között, avagy két világ Ukrajnában

Zhurzhenko elemzését végigkísérve láhattuk, hogy Ukrajna geopolitikai válaszút előtt állt 2004-ben, ráadásul ezek az utak kölcsönösen kizárták egymást. Az egyik lehetőséget az Oroszországgal való szorosabb együttműködés jelenthette. Amennyiben ezt az utat választja magának az ország, mindenképpen erősödik a Moszkvával szembeni gazdasági és politikai függőség,³ ami egyben azzal a kockázattal jár, hogy Európától eltávolodnak, melynek a rövid távú gazdasági következményeken túl, súlyosan akadályozhatja a demokratikus berendezkedés erősödését, a jogállamiság és a modernizáció lehetőségeit. Amennyiben pedig az Európai Unió és Ukrajna közötti tárgyalássorozat folytatódik, és a csatlakozás megvalósíthatóvá válik, más kockázatok jelentkezhetnek, elsősorban az orosz energiaellátás ellehetetlenülése. Minden bizonnyal magas szintű veszélyforrást hordoz magában a Moszkvától való eltávolodás, ugyanakkor Ukrajna szomszédjaival való dependens viszonyát aligha oldaná meg, hiszen az EU pályázati és integrációs forrásai válnának az új függőség tárgyává. Továbbá nem esett szó az Ukrajnában élő, jelentős számú orosz ajkú nemzetiségről, akik nemcsak az Európai Unióhoz való csatlakozást utasítják el, hanem a szuverén és ratifikált határokkal rendelkező ukrán államot sem tekintik legitim államszervezetnek – ahogy fent erről szó esett –, csupán egy keleti szláv, ortodox unióban tudnak egy lehetséges jövőbeli integrációt elképzelni.

Mindez már előre látható volt a 2004-ben megjelent ikertanulmányokban. A közel-múlt eseményei a szuverén Ukrajna számára már csak egy lehetőséget nyújtanak, hiszen az orosz hadsereg fegyveres jelenléte a Krím térségében az ország stabilitását és függetlenségét veszélyezteti. Habár az Európai Unió 2014 augusztusától szankcióval sújtja emiatt Oroszországot, az ukrán államnak számos lépést kell még megtennie, hogy közelebb kerülhessen az Európai Unióhoz. Olyan változások szükségesek, mint a jelenleginél is decentralizáltabb politika, transzparencia és elszámoltathatóság, vagy éppen – a szerző

³ Jóllehet az utóbbi három évben Ukrajna tudatosan új megoldásokat keresett a gázfüggőség problémájának megoldására, és ez meglehetősen eredményesnek bizonyult. Míg 2013-ban még majdnem a teljes gázmennyiséget Oroszországból importálták, addig 2015-re már az Európai Unióból vásárolták a gáz 76 százalékát (Vendriczki 2016).

OLVASS FELESLEGESET!

által is sürgetett – önkormányzatiság támogatása, és az egyes régiók nagyobb autonómiája a politikai, gazdasági döntéshozatalban. Ezáltal közeledhetne Ukrajna az EU regionális politikájának szellemiségéhez (Zhurzhenko 2004: 512).

Ukrajna mai helyzetét tovább árnyalja a nemzet- és államépítés folyamatainak befejezetlensége. Ez frusztrációt és társadalmi konfliktusokat generál, sőt az utóbbi időben még inkább kiélezetté váltak ezek a törésvonalak azáltal, hogy Oroszország fegyveres erőkkel szerzett területeket Kelet-Ukrajna térségében. Kérdés, hogy a jelen konfliktusai adnak-e valamilyen esélyt a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztésére, s az ezt támogató identitások megerősödésére? Kérdés az, hogy vajon a „nagypolitika” végleg tönkreteszi-e a lokális és regionális közösségeket?

Irodalom

Geertz, Clifford (1973): "Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture". In: *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. Basic Books, New York: 3–30.

Kotkin, Stephen (2016): Russia's Perpetual Geopolitics. In: *Foreign Affairs*, Vol. 95 Nr. 3 <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2016-04-18/russias-perpetual-geopolitics> (Utolsó látogatás: 2017.02.20.)

Pataki Ferenc (2015): *Nemzet és baloldal*. Noran Kiadó, Budapest

Vendriczki Gábor (2016): *Mihajlo Junger: Oroszország befolyási övezetében senki nem akar maradni*. 2016. február 26. http://kitekinto.hu/europa/2016/02/26/mihajlo_junger_orszorszag_befolyasi_ovezeteben_senki_nem_akar_maradni/ (Utolsó látogatás: 2017.02.20.)

Abstracts

Contributions to the Regulation of the Referendum after 2013

SZILÁRD SZABÓ

The purpose of this paper is to define and show the nature and functions of the referendum in general, and to examine the legislative regulation of its institution in Hungary after 2013.

The brief introduction will be followed by an analysis of some of the institutional and instrumental features of the referendum in the context of the constitutional law. Special attention will be paid to the question raised by, and to the pros and cons of the referendum held in 2016. The legal aspects and social consequences of this invalid referendum will be emphasized.

Keywords: referendum, Fundamental law, Constitutional Court, National Assembly, National Election Commission, International treaties

Electoral Systems in East Central Europe

GYÖRGY FÁBIÁN

The democratic transition in Central and Eastern Europe provides a good opportunity to examine how to apply the findings of the science of elections in a new dimension. This study based on 167 elections in 23 countries shows the formation, evolution and political consequences of the new electoral systems. The hypothesis of the paper is that the elections and electoral systems in this region not always correspond to the conventional wisdom. Our analysis divides into five parts the region (Central Europe, Western and Eastern Balkans, Baltic States and the other former republics of Soviet Union). This division helps to get an sophisticated picture about the emergence and changes of the new electoral systems. By showing country by country we can demonstrate the similarities and differences between and within subgroups as well. Finally using three well-known indices (least square index, effective electoral and parliamentary number of parties) the study summarizes – country by country and subgroups by subgroups by type – the political consequences for the proportionality and party structure. The analysis of the 167 elections demonstrates that Central and Eastern Europe does not show uniformity regarding the political consequences of the electoral systems. Their influence is more moderate than in the

established democracies and they are also much more volatile. Their changes have shown rather diverging than converging trend in the last quarter century. The conventional findings are difficult to apply for this region, they are only partially valid, especially the formation of party structure differ from the previous experiences. In sum the Central and Eastern European elections do not invalidate the conventional statements of the electoral studies but they often do not show corresponding image. So they significantly contribute to the further development and refinement of the previous findings.

Keywords: *electoral system, Central and Eastern Europe, regime change and electoral system, comparative analysis, findings of electoral studies in Central and Eastern Europe*

Debunking Myths about the American Presidential Elections of 2016 and Failures in the Social Sciences

ERIC BECKETT WEAVER

Throughout the campaign and following the elections of 2016, the two major political parties cherished stories about what happened, and why it happened. Some of these stories have some basis in fact, while others are completely mythical, and nevertheless believed. These stories, or myths, arise from the political desires and belief systems of those who tell them. In what follows we will examine these stories in the lights of the facts.

Keywords: *American Presidential Elections, media bias, silent majority, Russian interference, myths, conspiracy theories, popular vote, pollsters, social sciences*

The Suppression of Discourse: The Hidden Internet Communities Related to the Alt-right and the US Presidential Elections of 2016

SÁNDOR KISS

I examine the US presidential election of 2016 and how hidden groups related to the alt-right manipulated the social media with hoaxes and memes. I examine some of the media platforms and forums where these contents mainly appeared during the campaign and I also present the anatomy of the groups' previous actions, and from these I attempt to demonstrate that their efforts are coordinated and their methods have become more sophisticated in the recent years.

Keywords: *Achan, Donald Trump, Social Media, Fake News, Alt-Right, Memes*

Majority Decision Making

LEVENTE NAGY

Modern democracies, based on pluralism, recognize and affirm diversity, permit peaceful coexistence of different interests, values and convictions, and advocate a form of political moderation. For democracy to function and to be successful two of the most challenging questions must be raised and answered: Who have the right for collective decision-making?

What principle should be used for these people to be elected? With the development of modern democracies it has become more and more accepted the idea that democracy should rest upon the principle of majority rule, coupled with individual and minority rights. Majority rule thus refers to the quantitative aspect of democracy, while individual and minority rights express the qualitative or constitutional aspect of it. A detailed analysis of democratic decision-making processes shows that not all decisions made by legislature – whose members are elected by the majority of the people – are effective and good decisions, and points at the fact that most of the democratic decisions are not made by the majority but by minority groups, who quite often take the initiative and can seriously influence the majority. This paper focuses on these issues.

Keywords: majority, majority principle, collective wisdom, group effect, group decision-making, risk taking, group polarization

Globalization theory of late modernity and identities in risk society

BALÁZS BÖCSKEI

Modernity is the sum of the fragmented cultural systems of meaning, that are mutually influential on each other, plus of economic and political relations continually changing and transforming – a complexity that manifests itself in the structure of the (world) risk society even on the level of the individual. Following the late modern turn, the phenomenon of the means and opportunities determining the ability of choice is not being shared equally, but multiplied as regards global actors, as well as choice of identity, perceptibility of risks and facing them. The study presents the new inequality factors and the asymmetric power relations of the late modernity along the works by the recently died sociologists of the globalization theory (Ulrich Beck and Zygmunt Bauman). In the world risk society, each community and individual bear the risks indifferently. Accordingly, the ascertainments of the study are that the globalised economy and the subjects of the local poverty do not possess the same degree of the freedom of maneuvering. In order to demonstrate this and also to identify each postmodern life-strategy, the study relies on the works on identity by the discussed sociologists. According to the latter, the study concludes, that the reflexivity of the risk is the most profitable for those who are in the high position of the new inequality, thus, have the power to determine conflicts generated by them and inflict them on those excluded from the struggle of definition of risk.

Keywords: late modernity, globalization, Zygmunt Bauman, risk society, political economics of uncertainty, Ulrich Beck